Петър Динеков

При изворите на българската култур

IV/9580

НАУКА И ИЗКУСТВО

При
изворите
на
българската
култура

Петър Динеков

При изворите на българската култура

Издателство
Наука
и изкуство

София, 1977

ПРОВЕРКА
1973 г.

ПРОВЕРКА
2009 - 2010

ЧИТАЛНЯ

IV 9580
Б 5005/77

Индекс 82

ИСТОРИЧЕСКАТА МИСИЯ НА СТАРОБЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

I

Българската литература се появява в най-ранния етап от историческото развитие на славянските литератури. Нейното начало се свързва със създаването на славянската азбука и славянската писменост. В тая най-обща постановка на въпроса трябва да се разграничат няколко отделни проблема. Преди всичко съществува едно извънредно интересно явление — прабългарските каменни надписи на гръцки език, възникнали вероятно наскоро след създаването на българската държава в края на VII в. Вече не се спори по въпроса, дали тези надписи могат да бъдат включени в историята на българската литература, но те нямат отношение към развитието на другите славянски литератури и ролята им се ограничава в рамките на българските писмени нужди.[1]

Извънредно сложен е въпросът за появата на писмо у славяните и за възникването на славянските азбуки. Всички разсъждения и хипотези за предкирилова славянска писменост се намират все още в областта на догадките; такъв е случаят с посочванията на Черноризец Храбър за „черти и резки“ и за опитите да се използуват след покръстването на българските славяни гръцката и латинската азбука, пасажът за „роските“

[1] Срв. *П. Динеков.* Първобългарските каменни надписи и началото на българската литература. Cercetări de lingvistică, III, 1958, стр. 153—156 (Mélanges linguistiques offerts á Emil Petrovici...); *P. Dinekov.* Über die Anfänge der bulgarischen Literatur. International Journal of slavic linguistics and poetics, 1960, III (същата статия на български „Въпросът за началото на българската литература“ в „Литературни въпроси“, София, 1963); *V. Beševliev.* Die Anfänge der bulgarischen Literatur. International Journal of slavic linguistics and poetics, 1961, IV, стр. 116—145; *Е. Георгиев.* Разцветът на българската литература в IX—X в., София, 1962, стр. 14—28.

букви в Пространното Кирилово житие, предположенията за създаване на славянска азбука преди времето на Кирил и Методий и др. Като безспорен може да се приеме само фактът за дейността на Кирил и Методий — и то във всичките й прояви: създаване на славянска азбука, превод на най-необходимите богослужебни книги, мисия сред западните славяни и т. н. Тук изоставям спорния въпрос за ранна, предморавска просветителна дейност на двамата братя на Балканския полуостров и сред българските славяни. По-важното е да се изтъкне несъмнената връзка на Кирило-Методиевото дело с началото на българската литература. Безспорно тази връзка се проецира върху фона на общославянската дейност на солунските просветители. Тя се проявява ярко след смъртта на Методий и след разгрома на славянската писменост сред западните славяни, когато по различни пътища в България пристигат Кирило-Методиевите ученици.

Многократно е изтъквано, че в същност делото на Кирил и Методий исторически се осъществява чрез създаването и развитието на старобългарската литература. Ако това дело не бе намерило прием в България, където бяха продължени традициите на възникналата преди двадесет години славянска писменост, имената на солунските братя щяха да останат само в документите, излезли от папската канцелария, и дейността им щеше да бъде отбелязвана като един епизод в живота на славяните без исторически последици. Колкото и да заслужават внимание някои следи от Кирило-Методиевата дейност в Моравия, Панония, Хърватско и другаде (напр. Киевските и Пражките глаголически листи, житието на св. Вацлав, житието на св. Вит и др.), все пак през IX—X в. цялостно делото на двамата братя се запазва единствено в България. Тук то не само се възприема, но и послужва за изходна точка за развитието на богата славянска литература. За това свидетелствува преди всичко бързият разцвет на книжовния живот в България по времето на владетелите Борис, Симеон и Петър през IX и X в. Високите постижения на младата българска литература се проявяват в няколко насоки: огромна преводна дейност, забележителна редакторска и компилаторска дейност, създаване на оригинални книжовни произведения. Голяма част от литературната продукция е безименна, затова отбелязването на няколко имена на писатели, колкото и забележителни да са те (Климент Охридски, Константин Преславски, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър, Презвитер Козма и др.), не дава представа за широтата на

литературния процес и за богатството на книжовната продукция.

Първата историческа заслуга на старобългарската литература е, че съхрани делото на Кирил и Методий и го превърна в изходна точка и стимул за развитието на една отделна славянска литература — българската — с многовековна продължителност и могъщи традиции. Че тази литература се вдъхновява от примера и заветите на първите славянски просветители, се вижда както от същността и характера ѝ, така и от преките свидетелства на най-старите български писатели. Йоан Екзарх в пролога към „Небеса“ изразява дълбоката си почит към дейността на Кирил и Методий; Черноризец Храбър дава висока оценка на основния момент в делото на Кирил — изобретяването на славянската азбука. Константин Преславски заявява в „Азбучната молитва“, че следва името и делото на своя учител, а Климент Охридски му посвещава похвала, която след повече от десет столетия продължава да ни възхищава с верността на характеристиката и с майсторски изградения поетически образ на Кирил. За почитта, с която е обкръжено делото на двамата солунски братя, свидетелствуват и многобройни безименни произведения.

Твърде важно е да се изтъкне културното обкръжение, в което се развива българската литература през IX—X и следващите векове от епохата на средновековието. Трудно е да гадаем какво наследява тя от първобългарската и славянската предхристиянска култура. За писмени традиции може да става дума само с оглед на първобългарските каменни надписи на гръцки език. Те действително са свързани и по език, и по образци с византийската книжовна практика. Но проф. В. Бешевлиев убедително показа, че в случая има значение и една традиция, която прабългарите донасят от своята прародина; оттук и известни различия в структурата на византийските надписи и първобългарските каменни надписи. Проф. В. Бешевлиев посочи също, че редица особености на първобългарските надписи се пренасят по-късно в славянската българска литература (той даде пример с Търновския надпис на Иван Асен II от 1230 г.).[2] Това представя един от малкото опорни пунктове, които ни дават възможност да говорим за моменти на приемственост между предхристиянска и християнска писмена традиция у нас. Що се касае до народната устна традиция и нейното отношение към

[2] Вж. *В. Бешевлиев.* Културно-историческото значение на прабългарските надписи. Сп. на БАН, XIV, 1969, кн. 3—4, стр. 91—103.

книжнината, създадена през IX в., въпросът е извънредно сложен. Преди всичко черквата, която в средновековието определя характера и насоката на литературата, отрича традиционната народна култура като „бесовска", „дяволска", „езическа". Следователно не може да се говори за пряка връзка между устна и писмена култура в най-ранния период от развитието на старобългарската литература — те се намират във взаимна опозиция. Но не бива и напълно да се отрича проникването на отделни моменти от простонародния мироглед, вярвания, митове, легенди; това важи особено за апокрифната и богомилската книжнина.

В ранното си развитие българската литература не влиза в преки отношения със западната латинска писменост. Римското духовенство през 60-те години на IX в. престоява твърде кратко време в българската държава и не успява да създаде книжовна традиция. За контактите с римската черква свидетелствуват само някои документи (преди всичко отговорите на папа Николай I на запитванията на княз Борис и по-късно кореспонденцията между Калоян и папа Инокентий III), но те нямат отражение върху развитието на литературата. Католишка литература у нас се създава в много късен период във връзка с проникването на католишката религиозна пропаганда на Балканския полуостров по време на турското робство.

Старобългарската литература се развива в най-тесен контакт с византийската култура. Географската обстановка и историческите обстоятелства обуславят този контакт и подпомагат процеса на приобщаване с една висока цивилизация на европейското средновековие. Българските славяни и прабългарите населяват на Балканския полуостров земи, върху които са се наслоили няколко цивилизации, но най-могъща и реално действуваща е притегателната сила на съвременната византийска култура. Нейните следи се откриват още в първобългарската писменост на гръцки език, но тя се превръща в мощен фактор за развитието на българската култура и литература след покръстването, със създаването на християнска черква в България. Християнизацията на българската държава се извършва с посредството на Византия, с участието на гръцко духовенство; необходимите богослужебни и други книги се приемат от Византия. Дори и когато се създават и разпространяват богослужебни книги на славянски, това става чрез делото на Кирил и Методий, а двамата братя започват своята дейност като византийски мисионери и са свързани най-пряко с византийските културни и литературни традиции.

Ръководителите на българската държава през IX—X в.

имат пълно съзнание за висотата на византийската култура и за ползотворната роля, която тя може да играе в развитието на младата българска литература. Княз Борис изпраща младежи да се учат във византийските училища. Между тях е и неговият син Симеон, който опознава добре не само политическото устройство и военното състояние на Византия, но и нейната философска, научна и художествена култура. Съвременниците говорят за голямата му образованост, наричат го полугрък, подчертават интереса му към античната литература и философия. Германският пратеник в Цариград епископ Лиутпранд свидетелствува, че Симеон е бил добър познавач на Аристотел и го е изучавал в оригинал. Във византийския двор Симеон е наблюдавал големите интереси към културата и в неговата представа величието на императорската власт се е сливало с блясъка на литературата и образоваността. Заел българския престол, Симеон се обкръжава с книжовници, насърчава литературната работа, сам участвува в нея. Неговите усилия дават значителни резултати. Той се стреми да въведе в страната си формите на византийската образованост, да приобщи българското общество към постиженията на византийската цивилизация, да създаде богата литература върху основата на византийските образци. Главната задача в този исторически момент е да се направят преводи от всички области на византийската литература. И тази задача бива изпълнена. Въпреки, че съществуват многобройни изследвания за отделни автори и произведения, смятам, че все още не е разкрита в достатъчна мяра огромната преводаческа работа, извършена в България през първите векове на славянската писменост, не е анализирана и оценена преводната литература като цяло, не е определен нейният пълен обем, нито е изяснено конкретното й литературно и културно значение.

Касае се безспорно за една голяма придобивка, за разширение на кръга на въздействието на една голяма култура. Това е изключителен момент в историческото развитие на българския народ — решава се съдбата на неговата култура за векове. Защото преводите са само едната страна на процеса; другата е създаването на собствена литература по образеца на византийската. Тъкмо в този момент се оформя облика на българската литература и се определя нейният исторически път.

Както в миналото, така и днес продължават да се чуват гласове: правилно ли е намерен този път? Гадае се за облика на нашата култура, ако тя би имала за изходна точка не византийската, а латинската писменост, свързана със западната християнска църква. Струва ми се, че спорът е излишен, защото

историческите процеси са неотвратими. Трябва не да гадаем, а да оценяваме историческите факти такива, каквито са. А те показват, че пред българския народ е стоял един съдбоносен шанс и той свързва своето умствено и художествено развитие с византийската цивилизация. С това се включва в един голям културен кръг — византийския, става участник в създаването на една култура, която има многонародностен характер и която оформя духовния облик на цяла редица народи и държави в Югоизточна Европа, върху една огромна територия на европейския континент. Поради стечение на обстоятелствата старобългарската литература започва да играе значителна и в някои случаи решителна роля. По този начин се очертава още една голяма историческа заслуга на българската литература в средновековието — изборът, който прави с включването си във византийския културен кръг, и значението на този избор за развитието на литературата на други славянски и неславянски народи (руси, сърби, румъни).

Що се отнася до отношенията между старобългарската и руската литература, фактите са добре познати и многократно са посочвани и изследвани. Д. С. Лихачов очертава по следния начин възникването на литература в средновековна Русия: „Появата на литература и при това литература за своето време високо съвършена е могло да стане само благодарение на културната помощ на съседните страни — Византия и България. При това трябва да се подчертае особеното значение на културния опит на България...“ „... България е усвоила византийската култура при обстоятелства, които са се създали по-късно в Русия при усвояването на византийската и българската култура: Русия е получила византийския културен опит не само в неговото непосредно състояние, но и в „адаптирания“ от България вид, приспособен към нуждите на феодализиращото се общество, в стадия на неговия преход към феодализма, непосредно към средновековието, пропускайки робовладелческата формация, пропускайки античността.“ Д. С. Лихачов добавя: „При това трябва да се отбележи още едно обстоятелство. Средните векове настъпват във Византия, както и в Италия значително по-рано, отколкото у славяните. Десетият век във Византия — това е вече век на зряло средновековие, век на напълно оформила се средновековна култура. Към тази зряла култура на средновековието е била приобщена България, а след това непосредно от

[3] *Д. С. Лихачев.* Развитие русской литературы X—XVII веков. Ленинград, 1973, стр. 14—15.

Византия и чрез България, в нейния български национален облик — и Русия."[3]

Ето пътят, по който Русия се приобщава към българската и византийската култура. Ясно е, че старата руска литература се създава с непосредното съдействие на българската литература. Това е периодът на първото южнославянско, т. е. българско влияние върху руската литература. Контактите между руската и българската литература намират нов силен израз през XIV и XV в., по времето на патриарх Евтимий, създателя на бележитата Търновска книжовна школа, и неговите ученици, някои от които работят непосредно в Русия. Това е така наречената второ южнославянско влияние върху руската литература (в него участвуват и сръбски книжовници).

С гордост можем да отбележим положителната и важна роля, която старобългарската литература играе при възникването и развитието на руската литература. Действително в по-нататъшния си път руската литература направи огромни художествени завоевания; още в средновековието създаде забележителни произведения. Но тя постигна своята велика слава през XIX в., когато от недрата на руския народ се родиха титани на словото. Светът стоеше слисан пред този невероятен изблик на творческия гений на руския народ. Струва ми се, че с право можем да се гордеем, че старата българска книжнина бе изиграла важна роля в най-ранното развитие на великата руска литература, бе й дала първия тласък.

В общите рамки на многовековните взаимоотношения между българската и руската литература особен интерес представят конкретните факти. Те разкриват вътрешния механизъм на литературния процес, показват извънредно интересни страни на литературните явления. Ще се спра на два конкретни момента, които повдигат важни въпроси от развитието на българо-руските литературни контакти в средновековието: разпространението на старобългарската литература в Русия и Симеоновия (Светославовия) сборник от 1073 г., който бива пренесен от България в Русия и на руска почва има интересна съдба. Тази съдба не може да бъде правилно разбрана, ако не се познава мястото на Симеоновия сборник в развитието на българската култура.

II

Въпросът за проникването на старобългарската литература в Русия е поставен още от първите руски слависти през XIX в. и е разискван многократно. Напоследък Д. С. Лихачов

го разгледа отново в светлината на своята теоретическа концепция за развитието на руската литература.[4] Искам да обърна внимание на един важен факт, който бе разкрит най-вече през последните години в резултат на издирването на литературното наследство на няколко старобългарски писатели. Касае се за установяването на огромен брой руски преписи на старобългарски съчинения; в някои случаи този брой надхвърля десеторно известните досега цифри. Ще дам примери със словата на Климент Охридски, Сказанието за буквите на Черноризец Храбър и Азбучната молитва на Константин Преславски; тъкмо на тези трима писатели бяха посветени напоследък обширни изследвания.[5]

При все че не могат да се сметнат за окончателно решени въпросите за авторството на словата, които се свързват с името на Климент Охридски, огромната бройка на руските преписи си остава като неотменим факт. Най-широко е било разпространено Похвалното слово за Михаил и Гавриил. Докато в 1931 г. Йордан Иванов отбелязва 12 преписа на словото,[6] в 1966 г. К. М. Куев изброява 93, а в 1970 г. те са вече 156, от които 126 са руска редакция[7]. Похвалното слово за Илия е познато в 145 преписа (от тях 135 са руска редакция). Поучението за Преображение е известно в 120 преписа, Похвалното слово за Възкресение Лазарово — в 115 преписа, Поучението за евангелист Марко — в 90 преписа, Поучението за евангелист Марко — в 90 преписа, Поучението за Рождество Христово — в 74 преписа и т. н.

К. М. Куев издири и публикува 73 преписа на Сказанието за буквите на Черноризец Храбър; от тях 63 са руска редакция.[8] Азбучната молитва е позната в 38 преписа, всички рус-

[4] *Д. С. Лихачев.* Развитие русской литературы X—XVII веков. Эпохи и стили, Ленинград, 1973.

[5] *Климент Охридски.* Събрани съчинения, т. I, София, 1970, обработили Б. Ст. Ангелов, К. М. Куев, Хр. Кодов; т. III, София, 1973, подготвили за печат Б. Ст. Ангелов и Хр. Кодов; *К. М. Куев.* Черноризец Храбър, София, 1967; *К. М. Куев,* Азбучната молитва в славянските литератури, София, 1974.

[6] *И. Иванов.* Български старини из Македония, София, 1931, стр. 333.

[7] *К. М. Куев.* Един необнародван препис на Климентовото слово за Михаил и Гавриил, сб. Климент Охридски (916—1966), София, 1966, стр. 221—242; *Климент Охридски.* Събрани съчинения, т. I, стр. 238—265.

[8] *К. М. Куев.* Черноризец Храбър, стр. 165—166.

ка редакция.[9] Могат да се приведат примери и от други съчинения за широкото разпространение на старобългарската литература в Русия, но аз се ограничавам с трима писатели от IX—X в.

Покрай бройката на преписите заслужава да бъдат анализирани данните за времето и мястото на възникването и разпространението на тези преписи. Ако хвърлим поглед върху Климентовите слова (в първия том от неговите „Събрани съчинения"), ще констатираме, че от XII—XIII в. са достигнали до нас сравнително малко руски преписи — общо за всички слова около 70, но и те са достатъчни, за да заключим, че общуването между руските и българските книжовници през този ранен период е било твърде интензивно. Ето няколко примера: Похвалното слово за пророк Илия е запазено в препис от XII в.; притежаваме 8 преписа на Поучението за Преображение от XIII в.; Поучението за евангелист Марко е познато в 10 преписа от XIII в. Броят на преписите особено нараства през XV, XVI и XVII в. Ако вземем петте най-разпространени слова, получава се следната картина: Похвално слово за Михаил, и Гавриил — 19 руски преписа през XV в., 4 през XV—XVI в., 58 през XVI в., 4 през XVI—XVII в., 36 през XVII в.; Похвално слово за пророк Илия — 10 през XV в., 9 през XV—XVI в., 65 през XVI в., 7 през XVI— XVII в., 31 през XVII в.; Поучение за Преображение — 10 през XV в., 5 през XV—XVI в., 59 през XVI в., 9 през XVI—XVII в., 23 през XVII в.; Похвално слово за Възкресение Лазарово — 11 през XV в., 4 през XV—XVI в., 52 през XVI в., 8 през XVI—XVII в., 27 през XVII в; Поучение за евангелист Марко — 9 през XV в., 3 през XV—XVI в., 46 през XVI в., 6 през XVI—XVII в., 10 през XVII в.

Данните за руските преписи на Храбровото съчинение са следните: 2 преписа от XV в., 7 от XVI в., 2 от XVI—XVII в., 44 от XVII в. и т. н. Азбучната молитва е представена с 1 препис от XII в., 3 от XV в., 2 от XV—XVI в., 17 от XVI в., 12 от XVII в., 3 от XVII—XVIII в.

Анализът на тези данни води до интересни заключения. Преди всичко трябва да се отбележи, че разглежданите старобългарски произведения от IX—X в. проникват в Русия твърде рано, за което свидетелствуват преписите от XII—XIII в. Това е периодът на първото южнославянско влияние върху старата руска литература. Силно увеличение на руските преписи се забелязва през XV—XVI в. Връзката с второто южнославянско влияние е очевидна, но тя съвсем не е достатъчна, за да обясни

[9]. *К. М. Куев.* Азбучната молитва в славянските литератури, стр. 148.

това толкова интересно литературно явление. Тук най-малко може да става дума за влияние, а за специфичен момент в историческото развитие на руската литература. Появата на тъй много преписи на старобългарски произведения не е толкова резултат на непосреден контакт с българската литература, колкото свидетелство за интензивността на руския културен живот през тази епоха. Говорейки за разцвета на руската икона от края на XIV до средата на XVI в., М. В. Алпатов, характеризира по следния начин този период: „Преминавайки през тежките изпитания на татарското иго, руският народ намира сили да започне борба за независимост, при това запазва верността си към наследените чрез византийците завети на гръцката античност и християнството. Той още не е извършил всичко, което му е предстояло да извърши, но вече е почнал да се обединява за успешна борба с врага и да осъзнава своето единство. В изкуството като в предварителен модел той изразява своите надежди и стремежи, обществените, нравствените, религиозните си идеали.“[10] Можем в случая да припомним и характеристиката, която дава на епохата Д. С. Лихачов, използувайки сполучливо израза „обръщане към „своята античност“[11]. Ако се анализира съдържанието на посочените произведения, ще се види, че те връщат руския читател действително към неговата „античност“: възкресяват старохристиянските празници и образите на старохристиянски светци, припомнят моралните образци на източноправославната църква, докосват началните стадии на старославянската култура (похвалните слова за Кирил и Методий, Сказанието за буквите на Черноризец Храбър, Азбучната молитва). Не е случаен фактът, че в преписите на Храбровото съчинение руските книжовници вмъкват моменти от отечествената история: в Шабановия, Пискаревия и Погодинския препис № 1300 се споменават името на Рюрик и покръстването на русите.[12]

Що се отнася до големия брой преписи от XVII в. и дори от XVIII в., трябва да се изтъкне, че тези преписи се намират главно в ръкописи, издирени в северноруските области и сред старообредското население; К. М. Куев правилно обръща внимание на това обстоятелство и твърде обстойно го изяснява[13].

Много голям интерес представя въпросът за пътя, който извървяват старобългарските съчинения от родината си до Русия,

[10] *М. В. Алпатов.* Древнерусская иконопись, Москва, 1974, стр. 12.
[11] *Д. С. Лихачев.* Развитие русской литературы IX—XVII вв., стр. 113.
[12] *К. М. Куев.* Черноризец Храбър, стр. 265, 275, 286.
[13] *Пак там,* стр. 181.

и то през различните исторически периоди. Този въпрос обаче не може да бъде решен, преди да бъдат натрупани повече данни за историята на отделните ръкописи. Не бива да се подценяват огромните трудности, които възникват при проследяване на тази история. Ние обикновено знаем последните находища на ръкописите, но имаме малко сведения за пътя им до тези находища и за обстановката, в която възникват. Твърде слабо е познато и движението на южнославянските ръкописи от юг на север, макар че имаме сведения за отделни моменти: пренасянето на български ръкописи по време на Светославовия поход в края на X в., дейността на Арсений Суханов през XVII в., пътуванията на руските слависти из Балканския полуостров през XIX в.

Необходимо е да се направят няколко обобщителни бележки върху материала, който бе приведен. Действително касае се за много интересно явление през епохата на средновековието — широко преминаване на произведения от една славянска литература в друга. Това обаче не бива да се тълкува като непрестанен, постоянно действуващ контакт между двете литератури, като механизъм, който обуславя развитието на тези литератури. Наивно е да се смята, че във всички случаи имаме изготвяне на руски преписи от старобългарски оригинали. Съвсем е очевидно, че веднъж проникналите в Русия произведения на Климент Охридски, Константин Преславски и Черноризец Храбър заживяват свой живот, те попадат в ново обкръжение, на руска почва имат свой път и свое развитие, превръщат се в част от руската литература. Проучването на този процес представя голям интерес. В „Текстология. На материале русской литературы X—XVII вв." Д. С. Лихачов разви и обоснова блестящо своето схващане за необходимостта от комплексно изучаване на историята на текста на литературните паметници. В този смисъл и названието „руски препис" получава до голяма степен условен характер.

Обсегът на изследванията върху руските преписи на старобългарски произведения трябва да се разшири, за да се обхване явлението в пълнота. Така ще се получи конкретна и реална представа за онова, което наричаме първо и второ южнославянско влияние в Русия, и близките отношения между българската и руската литература в средновековието ще бъдат показани в нова светлина.

Изучаването на руските преписи на старобългарски произведения има огромно значение преди всичко за историята на българската литература. Цяла редица средновековни български съчинения са познати само по преписи, намиращи се в съветските

книгохранилища. Такъв е например случаят с „Азбучната молитва“: всички нейни запазени преписи са от руска редакция и се пазят в Москва (20 преписа), Ленинград (15), Ярослав (1), Лвов, (вероятно 1); само един препис се намира извън Съветския съюз — в Националната библиотека във Варшава (Пшемисълски препис).[14] Без руските преписи това произведение щеше да бъде загубено за историята на българската литература. Същият е случаят с Беседата срещу богомилите на Презвитер Козма: всички известни 25 пълни преписа на това съчинение са направени в Русия: 4 през XV в., 9 през XVI в., 6 през XVII в., 1 през XVIII в. и 5 късни преписа през XIX в.[15] Могат да бъдат приведени подобни сведения и за други важни старобългарски произведения, разпространени в руската литература. Този проблем тепърва подлежи на основно и изчерпателно изследване. Защото при тежките исторически изпитания, през които премина в своята история българският народ и които донесоха огромни щети на неговата култура, българската литература до голяма степен бе съхранена и спасена в Русия и през XIX в. бе извадена от забрава чрез усилията на руските учени.

III

Симеоновият (Светославовият) „Изборник“ от 1073 г., който намира широко разпространение в Русия, не е случайно явление в развитието на българската литература през средновековието. Той е свързан с важен исторически момент — подема на българската култура през IX—X в. Този подем започва още при княз Борис, който с покръстването консолидира международното положение на българската държава, осъзнава необходимостта от славянска просвета и дава подслон на учениците на Кирил и Методий. Книжовният живот в България разцъфтява особено по време на царуването на Борисовия наследник Симеон (893—927).

Симеоновият сборник, наричан Светославов по преписа, направен за киевския княз Светослав Ярославич в 1073 г., е свързан с името на Симеон не случайно; българският владетел е взел почина за превеждането на сборника, възложил е работата на отделни книжовници, вероятно е следял отблизо изпълнението на задачата. Симеон е притежавал богата биб-

[14] *К. М. Куев.* Азбучната молитва в славянските литератури, стр. 151.
[15] *Ю. К. Бегунов.* Косма Пресвитер в славянских литературах, София, 1973, стр. 162—168.

лиотека, в която се е намирал и гръцкият оригинал на сборника. Самата работа е била извършена в книжовния кръг на Симеон и, както се предполага, в нея най-голямо участие е взел Йоан Екзарх. Сборникът е бил предназначен за придворната библиотека, откъдето е бил пренесен в Русия по време на един от Светославовите походи в България (868—869, 870—871). Няма защо да се учудваме, че сборникът е привлякъл вниманието на руския княз. В резултат на старанията на цар Симеон и на умението на книжовниците от неговия кръг е възникнало действително забележително произведение на литературата и графичното изкуство, оценено високо не само от съвременниците, но и от по-късните поколения. Откриването на ръкопис от 1073 г. в началото на XIX в. от руските учени К. Ф. Калайдович и П. М. Струев в библиотеката на Възкресенския Новоерусалимски манастир край Москва е представяло научна сензация в много отношения. Откривателите правилно са имали съзнанието, че предоставят на науката средновековен паметник с голяма литературна и историческа стойност.[16]

Симеоновият сборник е преди всичко важно историческо свидетелство за състоянието и развойните тенденции на българската култура в края IX и началото на X в. Ръководителите на българската държава и просвета насочват вниманието си към разширяване на културния кръгозор на българското общество и насърчават създаването на съчинения, които да дават знания в разнообразни области и да укрепват един съвременен за епохата мироглед. Че тези знания се движат в кръга на християнската философия — това е съвсем естествено. Но заедно с това трябва да се отбележи и интересът към античния свят — интерес, който във Византия никога не е замирал и който чрез византийската култура минава и в България. Могат да се посочат твърде голям брой съчинения, които потвърждават „общообразователните“ задачи на културната политика на българската държава, но ще изтъкна само няколко примера, и то от най-близкото обкръжение на царския двор. Йоан Екзарх превежда избрани глави от третата част на съчинението на Йоан Дамаскин „Извор на знанието“, замислено като свод на тогавашните научни зна-

[16] Вж. подробности у *А. Горский* и *К. Невоструев,* Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. Т. II, 2, Москва, 1859, стр. 365—405; Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года. С греческим и латинским текстами. С предисловием Е. В. Барсова и запискою А. Л. Дювернуа. Москва, 1883; *Н. П. Розов,* Старейший болгарский „Изборник“ и его русская рукописная традиция. Известия АН СССР. Серия литературы и языка, т. 28, 1969, кн. 1, стр. 75—78.

ния. В преведените на български глави намират място сведения не само от богословски, но и от естественонаучен характер. При това Йоан Дамаскин твърде широко използува античната философия. Енциклопедичен характер има другият труд на Йоан Екзарх — „Шестоднев", който съдържа знания от всички клонове на средновековната наука за вселената, земята, природата и човека. Този труд си поставя за своето време грандиозна цел: да обхване космичните явления, да обясни произхода на света и на живота. Все през този период на български се превеждат такива важни съчинения като „Четирите слова против арианите" на Атанасий Александрийски; Константин Преславски написва „Учителното евангелие" — цялостен систематичен проповеднически труд. Черноризец Храбър възстановява историята на писмото у славяните и дава интересни сведения за възникването и развитието на славянската и гръцката азбука. Преведените съчинения на Йоан Златоуст, Григорий Богослов, Атанасий Александрийски, Василий Велики и други ранни християнски писатели запознават българските читатели с важни моменти от развитието на християнските идеи. Симеоновият „Изборник" се явява напълно закономерно в очертаната литературна и културна атмосфера.

Пристъпвайки към създаване на енциклопедични съчинения на българска почва, Симеон изхожда безспорно от нуждите на българското общество, но той има пред себе си и примера на византийската литература. Избира си за образец съвременните му византийски императори Лъв VI, наречен Философ (886—912), и особено Константин Багрянородни (913—959), които събират около себе си бележити учени и писатели и сами се занимават с книжовна работа. Това е епохата на големите енциклопедични трудове във Византия — историческа енциклопедия, селскостопанска енциклопедия, медицинска и ветеринарна енциклопедия и т. н.

В този ранен етап от развитието на българската литература жаждата за знания и интересът към книгата играят голяма роля. Не случайно те намират поетически израз в едно от първите български стихотворения — „Прогласът към евангелието". Те са добре изразени и в похвалата за Симеон, поместена два пъти в „Изборника". Българският владетел събира „всички божествени книги" и изпълва с тях своите палати. Но той не е само колекционер и библиофил, той е просветител. Книгите за него са извор на знания — и той ги използува, за „да извади наяве скритите мисли в дълбочината на многотрудните книги", за да разкрива тези мисли пред боляpите си. В похва-

лата се изтъква и личният почин на Симеон гръцките книги да бъдат преведени на български.

„Изборникът“ отговаря напълно на основните тенденции в културната политика на Симеонова България. Енциклопедичният му характер проличава още в заглавието: „Сбор от много отци, тълкувания на неясни места в евангелието, в апостола и в други книги, изложено накратко за напомняне и готов отговор“. Сборникът съдържа 383 статии с разнороден характер от 25 автори. Но заглавието набляга не само на разнообразието на съдържанието и на количеството на произведения и писатели, а и на предназначението на сборника — да разшири знанията и да дава възможност за готов отговор на възникнали въпроси от разнородните области на културата — богословие, етика, логика, граматика, поетика, философия, история, ботаника, зоология, астрономия. Ясно е, че енциклопедичният облик на „Изборника“ е свързан със задачата за широко популяризиране на знанията.

Още Е. В. Барсов определя практическия характер на тази задача с оглед на историческия момент: „Изборникът“ не представя систематично изложение на вероучението или на християнската етика, но в общото си направление отразява характера на казуистичната богословска мисъл: тук се разрешават разни съмнения, предизвикани в по-голямата си част само от отделни места на свещеното писание и на произведенията на отците, или различни случаи от живота се подвеждат под едни или други богословски тълкувания.“ Особено интересна е бележката на Барсов: „Такова ръководство повече от всичко било необходимо на славянските народи веднага след приемането на християнството, тъй като езическата мисъл на първо време не е в сила да се издигне до разбиране на духа на христовата вяра и могла да овладява нейното съдържание само в най-достъпна форма, т. е. да се спира само на отделни места от писанието и книгите на отците и да се занимава с тяхното тълкуване и приложение към разни житейски случаи“.[17]

Тъкмо такъв характер имат голяма част от поместените произведения на Василий Велики, Кирил Александрийски, Йоан Златоуст, Михаил Синкел, Анастасий Синаит, Ефрем Сирин, Григорий Ниски, Юстин Философ, Йоан Дамаскин, Максим Изповедник и др. Те са създавани в различни епохи, засягат разнообразни въпроси, често пъти са насочени срещу еретическите учения, понякога поставят на дискусия философски въпроси. Но

[17] Изборник великого князя Святослава Ярославича..., стр. 1.

в епохата, когато „Изборникът“ се появява в България, статиите изпълняват важна идеологическа и обществена функция: това е време не на богословски и догматични дискусии, а на преодоляване остатъците на езическото светоотношение и на утвърждаване на християнски философски и етически възгледи. Разбира се, не се изключва и друга, предимно познавателна задача: формиращата се българска интелигенция да бъде въведена в света на идейните спорове, които придружават утвърждаването на християнската философия и църква, и да бъде запозната поне отчасти с античната философска мисъл. Това се вижда не само от „Изборника“ от 1073 г., но и от други трудове, появили се в най-ранната епоха от историята на българската литература, като „Шестоднев“, преведената хроника на Малала и др.

Въвеждането на българското общество в този нов за него свят на идейни спорове, на философски дискусии, където се докосват християнски и езически схващания, канонична и еретическа мисъл, е представяло и известна опасност за неориентираните умове. Ето защо твърде рано се налага и превеждането на съчинения, които да насочват читателя към правилно възприемане на прочетеното, към вярно идейно ориентиране. Такъв е случаят с първата статия в Светославовия сборник от 1076 г. „Слово на някой си калугер за четенето на книгите“. Това слово ни припомня едно произведение на Василий Велики (Кесарийски) от ранната епоха на християнството, IV век, когато все още е много силно влиянието на античната философска мисъл — „За това, как младите да извлекат полза от езическите книги“.[18]

Проблемът за правилния подбор на книгите за четене се поставя още в „Небеса“ на Йоан Екзарх с превода на съответната глава от съчинението на Йоан Дамаскин; тази глава е поместена и в „Изборника“ от 1073 г. (л. 252—253: „Тогожде Іоанна о вънарочитъихъ кънигахъ“). Непосредно след нея в „Изборника“ следва индекс на забранените книги: „Богословьца т w словесъ“[19]. Тук се изброяват каноничните, допустимите и забранените книги. Трудно е да установим дали до появата на „Изборника“ са били проникнали в България някои апокрифни произведения, но самият факт, че в състава на сборника е включен и индекс на забранените книги, показва най-малкото, че

[18] Памятники византийской литературы IV—IX веков, Москва, 1968, стр. 54—65.

[19] Вж. текста у *Б. Ст. Ангелов*, Списъкът на забранените книги в старобългарската литература. Изв. на Инст. за бълг. литература, I, 1952, стр. 120.

такава опасност е съществувала. Присъствието на индекса има и чисто познавателна страна — дават се за пръв път сведения на българския читател за значителен брой литературни произведения независимо от каноничния или неканоничния им характер. Това своеобразно навлизане в света на литературата, води до разширяване на литературния и културния кръгозор.

Внимателното вникване в съдържанието на „Изборника" ни разкрива и други подобни познавателни моменти. В него се намират 12 цитата от Изидор Пелусиот, живял през V в., „наследник на гръцката философия и литература", забележителен автор на писма (приписват му се десет хиляди писма).[20] Беше обърнато неотдавна внимание на един текст, който носи името на презвитер Теодор Раитуински (л. 223 и сл.) и представя трактат върху основните категории и понятия на философията. Изследването показва, че се касае за търсен от науката текст — аргументацията на монотелитството, направена от Теодор от Феран на VI събор; в този текст се съдържат Аристотеловите категории.[21]

Много голям интерес представя статията на Георги Хировоск за поетическите фигури (л. 237—240), едно от малкото произведения в средновековната литература, посветени на проблемите на поетиката. Славянският текст на тази статия е привличал многократно вниманието на специалистите. Статията е давала на старобългарския читател сведения върху важна област на стилистиката, имала е колкото познавателно и теоретическо значение, толкова и практическо. От една страна, тя ни помага да навлезем в художествения свят на средновековието, а, от друга — е давала възможност на старобългарския писател да разбере и усвои многообразната символика на словото.[22] Статията на Георги Хировоск има значение не само за теорията на литературата, но и за теорията на превода; гръцките названия на фигурите са преведени твърде своеобразно, преводът се превръща в тълкуване на понятията. От Симеоновия сборник статията е преминала в други сборници и е позната в преписи, които стигат до XVI в.[23]

[20] *В. В. Данилов.* Письма Изидора Пелусиота в Изборнике Святослава, 1073 года. Труды ОДРЛ, XI, 1955, стр. 335—341.

[21] *Б. Пейчев.* Първият философски трактат в старобългарската литература (Аристотеловите Категории в Симеоновия сборник). сп. „Философска мисъл", XXX, 1974, кн. 8, стр. 87—89.

[22] Вж. *Р. О. Якобсон.* Изучение „Слова о полку Игореве" в Соединенных штатах Америки. Труды ОДРЛ, 1958, стр. 102—121.

[23] *Б. Ст. Ангелов.* Страници от историята на старобългарската литература, София, 1974, стр. 18.

В Симеоновия сборник са намерили място и интересите към историята; в края на сборника е поместен „Лѣтописьць въкратцѣ отъ Авъгоуста даже и до Кѡнстантина и Зѡѡ цр(ь) грьчьскыхъ". Както Горски и Невоструев отбелязват, Зоя е „майката на Константин Багрянородни, чието управление е продължавало до 920 г." (стр. 391). Макар в летописа да се посочват само имена и дати, той безспорно е част от една традиция на исторически трудове, която се създава в българската литература в края на IX в. („Историкиите" на Константин Преславски). Тази традиция има и по-стари извори — първобългарските надписи на гръцки език. А. Грегоар и В. Бешевлиев посочиха летописния характер на част от тези надписи.[24]

Най-сетне трябва да се изтъкне още един момент — стихотворната похвала за цар Симеон. „Изборникът" започва и завършва с нея (вторият текст се намира непосредно преди историческата статия), при това втория път похвалата е разделена на стихове. Касае се не само за важен исторически извор, за забележителна характеристика на българския владетел, а за поетическа творба, която продължава една установяваща се традиция в българската литература. Основната тема отново е свързана (както при „Азбучната молитва" и „Прогласът към евангелието") с възторга от подема на славянската култура. Чувствува се гордостта от бързите успехи на просветата и литературата. Авторът ги разкрива чрез образа на Симеон, представен като всемогъщ владетел, като инициатор на книжовната дейност в страната, като носител на висока култура, изпълнен с готовност да просвещава, да раздава знания, които като трудолюбива пчела е събирал във всемъдрото си сърце.

Няма да правя анализ на художествената структура на творбата. Искам само да подчертая вътрешното единство на културното развитие; то личи и в поетическата традиция, и в идейния патос, и в културния идеал. Похвалата ни връща към личността на Василий Велики, който препоръчва как да бъдат четени езическите книги; тя ни свързва с началната статия на „Изборника" от 1076 г. за четенето на книгите; тя ни отвежда и към пролога на „Небеса" на Йоан Екзарх за начините, по които трябва да се превежда.

В „Изборника" от 1073 г. е засвидетелствувана още една характерна черта от развитието на българската култура през

[24] *A. Grégoire*, Les sources épigraphiques de l'histoire bulgare, Byzantion, XI, 1934, стр. 773—783; *В. Бешевлиев*. Културно-историческото значение на прабългарските надписи, Сп. на БАН, XIV, 1969 кн. 3—4, стр. 91—103.

IX–X в. — майсторството на превода. Превеждането е изключително важна дейност през този период; преводите ангажират главните сили на писателите; чрез преводната литература трябва да се извърши историческият скок, който ще изравни младата българска култура с големите достижения на страните със стари културни традиции и преди всичко с Византия. Симеоновият (Светославовият) сборник е важно свидетелство за напредъка на преводната литература в България. При все че сборникът не е цялостно изследван в това отношение, направени са интересни отделни наблюдения, които свидетелствуват за значително преводаческо умение и за постигане на висока култура на речта.

„Изборникът“ от 1073 г. е забележителен паметник на приложното изкуство. Това се вижда в общото оформяне на ръкописа, в портретните изображения, в украсата на заглавните страници, в орнаментите и стила на буквите. Не разполагаме със Симеоновия оригинал, но имаме всички основания да смятаме, че копието от 1073 г. повтаря първообраза. Високата художествена култура, отразена в „Изборника“, не е изолирано явление. Откриваме я в най-стария познат препис на „Учителното евангелие“ (от XII в.) с изображението на княз Борис (от Московската Синодална библиотека). Тази традиция продължава в по-нататъшното развитие на българската книжнина. От XIII в. са запазени няколко забележителни ръкописа (Радомировият псалтир, Болонският псалтир. Добрейшовото евангелие, Погодинският псалтир и др.). През XIV в. се появяват чудесните миниатюри на Лондонското четвероевангелие, Манасиевата хроника, Томичовият псалтир.

Че Симеоновият сборник по своето съдържание и оформяне е представял изключително произведение на старобългарската литература, се вижда и от начина, по който се приема в Русия. Сборникът е преписван многократно (запазени са 14 преписа) и е получил значителна популярност. Отделни негови части са влезли в състава на други сборници, което говори, че той се включва в творческия процес на руската литература.[25] „Изборникът“ има на руска почва свой живот и своя съдба; той

[25] Вж. *Н. П. Розов.* Старейший болгарский „Изборник“ и его русская рукописная традиция. Изв. АН СССР, Серия литературы и языка, т. 28, 1969, кн. 1, стр. 75—78. К. М. Куев съобщи за съществуването на 19 преписа (в доклада си на конференцията, посветена на „Изборника“, Москва, 31. X. 1974).

заслужава да има и своята история. Поставяйки въпроса за ново издание на „Изборника“, Н. П. Розов бележи: „Изборникът“ стана първата руска енциклопедия, обхващаща най-широк кръг въпроси, при това не само богословски и черковно-канонически; в него има статии по ботаника, зоология, медицина, астрономия, граматика и поетика. Само с това може да се обясни огромната популярност на тази българска книга в Русия, засвидетелствувана от значителния брой преписи не само на „Изборника“ изцяло, но и на отделни негови статии.“[26]

Спрях се на някои черти на Симеоновия (Светославовия) сборник от 1073 г., за да проличи по-ясно неговото място в развитието на българската литература и култура. Съвсем е очевидно, че „Изборникът“ е свързан здраво с традициите на една нова, създаваща се книжнина, която бързо отбелязва разцвет. Самият „Изборник“ свидетелствува за напредъка и високото равнище на българската литература през IX—X в.

Всяка литература има своята историческа мисия. И българската литература има своето съдбовно предназначение в ранното си развитие — да бъде посредница между Византия и славянския свят. Тъкмо затова нейният път започва с преводи — чрез тях тя пренася идеи и образи, знания и проблеми, велики дирения на човешкия дух, за да озари другите славянски народи със светлина. Струва ми се, че в ония далечни векове българската литература е изпълнила своята историческа мисия блестящо.

[26] *Пак там,* стр. 78.

ТЪРНОВСКАТА КНИЖОВНА ШКОЛА В РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Търновската книжовна школа е един голям факт в историята на българската литература, едно явление с голямо национално и международно значение. Ако я погледнем в мащабите на старата българска литература, тя е вторият висок връх, вторият разцвет след века на княз Борис и цар Симеон. Това ни налага и изходните позиции при нейното разглеждане, и критерия при нейната оценка.

Много често се поставя въпросът, че Търновската книжовна школа възниква в трудно и трагично за българската държава и българския народ време. Ако приемем, че 1371 г. е действителната година на нейното раждане (нещо, върху което може да се спори), то от катастрофата на българската феодална държава я делят само 25 години. И то какви тежки и усилни години: изострени вътрешни класови противоречия: все по-силно обособяване на самостоятелни светски и черковни феодали, което води до държавно разединение, рязко влошаване положението на обезземленото селячество; засилване на турския военен натиск, свързан с бързи и опустошителни нахлувания в Тракия, Родопската област, Македония, а по-късно — непрекъсната непосредна заплаха за самата столица Търново. Годината 1371 г., която ние така тържествено отбелязваме, е година и на Чирменската битка при Марица, където биват разгромени войските на Вълкашин и Углеш, а самите феодални владетели убити. За тези времена се отнасят бележитите думи на светогорския монах Исая: „И наистина тогава живите облажаваха по-рано умрелите."

Как да си обясним, че тъкмо в това трагично време се развива такава блестяща книжовна дейност в Търново, че се създава и действува една забележителна литературна школа? Не бих искал да прибягвам до метафизическо обяснение — че

в моменти на големи изпитания, на напрежение избликва в пълна сила народната енергия. Причините са по-сложни. На първо място трябва да се поставят богатите литературни традиции, които Търново наследява и развива през XIII и XIV в. В тях се включват и религиозно-философското и идейно оживление в България и Византия през първата половина на XIV в., и значителното разширяване на кръга на грамотността в българското общество през същия период, повишаването на неговите идейни и естетически интереси, което се отразява не само върху литературата, а и върху развитието на художествената култура изобщо. Може би Търновската книжовна школа най-ярко характеризира и представя своята епоха, но нейната дейност не бива да се изолира нито от традицията, нито от всички други прояви на културата и изкуството.

Не бих поставил на последно място и личностите. Наистина, за да се проявят личностите, необходими са условия, обстановка, почва, необходима е атмосфера, създадена от обективно действуващи закономерности. Но когато те вече съществуват, въпросът за личностите придобива огромно значение. Съдбата — нека употребим тази стара и компрометирана дума — не винаги е справедлива в това отношение. Към XIV в. и към Търновската школа тя е била щедра. Действително какви забележителни личности представят културата на тази епоха (това, че имената им не винаги са стигнали до нас, няма никакво значение): миниатюристите на Манасиевата хроника и Лондонското четвероевангелие, художниците на търновските църкви, майсторът на Ивановските фрески, архитектите на дворците на Царевец, преводачите на разкази, повести, исторически съчинения, писателите от Евтимиевия кръг и между тях преди всичко необикновената фигура на патриарх Евтимий.

Все още не познаваме достатъчно, в цялост нашата литература през XIV в., за да можем по-ясно да посочим почвата, върху която се изгражда Търновската книжовна школа. Основните изследвания са направени главно в края на миналия и началото на настоящия век (П. А. Сирку, К. Радченко, Ем. Калужияцки, Хр. Попов, В. Ягич, А. И. Яцимирски, Н. М. Глубоковски, Й. Мансветов, Ст. Станоевич и др.); едва напоследък отново се събужда интересът към Евтимиевата епоха.[1]. Но и

[1] Вж. *K. M. Kujew.* Konstantyn Kostenecki w literaturze bulgarskiej i serbskiej, Krakow, 1950, *Д. С. Лихачев.* Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния. Москва, 1958; *Йорд. Иванов.* Българското книжовно влияние в Русия при митрополит Киприан, Изв. на Инст. за бълг. литература, кн. VI, 1958; *П. Русев* и *А. Давидов.* Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература, София, 1966, и др.

въз основа на познатото и изследваното може да се направи характеристика на литературното развитие през XIV в. Търново — столицата на Втората българска държава — се превръща в главно средище на литературния живот, което съвсем не изключва книжовната дейност на други селища и манастири. Българските владетели проявяват голям интерес към културните средища и към книжнината: дават грамоти на манастири и черкви (Иван Александър — на Зографския манастир, Мрачкия манастир, манастира Св. Богородица Елеуса и манастира Св. Никола при Месемврия, Иван Шишман — на Рилския и Драгалевския манастир), създават царски библиотеки (Иван Александър), възстановяват се манастири и т. н. Грижи за книжнината полагат и търновските патриарси. Грижите пораждат и признателност, многократно изказвана в отделни приписки и дори в тържествени похвали (напр. в Софийския псалтир от 1337 г., в Лондонското четвероевангелие от 1356 г., където владетелят — Иван Александър — се величае в патетични характеристики).

Но не похвалите на царете дават образ на българската литература през XIV в. Трябва да посочим преди всичко огромното книжовно производство, изразило се в оригинални и преводни съчинения, в компилации и преписи, в обемисти сборници. Този невероятен книжовен порив може да се сравни само с една друга епоха — IX—X в., времето на Борис и Симеон, на първия разцвет на българската книжнина, когато трябва да се задоволяват нуждите на един народ, тръгнал по нов културен път. Българските книжовници правят през XIV в. изумителни усилия — те превеждат за първи път или правят нови преводи и преписи на Дионисий Ареопагит, Ефрем Сирин, Йоан Златоуст, Василий Велики, Иоан Лествичник, Исак Сирин, Симеон Нови Богослов, Максим Изповедник, Теодор Студит, Нил Синайски, Севериан Гавалски, Никита Стифат, Епифаний Кипърски и др. Понякога ние минаваме покрай тези имена с недостатъчно сериозно внимание: черковни писатели, религиозни дейци — някакъв абстрактен свят, който не ни докосва. Но налага се да дешифрираме тези имена, за да открием, че се касае твърде често за философски концепции, които са вълнували дълбоко своето време, за разнообразие на жанровите форми, за любопитни явления от гледище на поетиката и т. н. Да вземем само едно име от изброените: Симеон Нови Богослов, мистик от XI в., предходник на исихастите, към чието учение се обръщат често в големите религиозно-философски спорове през първата половина на XIV в.

Касае се обаче не само за същината на идеите, но и за пътищата, през които минава книжовното производство. Най-честият път сочи Византия, но „Троянската притча“ ни насочва към Запад; сборникът на Митрофан от 1337—1338 г., който съдържа жития на руски светци — Борис и Глеб, Олга, Владимир, говори за връзки с руската литература. Могат да се приведат и свидетелства за връзки със сръбската и румънската книжнина. И още един момент: връзките със Света гора, чиито манастири и богати манастирски библиотеки привличат вниманието на многобройни български книжовници. Света гора е не само школа за българската литература, но и място, където тя се твори (един пример — дейността на стареца Иоан в Лаврата на Св. Атанасий), а също и място, където се изпращат български книги (търновският патриарх Теодосий изпраща в дар на Зографския манастир преводи на Учителното евангелие на Йоан Богослов и Тълкуванията на господните заповеди от Никон Черногорец).

Заслужават внимание два факта от литературния живот през XIV в.: интересът към историческите съчинения и широкото разпространение на белетристиката. Превеждат се хрониките на Константин Манасий, Йоан Зонара, Симеон Логотет, Георги Амартол (нов превод под название „Летовник“); появяват се белетристичните творби „Троянска притча“, „Слово за стария Александър“, „Разказът за произхода на самодивите“, „Кръчмарката Теофана“, легендата за кръвосмешението, разказите за Езоп, разказът за българската царкиня Персика. Мисля, че не се касае само за нарасналите интереси на обществото към светски теми — интереси, които книжовниците трябва да задоволят, но и за особено настройване на самите писатели; светската тематика свидетелствува, че те вече произхождат не само от средата на духовенството. Започва формирането на нов тип писател. Мисля, че този въпрос, който все още се намира в сферата на предварителните предположения, заслужава специално изследване.

Характеристиката на литературата през XIV в. няма да бъде пълна, ако не се изтъкне и широкото разпространение на апокрифите. Обществената обстановка създава всички условия за това: силното развитие на еретическите учения, включително и богомилството, все повече засилващото се разложение на феодалната държава, турското нашествие, унинието от чувството за обреченост, което води до най-различни форми на мистицизъм.

Възникването на Търновската школа е неотделимо от предшествуващата и съпътствуващата я литературна обстанов-

ка. Върху основата на дотогавашните постижения на българската литература след завръщането си от Византия в 1371 г. бъдещият търновски патриарх успява да организира книжовно средище в манастира „Св. Троица“ и в Търново и да подготви голяма група книжовници. Но Търновската школа има своя предистория, за която трябва да се държи сметка. Евтимий е ученик на Теодосий Търновски, от началото на 50-те години до 1363 г. прекарва в неговия Килифаревски манастир. Когато Теодосий се отдава „на пълно мълчание немного далеч от обителта“, Евтимий поема всички грижи за братството. Григорий Цамблак отбелязва: „Но да не помисли някой, че тази служба се отнасяше само до прехраната и облеклото на тялото? Тя се отнасяше само до спасението на душата и запазването на ума. Разсъдителният старец [Теодосий] повери това на Евтимий като на опитен водач.“ И по-нататък: „Блаженият Теодосий беше приемник на живота и на молението на Григорий [Синаит], а пък чудният Евтимий — на Теодосий.“ В 1363 г. заедно с Теодосий Евтимий заминава за Византия.

Килифаревският манастир е колкото религиозно, толкова и книжовно средище. Теодосий превежда съчиненията на Григорий Синаит. Вероятно тук Евтимий получава първите си писателски уроци. Негов другар ще е бил бъдещият киевски и московски митрополит Киприан, който по-късно ще пише послания до Евтимий — като ученик до учителя си, и ще пренесе заветите на Търновската школа в Русия. От кръга на Теодосий Търновски излизат и писатели като Дионисий, изкусен преводач, и Григорий Доброписец, автор на забележителното житие на Роман-Ромил.

Един факт, който заслужава най-голямо внимание, е връзката между Евтимиевата школа и школата на Теодосий Търновски. Проучванията са крайно недостатъчни, за да може тази връзка да се изясни. Дори това не е направено и по отношение на голямото идейно движение на епохата, което ги сближава — исихазма. А исихазъм означава — когато говорим за Евтимий — не само философска основа на един мироглед, но и отношение към дългите и ожесточени борби за официално утвърждаване на исихазма, към споровете между мистици и рационалисти (Григорий Палама — Варлаам и Акиндин), към ранните проникванията на някои идеи на Италианския ренесанс в България и най-сетне — зараждането на ренесансови идеи в

самия исихазъм, както обърна внимание на това Д. С. Лихачов.[2]

Въпросът за исихазма има и друга страна — той е въпрос за връзките и отношенията на българската литература с византийската култура. Като изоставим политическия момент (борбите между търновската и цариградската патриаршия, споровете между ортодоксалната и „националната" партия — борби и спорове, в които Евтимий навлиза още по времето на Теодосий Търновски като негов ученик и пръв помощник), въпросът има чисто литературно значение: Евтимий прекарва осем години във Византия — в Цариград и Света гора, запознава се основно с византийската черковна литература, в своето творчество развива жанрове, форми и стилове, които имат отношение към византийската литература.

Най-сетне трябва да отбележим още един факт, който свързва Евтимий с предходните български книжовни традиции — и то в Света гора. Вероятно в библиотеката на Лаврата на св. Атанасий, където живее известно време, Евтимий е могъл да види ръкописи на стареца Йоан. За него ученикът му Методий Светогорец пише с най-възторжени думи, рисува го като плодовит книжовник и дори реформатор, прередактираните от него книги нарича „сладки изводи".

Ето фонът, който ни е толкова необходим, за да се очертае по-ясно Търновската книжовна школа. Културата ражда култура; новата култура се нуждае от стара култура. Този фон съвсем не е неутрален, обособен декор, а атмосфера, с която новото литературно движение, създадено от Евтимий, е свързано с многобройни нишки. Една част от тях са генетични (Теодосий Търновски, исихазмът, старецът, Йоан); други са от областта на унаследяването на народностната литература и културна традиция (постановката на проблема за езика у Евтимий, идеята за езиковото единство и езиковите норми, която ни връща към делото на Кирил и Методий и в чийто език Евтимий търси опора, превръщайки го в образец); трети са тематични, жанрови и формални (насочването например към образа на Иван Рилски, използуването — критично — на предишните му жития, развиването на жанра на житието и похвалното слово, които се появяват в старославянската и старобългарската литература още през IX в. и т. н.). Разкриването на тези съединителни нишки

[2] *Д. С. Лихачев,* Предвозрождение на Руси в конце XIV—первой половины XV века, в: Литература эпохи, Возрождения и проблемы всемирной литературы, Москва, 1967, стр. 136—182 (там е посочена съответната научна литература).

съвсем не означава заличаване на новото, което носи Търновската книжовна школа, подценяване на нейните високи постижения. Става дума само за едно — тя да бъде видена исторически.

Като литературно явление Търновската книжовна школа представя един колосален умствен и художествен порив в последните десетилетия от съществуването на българската феодална държава, един удивителен изблик на творчески сили. Този изблик е свързан не само с общата атмосфера, но и с отделни личности. Такова струпване на ярки писателски личности в историята на старата българска литература познава само векът на Борис и Симеон. Естествено до нас не са достигнали нито всички имена, нито всички произведения, но данните, с които разполагаме, ни дават достатъчна възможност да очертаем най-забележителните фигури: Евтимий, търновският патриарх, човек с огромна култура, събирана дълги години, и то в най-големите центрове на източното православие, дълбок познавач на езика, писател-новатор, забележителен проповедник и тънък поет, който изпълва с безкрайно възхищение своите съвременници, за да могат да го назоват „велик художник на славянската писменост“ (Константин Костенечки) и да изрекат с болка и удивление: „По-добре слънцето да беше угаснало, отколкото да замлъкне Евтимиевият език“ (Йоасаф Бдински). Към величието на литературното дело се прибавя и величието на характера — моралната сила, която Евтимий проявява в последните дни на Търново. Съратниците и учениците на Евтимий също са личности с необикновена енергия, плодовити писатели, неспокойни и търсещи умове, които не само трагичните обстоятелства на епохата разпращат в близки и далечни страни, но и вътрешните им духовни търсения, големите им обществени и творчески амбиции: Киприан става киевски и московски митрополит, Григорий Цамблак работи почти във всички балкански страни, обикаля половин Европа, за да стигне до Констанцкия събор; Константин Костенечки, изтръгнал се „от рикаещия звяр“ (по собствения му израз), се озовава в Сърбия; Йоасаф, видински митрополит, посещава в 1394 г. с политическа мисия Търново, завладяно от турците, и оплаква злочестините на разорената столица. Съдба, определена от трагизма на епохата, но и невероятни усилия да се надделее този трагизъм — на личности с необикновена воля и неукротими пориви.

Отдавна е известно, че големите произведения на изкуството са малко не защото няма даровити хора, а защото са малко творците с характер; неповторимите художествени дела

изискват неповторими личности — Търновската книжовна школа потвърждава това.

В творчеството на нейните представители лежи една система. Тя се проявява най-напред в областта на езика, правописа, преводаческите принципи, стиловите търсения. Евтимий подготвя и формулира нейните основни положения в бележитата си реформа, в своята дейност за „изправяне на книгите". Григорий Цамблак ни дава много интересни сведения за характера на Евтимиевата дейност в това отношение: Евтимий отхвърля покварените преводи от гръцки — като „несходни по реч и несъгласни по смисъл с гръцките книги и груби и нестройни откъм израз", за да даде на своето време „истинско небесно съкровище: всички нови, всички точни, съгласни с евангелието, непоколебими в силата на догмите". В своя граматичен труд Константин Костенечки дава конкретни сведения за Евтимиевата реформа.

Тук не искам да навлизам в подробности, защото това е проблем, който трябва да решават нашите езиковеди. Но не могат да не се изтъкнат няколко неща. Не би трябвало да се смята за случайно съвпадение фактът, че европейските хуманисти през Ренесанса извършват значителна текстологическа и преводаческа работа. Особено трябва да се подчертае, че за първи път — от времето на Кирил и Методий — в българската литература се проявява такъв голям интерес към въпросите на езика, за първи път пред българската интелигенция се поставя за изпълнение такава грандиозна задача — установяване на единство в езика и правописа и основна проверка на преводите. Поради характера на тогавашното литературно развитие и поради стеклите се исторически обстоятелства тая задача преминава границите на страната и засяга Сърбия, Румъния и Русия. Понататък: удивителна е идеята на Евтимий за единство не само в настоящето, но за единство в историческото време, което го връща към езика на Кирил и Методий. Настоящето трябва да се опре върху миналото, трябва да се използува историческият престиж на миналото — една идея, която ще вълнува по-късно и Раковски в неговото отношение към езика.

Несъмнено ние трябва да разглеждаме реформата на Евтимий с оглед на нуждите на неговото време, трябва да разберем добре мотивите, които са го ръководили. Но всяко историческо дело подлежи не само на оценка от своето и в своето време. Безкритичното отношение към историята е толкова безполезно, колкото и антиисторическият критицизъм. Следователно ние имаме право да критикуваме известни моменти от Евтимиевата реформа (особено подражанието на гръцки) — независимо

от мотивите, които са го ръководели, с оглед на цялостното историческо развитие на българската литература и култура.

Реформата на Евтимий не засяга езика само в прекия смисъл на думата, но цялата система от изразни и стилови средства. Създаването на нов стил („висок стил") се основава на ново отношение към словото, характерно за учението на исихазма — като най-пълен и най-точен израз на познанието на света и човека. Тук вече навлизаме в художествените търсения и творческите постижения на Търновската книжовна школа.

Евтимий има два любими жанра: житието и похвалното слово. В неговата интерпретация двата жанра се доближават. Евтимиевите похвални слова се отличават съществено от словата на Климент Охридски и Йоан Екзарх — както по своя обем и композиция, така и в изразните средства, с които се постига емоционалният тон. Похвалните слова през XIV в. представят преди всичко разкази за живота на изобразените лица. Оттук и възможността в случая да ги разглеждаме едновременно с житията. Житията и похвалните слова са основната област, в която работят всички представители на Търновската школа: Евтимий пише жития и похвални слова за Иван Рилски, св. Петка, св. Филотея, Иларион Мъгленски, Константин и Елена, св. Неделя, Иван Поливотски, Михаил от Потука; Григорий Цамблак — за Стефан Дечански, Иван Нови Белградски, Киприан, Евтимий и др.; Йоасаф Бдински — за Филотея; Киприан — за московския митрополит Петър; Константин Костенечки — за Стефан Лазаревич. Извънредно интересна е съпоставката, която може да се направи с житийната традиция от предходните векове и с преведените у нас жития през XIV в.[3] Но трябва да се изтъкне веднага, че житийният жанр и близките до него похвални слова дават широка възможност на писателите от Търновската школа да изявят ярко не само личния си талант, но и редица особености на епохата — в темите и образите, в идейната основа на изображението, в жанровите търсения на житийната проза — особености, от които се определят композицията и поетиката. При анализа на тези особености личат както единството на художественото мислене, така и различията, които настъпват не само с оглед на авторските индивидуалности, но и поради отпечатъка, който налагат историческите изменения в епохата. Ако трябва да се търсят полюси в онова раз-

[3] Срв. *Кл. Иванова.* Някои моменти на българо-византийските връзки през XV в. (Исихазмът и неговото проникване в България), в сборника: Старобългарска литература, кн. I, 1971, стр. 209—242.

витие, от едната страна трябва да поставим житието на Евтимий за св. Петка, а от другата — житието на Константин Костенечки за Стефан Лазаревич; някъде по средата е похвалното слово за Евтимий на Григорий Цамблак. Убеден съм, че настъпилите политически събития на Балканския полуостров, пропадането на българската държава, турските опустошителни нападения, които заплашват всички балкански държави, са изиграли решителна роля за промяната в отношението на писателите към действителността. Ако по израза на А. П. Каждан задачата на средновековното изкуство е „не изображението на земния свят, а проникването зад пределите на земните неща, в божествения мир“[4] — а това са изходните позиции и на Евтимиевата школа, — в края на XIV и началото на XV в. „божественият мир“ почва да отстъпва на земните неща — земните неща твърде брутално се налагат на съзнанието на съвременния писател. И ние ги виждаме и у Григорий Цамблак, и у Константин Костенечки, дори у Йоасаф Бдински. Те не могат да бъдат изразени с традиционните средства на символността, на алегорията, на абстрактните сравнения и т. н. Затова нищо чудно, че в старата поетическа система прави пробив прекият разказ, непосредното живо наблюдение, предметната правдивост на изображението. Започват „отклоненията“ — познатият път на всички нови открития в изкуството.

Разчупването на традицията можем да забележим още у Евтимий, само че в този етап то може да бъде наречено развиване на традицията. Ето няколко момента. Преди всичко Евтимий се отнася критично към традиционния житиен жанр: той критикува неумението и грубостта на предишните житиеписци („не хытрѣ нѣкако и грѫбѣ“) и се стреми към по-високи художествени изисквания („по лѣпотѣ ꙗкоже ключимо есть“). Той проявява интерес към човешката личност — и тук се пресичат две влияния, както на исихазма, така и на Ренесанса. Но този интерес към личността не е насочен само към изобразяваните герои, той е и в разкриването на авторската личност. Тя се изявява по различен начин — в обясненията за мотивите при написване на едно или друго житие, за отношението към обществени институции и държавна власт, за предпочитания в художествените похвати. Но има един случай, където авторовият индивидуализъм получава ярка форма. Касае се за житието на св. Петка, когато Евтимий се намесва съвсем пряко в разказа и

[4] *А. П. Каждан.* Византийская культура (X—XII вв.), Москва, 1968, стр. 159.

развълнуван заявява, че ако би присъствувал на посрещането на мощите на светицата в Търново (а това е станало преди един век), той би се обърнал към нея с думите: „Ако тогава не бях се подготвил за твоето посрещане, преподобна майко, то сега ще възвестя онова, което идеше да се каже тогава.“ И започва патетична възхвала на св. Петка, която не само е изпълнена с дълбок лиризъм, но постепенно се превръща в същинска поезия. Евтимий разчупва спокойната повест на житието, смело смесва проза с поезия, за първи път у нас рязко нарушава традиционната форма — и аз бих го нарекъл новатор.

По-нататък: Евтимий изменя традиционната композиция, силно разширявайки епизодите с историята на мощите. Тези епизоди се превръщат в исторически разкази, вмъкнати в житийната схема; у учениците на Евтимий (Григорий Цамблак, по-късно Владислав Граматик) те вече заживяват самостоятелен живот. Но тук не става дума само за развитието на една жанрова форма, но и за изразяване на патриотично съдържание — защото такъв е резултатът от връщането към историята. Патриотичният исторически разказ се съчетава естествено с един друг момент: края на житието, когато Евтимий отправя своята молитва — и това е вече молитва за преките бедствия, които виснат над народа и държавата: „... Моли се на всемилостивия си владика да спаси сънародниците ти, единородния ти български народ! Помогни на нашия държавен цар Иван Шишман и подчини под нозете му всички врагове! Запази вярата непорочна, затвърди нашите градове, усмири целия свят, избави ни от глад и пагуба и ни запази от нападението на иноплеменниците!“

Това не са символи, това са реални думи и техният патриотичен смисъл е съвсем очевиден. Ясно е: и тук погледът на художника преминава от „божествения мир“ към земните неща. Динамизмът на епохата се отразява върху литературата, накърнява нейните форми, бие по нейните традиции — това е една от особеностите на Търновската книжовна школа.

Твърде бедно ще представим тематичното състояние и жанровата картина на школата, ако се задоволим само с характеристиката на житията и похвалните слова. Евтимий пише послания — в отговор на въпросите и писмата, отправени до него. И това е една от формите на публицистиката на епохата. Той отделя много внимание на литургичните книги, превеждайки, поправяйки, въвеждайки ред в литургията; литургичните си трудове събира в специален служебник. Пише служба на царица Теофана и отново показва поетическия си дар. Прави нова ре-

дакция на Бориловия синодик; в новата редакция се намира разказът за възстановяването на българската патриаршия в 1235 г. при Иван Асен II — и това е едно свидетелство за съществуването на традиция в историческата проза. Киприан не само пренася житиеписния стил на Търновската школа в Русия, но се опитва да оправи преводите на богослужебните книги, пише послания, занимава се с някои руски летописи, съставя списък на забранените книги, превежда философски и правни съчинения от гръцки и т. н. Извънредно богата е книжовната дейност на Григорий Цамблак. Към житията и похвалите, които пише, трябва да се прибавят многобройните проповеди и слова, разказът за пренасяне мощите на св. Петка в Сърбия, тържествените приветствени речи на Констанцкия събор, преводите от византийски, заниманията му с черковните напеви. Освен изключително интересната биография на Стефан Лазаревич Константин Костенечки съставя ценния филологически труд „Разяснено изложение на буквите“ и т. н.

Тук няма да изреждам повече имена и произведения, нито ще проследявам сложните пътища на последователите на Търновската школа в България, в българските книжовни средища през трагичните последни десетилетия на XIV в. Няма да се спирам на проникването на Търновската книжовна школа в Сърбия, Румъния и Русия, на нейното разпространение и на нейните традиции в тези страни, на ролята, която играе в развитието на другите балкански и славянски литератури — това е проблем, който изисква специално разглеждане. Несъмнено е едно — че Търновската школа представя висок подем в историята на българската средновековна просвета, литература и култура, че издига блестящи творчески личности. Турското завоевание с всички жестоки негови последици туря край на един процес, който имаше всички шансове да създаде предпоставките за истински ренесанс в българските земи. При нормални условия през вековете на Франсоа Вийон и Торквато Тасо, Еразъм Ротердамски и Франсоа Рабле, Френсис Бейкън и Ян Кохановски това бе неизбежно. Защото макар и Търновската школа да доразвиваше традициите на средновековието, тя съдържаше и някои зародишни елементи на новото.

Едно явление в историята на литературата се цени не само по това, какви традиции продължава от миналото и какви висоти достига в своето време, но и доколко влияе върху следващите моменти от литературното развитие. Търновската книжовна школа в историята на българската литература не затваря своя живот в кръга на XIV и началото на XV в. Въпре-

ки невероятно трудните условия, които настъпват в страната, нейното присъствие се чувствува осезателно и през следващите векове. Не се касае само за разпространение и преписване на основните произведения на Евтимий, Григорий Цамблак, Константин Костенечки и др. през целия период на турското робство, дори до края на XVIII в., а за използуване и продължаване на нейните творчески традиции. Ще посоча само най-ярките примери. През XV в. Владислав Граматик отлично познава писателите от Търновската школа; в Загребския сборник и Рилския панегерик помества голям брой от техните произведения. Нещо повече, забележителният му „Разказ за пренасяне мощите на Иван Рилски от Търново в Рила" направо произлиза от Евтимиевото житие за Иван Рилски — възниква като продължение на житието и представя доразвиване на един момент от композицията на Евтимиевите жития: разказа за историята на мощите. През същия XV в. Димитър Кантакузин пише житие и служба на Иван Рилски и продължава традицията на посланията (послание до инок Исая). Още Йорд. Иванов посочи, че Димитър Кантакузин е познавал и използувал Евтимиевото житие (наред с житието на Скилица), но той изтъкна, че Димитър Кантакузин използува творчески своите извори, търси нова композиция, вмъква нов момент — за турското нашествие и за обновата на манастира, а също и патетична част.[5]

През XVI в. се срещаме с ново свидетелство за жизнеността и продуктивността на традициите на Търновската школа. Става дума за житията, които пишат софийските книжовници поп Пейо и Матей Граматик. Анализът на тези жития разкрива извънредно интересни моменти. И двамата книжовници изхождат от Евтимиевата житийна традиция, но същевременно в тяхната работа намират отражение измененията, които откриваме в по-нататъшното развитие на тази традиция у Евтимиевите учения. И най-сетне, поп Пейо и Матей Граматик доразвиват и обогатяват традицията с нови елементи, отговарящи на изискванията на времето, в което живеят.

Бихме казали, че със замирането на житийния жанр ще изчезне и присъствието на наследството на Търновската школа в българската литература. Оказва се, че това не е така. И през епохата на възраждането Търновската книжовна школа прониква с идейния и емоционално-образния си свят в съзнанието и в творчеството на нашите възрожденски писатели. На пръв поглед бихме помислили, че се касае за възрожденски кни-

[5] *Йорд. Иванов.* Жития на св. Ивана Рилски, София, 1936, стр. 25.

жовници като Априлов, Раковски и Неофит Рилски. Но едно обстойно изследване на Н. Драгова „Домашни извори на „История славянобългарска“[6] показа връзката между Паисиевата творба и Евтимиевата традиция. Касае се не само за използуване на съчиненията на търновските писатели като преки извори, но за откриване на дълбоко родство между Паисий и Евтимий, особено в отношението към историческото знание, в „приемствеността между делото им в една жизнена проблема: в изграждането на патриотичното чувство, послужило като щит против домогванията на поробителите и като двигател на национално-освободителните ни борби“ (стр. 323). По същия начин е потърсена и близостта между Паисий, Григорий Цамблак и Константин Костенечки. Тук няма да навлизам в аргументацията на Н. Драгова — тя е добре намерена и изтъкната; отпращам читателите към това ценно изследване.

Един последен въпрос: може ли да се говори за следи от Търновската книжовна школа в нашата нова и съвременна литература? На пръв поглед отговорът трябва да бъде само отрицателен: епохите са коренно различни, с различни задачи пред литературата, с различни мирогледни позиции, с различна естетика, с различен художествен опит. Но аз бих казал: преди да се даде решителен отговор, трябва да се направи сериозно проучване. Не могат да бъдат отминати без внимание такива факти като сборника „Легенди при Царевец“, романа „Иван Александър“ и драмата „Към пропаст“ на Ив. Вазов, големия роман на Ст. Загорчинов „Ден последен“. Ще прибавя още един факт: повестите на Ем. Станев „Легенда за Сибин, преславския княз“ и „Антихрист“. Малко е да се каже, че Ем. Станев е използувал съчиненията на Евтимий, Григорий Цамблак и Йоасаф Бдински като материал и извор, че е търсил в езика и стила на техните творби нюанси, изразни обрати, лексика за колорит и за обновяване на изобразителния си стил, че е проучил някои жанрови особености на житията — мога да свидетелствувам за това. Но въпросът е по-сложен. Ем. Станев се обърна към опита на средновековната литература и преди всичко на Евтимиевата школа във връзка със своите търсения за по-дълбоко проникване в душевността и характера на българския човек и във вековната национална съдба. Ние знаем ограничените възможности на средновековния писател при предметното изображение на света, при разкриване на многоцветността и колоритността на

[6] Паисий Хилендарски и неговата епоха (1762—1862). — Сборник, София, 1962, стр. 300—326.

всекидневния живот — методът на реализма има в това отношение неизчерпаеми средства. Но за сметка на това старобългарската литература притежава една ярко изявена особеност — да ни въвежда във философско-моралните проблеми, в духовния свят.

Нашият съвременник Ем. Станев почувствува необходимостта от подобно „одухотворяване“ на своя реализъм (за това преди 50 години бе говорил и Б. Пенев)[7], за извисяване на реалистичния метод — при една определена художествена задача: навлизане във вътрешния, духовния, философския свят на българина, в атмосферата на историчност, на историческа мащабност при изобразяване на човешките отношения и народната съдба. И това не е връщане назад, а оплодяване на литературата за нови творчески завоевания. Колкото и да е парадоксално, старобългарската литература от минало се превръща в настояще.

В една от последните си книги Д. С. Лихачов изказва следната интересна мисъл: „Литературознанието и изкуствознанието — това са науки, които се борят със смъртта на културата, те въвеждат старото живо в живото съвременно.“[8] Мисля, че изследването на ролята и съдбата на Търновската книжовна школа показва тъкмо това: непрекъснатия ход на нашето литературно развитие, преодоляването на старото чрез новото и оплодяването на новото чрез живото старо, отричането на прякото сходство между отделните епохи и неизбежното и непрекъснато утвърждаване на историческото единство на нашата национална култура. И още нещо — съдбата на Търновската книжовна школа ни дава още едно голямо свидетелство за историческата жизненост на българската средновековна литература.

[7] Основни черти на днешната ни литература, сп. „Златорог“, г. II, 1921, кн. 4—5.

[8] *В. Д. Лихачева, Д. С. Лихачев.* Художественное наследие древней Руси и современность, Ленинград, 1971, стр. 113.

НАРОДНИ ЛЕГЕНДИ И ПРЕДАНИЯ В СТАРАТА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

Поставеният въпрос е интересен от няколко гледища. Преди всичко той засяга взаимоотношенията между фолклор и литература в средновековието — една област, която е слабо изследвана. Известно е, че много национални литератури започват своето развитие от фолклора, наследяват и продължават неговите традиции. Началото на българската литература обаче не може да се търси в народното поетическо творчество. Славянската книжнина у нас възниква през втората половина на IX в. при определена историческа обстановка, във връзка с приемането на християнството и делото на Кирил и Методий; решителна роля изиграват контактите с византийската култура и литература. Дори ако се обърнем към прабългарските каменни надписи на гръцки език, където биха могли да се открият някои фолклорни елементи, картината не би се изменила съществено. Заедно с това обаче не може да се отрече взаимодействието, което съществува още в първите векове на нашето книжовно развитие между старобългарска литература и фолклор. Това взаимодействие има два аспекта: първо — на взаимни влияния и проникванията, и второ — на извънредно интересно паралелно съществуване. Вторият момент е засяган досега твърде бегло и заслужава специално изследване.

Но въпросът за легендите и преданията в старата българска литература има и друга страна. Тяхното проучване ще ни даде възможност поне отчасти да издирим следите и проявите на българското народно поетическо творчество в средновековието, да възстановим приблизителната картина на неговото състояние. Това е необходимо преди всичко, за да може да бъде написана историята на българския фолклор — една от най-трудните задачи, които стоят пред българската наука. В една така-

ва история трябва да бъдат решени редица сложни проблеми, като проблема за периодизацията, за развитието на жанровете, за междубалканските влияния и взаимоотношения и т. н. Обаче главната трудност идва от липсата на автентични фолклорни текстове и записи преди XIX в. В това отношение българската наука се намира в твърде неизгодно положение: от по-ранните епохи са известни само няколко записа на народни песни — в един гръцко-български речник от XVI в. и в един сборник от XVIII в., пазен в Университетската библиотека в Ерланген.[1] Единични и редки фолклорни текстове се откриват в български ръкописни сборници от XVIII в. Поради липса на стари записи за състоянието на българския фолклор в по-далечното минало трябва да се съди било по фолклорните сборници, издадени от XIX в. нататък, било по косвен начин (исторически съобщения, бележки на пътешественици, които са минали през Балканския полуостров, и т. н.).

Търсейки извори за историята на българския фолклор, не можем да не насочим вниманието си към старата българска литература, където са проникнали твърде рано фолклорни творби и мотиви. В тази област са направени вече интересни изследвания от М. Драгоманов, Йорд. Иванов, А. П. Стоилов, Цв. Романска, Д. Петканова и др. В това отношение са изследвани главно взаимните връзки между фолклор и литература в средновековието, обаче почти не е поставян въпросът за реставриране на произведенията на българския фолклор въз основа на старобългарски литературни паметници. А такава реставрация успешно може да се извърши, особено в областта на народните легенди и предания.

Отражение на народните легенди и предания може да се търси главно в три области на старобългарската литература: житията, апокрифите и историческите хроники и разкази. С това не се изключват и други жанрове, например похвалните слова и проповедите, белетристиката, но безспорно епическите, разказвателните жанрове дават по-широки възможности в това отношение; в използуваните от тях народни легенди и предания може да се открие по-голяма близост с фолклорните текстове, дори и цитати от тях. Присъствието на заети народни легенди в житията и апокрифите се определя и от характера на жанра — в двата случая фантастичното и легендарното играят важна

1 *G. Gianelli, A. Vaillant.* Un lexique macédonien de XVI-e siècle, Paris, 1958; *Г. Геземан.* Ерлангенски рукопис српско-хрватских народних песама, Ср. Карловци, 1925.

роля при предаване на събитията, в изграждането на образите, в композицията и стила. В историческите хроники и летописните бележки съвсем естествено попадат народни предания.

Житията са широко разпространена област в старата българска литература; явяват се още в началния период от нейната история — IX—X в. Първите техни герои са създателите на славянската азбука Кирил и Методий и техните ученици. За някои от тези ученици, например Климент Охридски и Наум, са запазени до късно време народни легенди.[2] Тук са възможни два варианта: първият — народните легенди да са дошли от литературните паметници, и вторият — известни епизоди в литературните паметници да са построени върху народни легенди и предания. Бих искал обаче да се спра на един по-показателен пример — народните легенди и предания за Иван Рилски, живял през IX—X в. За голямото уважение, с което се е ползувал през вековете, свидетелствува не само манастирът на негово име, запазил своето значение до ново време, но и многобройните литературни произведения, които му са посветени в средновековието (жития, служби, помени). От XII в. нататък до нас са достигнали осем жития на Иван Рилски, познати в твърде голям брой преписи. Анализът на тези жития показва, че те са основани в много широка степен на легенди и предания. Разбира се, както това е присъщо на религиозната литература, образът на светеца се изгражда върху основата на идеализацията, а при нея легендарните моменти играят първостепенна роля.

Тук няма да анализираме ония места от житията на Иван Рилски, в които могат да се открият следи от народни легенди и предания; това трябва да бъде предмет на специално изследване. Искам само да изтъкна, че покрай литературната (житийна) биография на Иван Рилски съществува и фолклорна биография, която се извлича от народните легенди и предания, разпространени по цялата българска територия и записани през XIX и XX в. Тук не се касае за стойността на тези легенди и предания като исторически извор; занимава ни въпросът за техните съотношения с житията на Иван Рилски. Подробното им проучване ще ни въведе в една изключително интересна област — там, дето, се докосват фолклор и литература, писмено и устно творчество, мисловно и поетическо виждане на интелигенцията, тясно свързана с християнското богословие и черквата, и на широките народни маси, които в средновековието се

[2] Вж. *Цв. Романска.* Климент и Наум в народните предания. Сборник „1100 години българска писменост", София, 1963, стр. 377—382.

представят главно от селското население. При сравнението на литературната и фолклорната биография на Иван Рилски веднага се забелязва близост и зависимост. Литературните биографии, които са възникнали в народна среда и са написани от обикновени монаси и свещеници, естествено са по-близки до народната легенда. Такъв е случаят с най-старото запазено житие на Иван Рилски от XII в., така нареченото Народно житие[3]. Но легендарният елемент присъствува и в житието на Иван Рилски, написано през XIV в. от Евтимий Търновски. При все че се отнася критично към предходните жития, които са му послужили за извори, и намира, че те са писани „някак неумело и грубо“ (не хытрѣ нѣкако и грѫбѣ), Евтимий не може да не използува фолклорни елементи; неговите критични бележки не са насочени срещу тях.

Внимателното сравнение на различните литературни биографии на Иван Рилски и записаните народни легенди за него дава интересен материал: от една страна, ни помага да възстановим съдържанието, текстовете и хронологията на редица народни легенди, създадени в средновековието, и по тоя начин да проследим историята на цял цикъл фолклорни произведения, а, от друга, ни предлага възможност да проучим и разкрием връзките между фолклор и литература в твърде отдалечени времена. Народните предания обикновено са локализирани географски; включването им в литературните творби им осигурява по-широко разпространение и им придава общонационален характер.

Това, което тук бе казано за легендите, свързани с живота на Иван Рилски, се отнася и за редица други български светци, за които съществуват жития. Но в старобългарската литература се създават и изцяло легендарни литературни творби, свързани с исторически личности, каквато е Солунската легенда — кратка легендарна биография на Константин-Кирил, възникнала вероятно през XI в.

Анализът на българските жития сочи още един твърде интересен момент: начина, по който възникват легенди и предания. Касае се за едно извънредно рядко явление в средновековните литератури: разкриване механизма на „легендаризацията“ и „делегендаризацията“. Така в житието на софийския мъченик Георги Нови, написано от поп Пейо в началото на XVI в., се разказва как е било организирано откраднването на тялото на изгорения мъченик, след което, за да бъдат заблудени турските

[3] Вж. *Йордан Иванов*. Жития на Св. Ивана Рилски. Год. на Соф. унив., печ. — Фил. факултет, XXXII, 1936, стр. 4—8, 28—37.

власти, откраднато е било представено като чудо — останките на светеца по чудотворен начин сами се били озовали през нощта в една от софийските църкви. Поп Пейо пише през XVI в. едно сравнително правдиво по отношение на биографичните факти житие, намалява чудесния елемент и заедно с това показва как са се създавали сред народа легендите за светци, как се е раждал и развивал жанрът на народната легенда.

Втората област в старобългарската литература, в която легендата заема широко място, това са апокрифите. Апокрифите по самия си характер са типични легендарни произведения. В техния състав влизат народни легендарни елементи, особено в апокрифите на българските богомили. Това не е трудно да се установи при сравнение на литературните апокрифи с народните легенди. Тук обаче трябва да се изтъкне друго съществено обстоятелство: преминаването на апокрифни легенди във фолклора. В своя забележителен труд „Богомилски книги и легенди" (1925) Йорд. Иванов публикува 16 народни легенди с богомилски, дуалистичен характер. Ето заглавията на някои от тях. „Бог и дяволът създават другарски света, после враждуват помежду си", „Подялба на света между бога и дявола", „Адам дава запис на дявола, за да му позволи да оре земята" и др. Това са народни легенди, чийто извор е в апокрифите. Ако сравним внимателно тези дуалистични легенди със съответните литературни апокрифи, можем да изясним редица въпроси от генезиса на народните легенди, времето на тяхното възникване и структурните изменения, които претърпяват. По тоя начин навлизаме в историята на народното поетическо творчество. Проблемът става още по-интересен, защото се касае за литературни и фолклорни мотиви и сюжети с широко международно разпространение. Следователно хвърля се светлина върху един много важен момент от характеристиката и историята на българския фолклор — неговите взаимоотношения с фолклора на другите балкански и славянски народи.

Третата група произведения, които могат да ни послужат като извор за историята на българските народни легенди, са историческите хроники, разкази и летописни бележки. Старата българска литература е сравнително бедна от подобен род оригинални произведения; малко исторически хроники са стигнали до нас. И все пак притежаваме няколко важни произведения: първобългарските каменни надписи на гръцки език от VIII—IX в., Именникът на първобългарските ханове, Българският апокрифен летопис от XI в., Българската хроника от XV в., някои летописни бележки и др. Навсякъде в тези съчинения могат

да се намерят легендарни моменти с предполагаема фолклорна основа. Най-интересният паметник в това отношение е несъмнено Българският апокрифен летопис. В първата си част той представя вариант от апокрифа за пророк Исай; втората част е легендарен исторически разказ, който започва с цар Слав (според летописа първи български владетел) и завършва също с легендарни български царе. Българският апокрифен летопис представя много голям интерес като литературно произведение; композиционно е съчетан с един апокриф, историческият материал е използуван съвършено свободно, цялата творба е изградена върху легендата. Въведена е една месианистична концепция — българският народ е богоизбран, бог определя къде да се засели и изпраща своя пророк Исай, за да го заведе в определената му земя. Тук е трудно да се отдели литературната от народната легенда, но тази творба показва колко широко легендата е била разпространена в българското средновековие и каква голяма роля е играела в литературата. Върху тази плоскост, в тази атмосфера трябва да се търси и мястото на народната легенда в духовния живот на българина в такава ранна епоха — XI век.

Очертах само най-общите контури на проблема за отражението на народните легенди и предания в старобългарските литературни паметници. В случая важно е да се посочат перспективите, които разкрива пред изследователя старобългарската литература като извор за историята на народното поетическо творчество. Но проблемът е колкото исторически, толкова и теоретически, защото в много случаи засяга сложните взаимоотношения между фолклор и литература в средновековието, дава възможност да вникнем в развитието и трансформацията на литературните и фолклорните жанрове.

БЪЛГАРО-РУСКИ ЛИТЕРАТУРНИ ПАРАЛЕЛИ В СРЕДНОВЕКОВИЕТО

Великата руска литература заема изключително място в световния литературен процес. От XIX в. насам тя оказва огромно влияние върху развитието на световната литература; няма национална литература, която да не е изпитала и да не продължава да изпитва това влияние. Българската литература не прави изключение. Известна е голямата роля, която руската литература играе в развитието на българската литература през XIX в. В атмосферата на руската литература се възпитават и израстват всички значителни български писатели през този период: В. Е. Априлов и Н. Геров, Д. Чинтулов и П. Р. Славейков, В. Друмев и Н. Бончев, Л. Каравелов и Хр. Ботев, Ив. Вазов и А. Константинов, Т. Г. Влайков и Д. Благоев.

Тук няма да анализирам историческата обстановка, при която се извършва това влияние, нито неговите конкретни резултати. Ще изтъкна само, че то е един епизод от хилядолетните връзки между българската и руската литература. Тези връзки са били изследвани многократно и в най-различни аспекти — както от български, така и от руски учени. Не е тук мястото да проследявам историята на тези изследвания, особено що се касае за периода на средновековието, интересуващ ни в случая. Не мога да не отбележа обаче вниманието, което през последните години отдели на тези въпроси съветската наука. Те бяха поставени преди всичко в трудовете на акад. Д. С. Лихачов, бяха разгледани всестранно и дълбоко и получиха изключително интересно ново осветление.[1]

[1] *Д. С. Лихачев.* Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России, Москва, 1958; Развитие русской литературы X — XVII веков, Москва, 1973, и др.

Тук ще се спра само на един проблем — паралелизма, който се наблюдава в развитието на българската и руската литература в средновековието. Този паралелизъм е в няколко насоки — като проява на генетически, типологически и контактни отношения. Но струва ми се, че като явление в историята на литературата паралелизмът в развитието на староруската и старобългарската литература надхвърля рамките на тези отношения. Касае се за близост на две литератури, породена от племенно родство, от аналогична историческа съдба, от общност на литературния език (в най-ранния период), от общност на литературните извори, от общност на модела на литературата. Няма да се спирам на въпроса, дали тук се касае непременно за единство на литературния процес; този въпрос бе вече дискутиран в съветската и българската наука.[2] Също така искам да предупредя, че паралелизмът не изчерпва нито цялостното развитие, нито цялостната характеристика на старобългарската и староруската литература.

Паралелизмът има корените си преди всичко в общия източник — византийската литература; старите литератури на южните и източните славяни се моделират по нейния тип. През последните години все по-често говорим за единен европейски литературен процес, в който участвуват и славянските литератури наред с другите европейски литератури. Това е вярно за по-късните периоди от развитието на европейските литератури, но едва ли може да се приложи за средновековието. В средновековието културата на Европа не е единна; тя се развива с оглед на два центъра — православна Византия и католическия Рим. Византийската литература има съществени отличия. Макар Византия и Рим да са свързани с една традиция — старогръцката култура и литература, литературите на източноправославния и католическия свят се обособяват като твърде самостоятелни единици, със свои собствени ценности; не може да става и дума за йерархия на естетическите ценности. Византийската литература е тясно свързана с източните литератури; дори

[2] *Д. С. Лихачев.* В чем суть различий между древней и новой русской литературой. Сп. „Вопросы литературы", 1965, кн. 5, стр. 170—186; *Д. С. Лихачев.* Поэтика древнерусской литературы, Ленинград, 1967; *Д. С. Лихачев.* Славянските литератури като система, сп. „Литературна мисъл", 1969, кн. 1; *П. Динеков.* Общност в развитието на старите славянски литератури. Сб. Славянска филология, т. XI, София, 1968; вж. дискусията в сп. „Литературна мисъл" през 1969 и 1970 г.

в много случаи връзката ѝ с античната гръцка култура минава през елинистичната култура.

Старобългарската и староруската литература изхождат в своето начално развитие от модела на византийската литература — и това е основното в тяхната характеристика. Нещо повече — южните и източните славяни не само възприемат византийската култура, но и участвуват в нейното развитие и оформяне, в създаването на облика на онова, което наричаме култура на източноправославния свят. Самият византийски модел на славянска почва търпи изменения и развитие. За съжаление все още не са направени изследвания, в които да се определят и установяват основните характерни черти на средновековната славянска литература спрямо византийската. Преди няколко години съветският изследовател С. С. Аверинцев направи такава характеристика на отношенията между старогръцката и близкоизточната литература.[3] Що се отнася до теоретическата характеристика на староруската литература, през последните години съветската наука постигна твърде много; особено трябва да бъдат изтъкнати забележителните трудове на акад. Д. С. Лихачов: „Человек в литературе древней Руси“ (1959, 1970), „Поэтика древнерусской литературы“ (1967, 1971) и „Развитие русской литературы X—XVII в.“ (1973).

Струва ми се, че това са общите предпоставки за възникването на паралелизма в развитието на старобългарската и староруската литература. Паралелизмът се засилва от взаимните проникания и влияния на двете литератури. В началния период староруската литература приема византийския модел главно чрез старобългарската литература, започнала развитието си през втората половина на IX в. Дори и по-късно, през XIV и XV в., руската литература търпи значително влияние от южнославянските литератури (така нареченото второ южнославянско влияние). Но трябва да се изтъкне, от една страна, че руската литература рано създава преки контакти с Византия и, от друга — че значителен брой староруски произведения проникват в българската литература.[4]

Изследването на паралелите между старобългарската и староруската литература ще осветли безспорно много въпроси,

[3] *С. С. Аверинцев.* Греческая литература и ближневосточная „словесность“ (противостояния и встреча двух творческих принципов). Сб. Типология и взаимосвязи литератур древнего мира, Москва, 1971, стр. 205—266.

[4] Вж. *Б. Ст. Ангелов.* Из историята на руско-българските литературни връзки, София, 1972.

свързани с генетичните, типологическите и контактните взаимоотношения между двете литератури. Но проблемът ни интересува от друга страна — резултатите, които могат да се получат за изясняване на вътрешното развитие на руската и българската литература.

Ще си послужа с три примера.

1. Първият пример засяга енциклопедическите сборници и съчиненията с обобщителен характер, които се появяват в старобългарската и староруската литература още в началния период на тяхната история. Те имат за цел да разяснят общи проблеми: произход и устройство на вселената, история на човечеството, системно изложение на християнското учение, опознаване на природата (животински свят, космогония и т. н.). Това могат да бъдат сборници с поучителни и похвални слова, сводни сборници с жития и разкази (чети-минеи, пролози, патерици и др.), сборници с притчи и сентенции и т. н. Най-често този вид съчинения са едновременно достояние и на двете литератури; тук няма да ни интересува нито въпросът за принадлежността на тези сборници към едната или другата литература, нито въпросът за техните византийски или други източници. Ще посоча някои от тези сборници и съчинения: „Шестоднев" на Йоан Екзарх, „Учителното евангелие" на епископ Константин Преславски, „Богословие" на Йоан Екзарх (превод на част от съчинението на Йоан Дамаскин „Извор на знанието"), бележитият исторически труд на руската литература „Повесть временных лет", „Физиолог", „Измарагд", „Златоуст", „Златоструй", „Торжественик" и т. н.

Много интересен факт са двата Симеонови (Светославови) сборника от 1073 и 1076 г. Няма да се спирам на техния произход; мисля, че старобългарската им основа мъчно може да се оспорва. Тук ни интересува преди всичко богатото им и разнообразно съдържание, а така също и твърде широкото им разпространение. Първият сборник съдържа 383 статии от 25 автора с разнородно съдържание: богословие, етика, логика, граматика, поетика, история, ботаника, зоология, медицина, астрономия, философия. Енциклопедичният характер на сборника се определя от задачата на неговия съставител: да се дадат широки знания в най-различни области. Присъствието на твърде голям брой полемични съчинения е трябвало да въведе читателя в идейните спорове, които придружават утвърждаването на християнската философия и етика. От сборника се получава известна представа и за античната философия. Книгата става факт в живота на южните и източните славяни, затова и в двата

Симеонови (Светославови) сборника се появяват статии, посветени на забранените книги, на четенето. С тях читателят навлиза в нов свят — света на книгата и литературата, което значи разширяване на литературния и културния хоризонт на средновековния славянин.

Присъствието на разнообразните сборници и особено на енциклопедическите сборници в ранната старобългарска и староруска литература ни насочва към една важна черта на епохата: просветителския характер на цялото литературно движение. Този просветителски характер се определя от историческата обстановка; свързан е с приемането на християнството и създаването на славянското писмо. Просветителската насока на славянската книжнина се явява още с делото на Кирил и Методий; традициите на това дело дълбоко проникват в ранното развитие на руската и българската литература. От този просветителски момент се определят в голяма степен основното съдържание, идейната насоченост, жанровата система, стиловите особености на ранната старобългарска и староруска литература. Мисля, че е необходимо този просветителски характер да се подложи на обстойно изследване. Не е ли време да заговорим за особен просветителски период в историята на старобългарската и староруската литература?

2. Вторият пример за паралелизма на двете литератури е из областта на отношенията между фолклор и литература. Старобългарската и староруската литература не водят началото си от фолклора, не възникват върху неговата основа (обратното явление наблюдаваме при множество национални литератури дори до най-ново време). Видимо литературата и фолклорът са разделени с цяла пропаст; тези различия са в сферата на съдържанието, образността, поетиката, езика, социалната функция и т. н.; различията лесно се установяват по трите основни показателя: творец — произведение — потребител. Обаче изследванията показват, че и в средновековието между фолклора и литературата съществуват значителни и дълбоки връзки; наблюдават се взаимни прониквания на сюжети, образи, жанрови форми, поетика. В старобългарската литература могат да се посочат апокрифите и богомилските легенди; в староруската литература фолклорните елементи се откриват особено в житията, повестите, демократично-сатиричната литература на XVII в. Тук заслужава специално отбелязване едно забележително произведение — „Слово о полку Игореве“, — великолепна проява на руския национален гений, породена при съчетаването на фолклор и литература.

Но въпросът за отношението фолклор—литература има и друга страна. В словесно-поетическото и художествено развитие на българския и руския народ в средновековието фолклорът и литературата представят една система. Д. С. Лихачов посочи няколко момента, които могат да бъдат отнесени и към старобългарската литература: 1) високото развитие на фолклора като предпоставка за приемането на нови естетически ценности; 2) неограничаването на фолклора в една социална среда (както е в по-късно време); 3) ролята на фолклора в общата система — в редица случаи фолклорът допълва литературата (такъв е случаят с народната любовна лирика).[5]

Аналогични явления на допълване се откриват и в старобългарската литература; те обясняват не само отсъствието на любовна „книжна" лирика в нашето средновековие. Особено интересен в това отношение е периодът, който настъпва в българската литература от XV в. нататък, т. е. след политическото крушение на българската феодална държава. До голяма степен това е крушение и на българската култура и литература. Фолклорът поема много от функциите на литературата, особено що се отнася до запазването на историческото и народностното съзнание. Тъкмо тогава се появяват юнашките песни, широко се развиват историческите песни, през следващите векове възникват хайдушките и народните революционни песни. През средата на XIX в. българската книжна поезия отново поема своята функция в лицето на Д. Чинтулов, Л. Каравелов, Хр. Ботев, Ив. Вазов.

За съжаление тази страна от отношенията на фолклор и литература в българското средновековие не е проучена. Проучването ще покаже конкретно как литература и фолклор взаимно се допълват в изображението на исторически личности, религиозни мъченици, национални герои, докато се стигне до пълното и реалистично изображение на живота и народната съдба и разкриването на човешката личност.

3. Третият пример на паралелизъм засяга прехода от средновековна към нова, светска литература. Спирам се само на една страна на проблема: трансформацията на традиционния житиен жанр в автобиография. Българската и руската литература дават в това отношение два великолепни примера: житие-

[5] *Д. С. Лихачев.* Развитие русской литературы X—XVII веков, стр. 44—49; *Д. С. Лихачев.* Поэтика древнерусской литературы, 1971, стр. 66—71; за подобни явления у нас вж. *П. Динеков,* Из историята на българската литература, София, 1969, стр. 262—264, 318—320.

то на протопоп Авакум от втората половина на XVII в. и „Житие и страдание грешнаго Софрония“ от началото на XIX в. С този въпрос у нас напоследък се занимава Л. Боева.

Касае се за две произведения, които нямат никаква генетическа връзка помежду си. Изхождайки от житийния жанр, произведенията на протопоп Авакум и епископ Софроний представят продължение на този жанр, но същевременно и негово отрицание; те превръщат традицията, която развиват, в начална изходна точка на нови жанрови форми, които принадлежат към нов тип литература. И двете произведения представят важни етапи в развитието на старорускатa и старобългарската литература по нов път.

Авторите и на двете произведения използуват редица елементи на традиционния житиен жанр и същевременно ги трансформират, за да поставят началото на новата руска повест и на новата българска художествена проза. Може да се обърне внимание на някои интересни особености: мъченичеството и страданията като основна черта в образа на двамата герои и приключенията, върху които се изгражда композицията. Променя се характерът на героя: от легендарна личност той се превръща в конкретно-жива човешка личност. Променя се и характерът на конфликта: конфликт на личността с обществената среда, но не в отвлечената религиозно-християнска сфера, а в реална историческа обстановка. Тук няма да се спирам на интереса към съдбата на човека, на индивидуализацията на човешката личност, на навлизането на реалния живот и бит, на живата разговорна реч, на иронията и сарказма — елементи, които водят до трансформацията на житието в автобиография. Искам да изтъкна само още един момент на паралелизъм: оценката на двете произведения и ролята им в развитието на съвременната литература. Житието на протопоп Авакум е оценено високо от Л. Толстой, Тургенев, Гаршин, Лесков, Достоевски, Ал. Толстой, Л. Леонов и др. Автобиографията на Софроний получава все по-висока оценка в нашата литература и все повече привлича вниманието на чуждия свят, за което свидетелствуват нейните преводи на чужди езици.

Изтъкнах само няколко прояви на паралелизма в историческото развитие на старобългарската и старорускатa литература. Това съвсем не значи, че пътищата на това развитие са еднакви и се покриват във всички направления. Такова нещо не може и да се предположи. Българската литература претърпява катастрофа в края на XIV в. Старата руска литература продължава своя път, развивайки се на широк терен, създавайки огромен

художествен фронт, обогатявайки се във всички области. Нейните големи постижения се виждат ясно в развитието на летописите и историческите съчинения; в многобройните повести, посветени на съдбата на руския народ и руската земя; в публицистиката и полемическата литература (произведенията на Ив. Пересветов, княз Курбски, Иван Грозни); в демократическата литература на XVII в. Дългият и необикновено плодотворен път на руската литература я довежда до нейния блестящ разцвет в XIX в. — творчеството на Пушкин и Лермонтов, Гогол и Белински, Чернишевски и Херцен, Тургенев и Некрасов, Толстой и Достоевски, Чехов и Горки, творци на произведения с огромно национално и общочовешко значение. Ако можем да говорим за чудеса в историята на света, изключителното развитие на руската литература през XIX в. е едно от най-великите чудеса, на които човечеството е било свидетел.

ПРЕВОДИТЕ В ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

(Стара литература. Възраждане)

Обикновено преводите се разглеждат от чисто професионални гледища: точност, познаване на чуждия и родния език, умение да се предаде адекватно и цялостно съдържание, атмосферата, поетиката на превежданата творба. Безспорно това е важно и съществено, но то не изчерпва проблематиката, свързана с преводната литература. Освен професионалната страна съществува и една друга — историческа. Огромен интерес представя въпросът за мястото на преводите в една национална литература. Мисля, че могат да бъдат изтъкнати три основни момента:

1. Преводите ни приобщават към големите достижения на световната литература и култура.

2. Преводите оказват влияние върху развитието на националната литература; те подпомагат формирането на читателска публика.

3. Преводите представят творческа лаборатория особено в областта на литературния и поетическия език, стиха, поетиката.

Тук може да бъде посочен още един важен въпрос: за участието на преводите като структурна единица в системата на националната литература.

Не бих желал да теоретизирам върху поставените въпроси, те ме интересуват с оглед на конкретната им постановка в развитието на българската литература през средновековието и Възраждането.

Преводите и преводаческата дейност в *старобългарската литература* играят такава голяма роля, че в миналото мнозина отричаха самобитния характер на тази литература, празното да се нарича оригинална литература и я определяха преди

всичко като *преводна*. Ние обаче не приемаме тази характеристика, но все пак не можем да не признаем, че нашата средновековна литература започна с преводи (делото на Кирил и Методий) и завърши с преводи (така наречените дамаскини, които широко се разпространяват през XVII и XVIII в.).

В началото на старобългарската славянска литература стои един подвиг: не само създаването на една нова азбука, но и изграждането на един нов литературен език — старобългарския. В основата на този подвиг е преводаческата дейност на двамата солунски братя Кирил и Методий и техните близки сподвижници. В средата на IX в. биват преведени в Цариград най-необходимите християнски богослужебни книги, а след това в Моравия — цялата библия (без книгата „Макавей"), една законодателна книга — „Закон за съдене на хората", един изключително интересен сборник „Патерик" или „Отъчник" — разкази за живота на монасите или за живота на светски, мирски лица, но видени през очите на монасите, и др.

Който не познава съдържанието на тези книги, би помислил, че се касае за отвлечени богословски съчинения с изсушен от догматичната мисъл език. Нищо подобно. Дори да оставим настрана интересно и живо написаните разкази за монасите в „Патерика", достатъчно е да се спрем на Библията, върху която са се съсредоточили главните преводачески усилия на Кирил и Методий. Това е една огромна творба, с богато и извънредно разнообразно в жанрово отношение съдържание — от историческия летопис до ораторската проза, от лириката на Давидовите псалми до сентенциите и размислите на най-песимистичната и трагична книга, която познава човечеството — „Еклезиаст", от повестите и новелите „Рут", „Юдит", „Естир", „Йов", които представят превъзходна белетристика, до философските притчи и публицистиката на новозаветните текстове. Библията е книга за съдбата на един народ, история и философия, художествена литература и фолклор — събрани на едно място. И ако тази книга не бе свързана с пропагандата на две религии — християнската и израилтянската, които все още продължават да замъгляват съзнанието и да смущават умовете на милиони хора, тя навярно би била четена като огледало на една история и на едно въображение, като една легенда на човечеството, както днес четем „Илиадата".

Спрях се на Библията не за да възвелича една книга, която вече две хиляди години християнската църква използува, но за да покажа същността на работата, която са извършили Кирил и Методий и техните близки помощници, и сложността

на задачата, която са си поставили. Те е трябвало да преведат на старобългарски текстове с различно жанрово и стилово оформяне и с голямо речниково разнообразие — от летописния разказ до лириката и драматичните откровения на древните пророци. При това преводът е трябвало да бъде извършен на един необработен в литературно отношение език, без културна терминология. Двамата братя са се справили великолепно със задачата си. Научните изследвания доказват, че те са познавали отлично гръцкия език и богослужебните текстове, притежавали са много добра филологическа подготовка, големи граматически способности, тънък езиков усет, създали са огромно количество нови думи за културни и абстрактно-философски понятия, използувайки, от една страна, живия материал на народната българска реч и, от друга — словотворческия опит на гръцкия език. Със своите преводи Кирил и Методий са поставили началото на една нова култура в историята на човечеството — славянската.

В зората на старобългарската литература стоят двама гениални преводачи. Онова, което е особено любопитно, то е, че Кирил и Методий създават трайна традиция: още в първите български книжовни центрове, в Преслав и Охрид, започва усилена преводаческа дейност. Литературният труд — това е преди всичко трудът на преводача. Литературата е израз на едно огромно движение на просвета и прогрес, което започва със създаването на славянската азбука. Свикнали сме да свързваме това просветно движение преди всичко с приемането на християнството в 865 г. Това е така, но приемането на християнството е не първопричина, а последица от развитието на българската феодална държава. В своя исторически път българският народ се устремява към приобщаване с тогавашната европейска и световна цивилизация. Историческата му съдба го поставя в непосреден досег с Византия, носителка на високо развита християнска култура, най-близка наследница на античния свят, и неизбежно пътят на българската литература минава през византийската. Първата задача на българските писатели е да превеждат, за да задоволят все повече нарастващите културни нужди на българското общество. Огромното количество преводи са свързани с потребностите на черквата — и за онази епоха това е напълно естествено, защото християнството дава облика на средновековната култура. Но обсегът на преводите далеч надхвърля богословието, защото се превеждат съчинения по история, философия, естествени науки, белетристика, граматика и т. н.

Първият разцвет на българската литература през IX—

X в., наречен „Златен век“, е не само век на оригиналната литература (в лицето на епископ Климент Охридски, епископ Константин Преславски, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър, Презвитер Козма и др.), но и век на преводната литература. Писателят е не само творец, но и преводач и като преводач е също творец, защото, както ще видим, тогава преводаческата работа е разбирана като сътворческа. Да превеждаш — това значи да изпълниш един граждански дълг. Защото превеждането не е самоцелно занимание на влюбен в словото познавач на езика, любител на майсторската игра с човешката мисъл, а културна повеля, дълбоко съзнание за необходимостта българският народ да достигне равнището на образованите европейски народи и да се изравни с византийската цивилизация.

Бих нарекъл IX и X век векове на културна революция, на нова ера в историята на българското общество, когато се утвърждава българската народност, създава се нейната идеологическа опора. Преводаческата работа заема основно място в литературния живот. За кратко време на български език биват преведени съчиненията на най-бележитите християнски писатели, философи и богослови, като Йоан Златоуст, Григорий Богослов, Атанасий Александрийски, Василий Велики, Йоан Дамаскин, Ефрем Сирин, Кирил Александрийски и др. Българската книжнина се обогатява с разнообразни произведения, със сборници с жития, проповеди, разкази, легенди, с правни и естественонаучни съчинения, с поетически творби, чието превеждане изисква голяма подготовка. Между преводачите се намират имената на Константин Преславски, Йоан Екзарх, Климент Охридски, презвитер Григорий, презвитер Йоан и др., между тях е и самият владетел Симеон. Преводаческата дейност продължава и през следните векове въпреки трагичната съдба на българската държава. Тя се засилва особено през XIV в., когато се занимават с преводи и водачите на културното движение в България — Теодосий Търновски и патриарх Евтимий. И през този период преводаческото изкуство достига голяма висота, получава висока оценка от съвременниците. За книжовника Дионисий се казва: „Божественото писание знаеше наизуст и на двата езика — гръцки и славянски; от бога имаше дар да превежда умело и чудно от гръцки на славянски; той преведе много книги и украси черковното имение с тях.“ Подобна оценка се дава и за делото на стареца Йоан, работил през първата половина на XIV в. в Света гора. Той се прочул със своите преводи на черковни песни; превел така умело октоиха на Йоан Дамаскин, че учениците му го наричат „втори творец“.

Няма да посочвам повече имена и примери, защото целта ми е не да правя история на преводаческата дейност в средновековна България. Искам само да се спра на няколко факта, които ни отвеждат към интересни теоретически въпроси и говорят за съзнателното отношение към делото на преводача.

Безспорно при извършването на такава огромна преводаческа дейност не е могъл да не изникне въпросът: как трябва да се превежда. На този въпрос отговаря Йоан Екзарх в края на IX в. в предговора към своя превод на съчинението на Йоан Дамаскин „Извор на знанието“ (преводът е озаглавен „Богословие“; познат е и под наслов „Небеса“). Един от най-образованите хора на своето време, отличен познавач на византийската култура и античната философия, вещ преводач на сложни философски и естественонаучни текстове, писател и поет (особено в пълния с поезия увод към бележития му труд „Шестоднев“), който би правил чест на всяка европейска литература, Йоан Екзарх създаде първата българска и славянска теория на превода. Той се противопоставя на буквалния и външния превод; не голите звукове са важни, а значението на думите. Да се постигне външна, звукова или формална еднаквост в думите при превод това значи да не се види и разбере вложеният в тези думи смисъл: „Затова не придиряйте, братя, ако някъде намерите не същата дума, защото в нея е вложен същият смисъл; така говори и свети Дионисий: „Неуместно е, мисля — даже криво е, ако не се обръща внимание на чувствата и смисъла, а повече на думите.“... „Моля вас, които четете тази книга, да молите бога за мене грешника, с добромислие и с внимание да четете и да ме простите, където смятате, че иначе съм превел думите. Не винаги може точно да се превежда елинският език с друг; и с всеки език е така, когато се превежда на друг.“

Няма да анализирам становището на Йоан Екзарх; ще изтъкна само, че в онзи най-ранен период от историята на българската литература това становище е съдържало ценни указания за още неопитните славянски преводачи, борило се е срещу преводаческия формализъм, издигало е разкриването на смисъла като основна задача на превода, насочвало е преводача към дълбоко вникване и разбиране на чуждия текст.

Вторият факт датира от друг период на старобългарската литература — XIV в., и е свързан с дейността на патриарх Евтимий, основател на Търновската книжовна школа. Евтимий предприема голяма правописна и езикова реформа; важно място в нея заема въпросът за превода. Евтимий се тревожи

от проблемите на българския литературен език след неговото петвековно развитие. Настъпилите езикови промени дават своето отражение и върху точността на текстовете, особено на преведените текстове. Евтимий пристъпва към „изправление на книгите“ чрез грижливо сравнение с гръцките оригинали. По този случай Григорий Цамблак пише: „Било защото първите преводачи не познавали в съвършенство езика и учението на гърците, било защото си служели с груб език, създадените от тях книги бяха несгодни по реч и несъгласни по смисъл с гръцките книги и груби и нестройни откъм израз. И те бяха считани за точни само затова, защото бяха наричани благочестиви книги. А в тях се криеха много грешки и бяха несъгласни с истинските догми. И заради това от тях са произлезли много ереси. Като унищожи всички стари книги, този нов законодател (Евтимий), носейки новите книги с ръцете, с които се труди, слезе от върха на планината на ума и предаде на черквата като някакви написани от бога скрижали истинско небесно съкровище; всички нови, всички съгласни с евангелието, непоколебими в силата на догмите.“

Евтимий живее в епоха, когато българската феодална държава върви към гибел, разкъсвана от вътрешни противоречия, силно разклатена от външни вражески удари. Евтимий воюва за нейното спасение — воюва безнадеждно. Борейки се срещу ересите, той е убеден, че злото иде от покварените книги. За него чистота на езика и точност на преводите означава чистота на вярата и точност на догмите. Тъкмо затова се заема с тази огромна преводна и редакторска работа подобно на западните хуманисти по негово време. Каквато и оценка да дадем за делото му, то е удивително по своята задача и своята монументалност.

Третият факт засяга последния етап от историята на старобългарската литература — XVI—XVIII в., когато получава огромна популярност в България преведеният сборник от проповеди „Съкровище“ на гръцкия писател от XVI в. Дамаскин Студит. За популярността на тази книга говори обстоятелството, че са направени 10 нейни превода от различни преводачи и в различни български краища. Онова, което трябва особено да отбележим, е, че преводите са извършени на диалекта на преводача. Това е извънредно важен факт, защото показва, че в едно време, когато черковнославянският език все още господствува в литературата, преводачите на дамаскините откриват живия, народния език. Това е забележително откритие, своеобразна революция — чрез народния език към демократизация

на литературата. Този принцип се осъществява у нас напълно през XIX в.

Както се вижда, всяко време според нуждите си издига свои принципи в преводаческата работа. Картината обаче няма да бъде пълна, ако не изтъкна още едно обстоятелство. Границата между преводна и оригинална литература в средновековието е много скъсена. Преводът е широко понятие: то означава също адаптация и компилация. Ако при богослужебните и догматичните съчинения принципът на точността е абсолютно задължителен, във всички други случаи преводът лесно минава към побългаряване и компилация. По този начин преводната литература естествено влиза в състава и системата на националната литература.

И още една особеност на българската преводна литература в средновековието: нейната обществена роля е много по-голяма, отколкото в новите времена, защото количеството на лицата, които са чели на чужди езици, е било нищожно. Тя не обслужва само българското общество, а преминава у другите славяни, особено у руси и сърби, а по-късно и у румъни, за да ги свърже с големия свят на византийската литература и култура. Българската литература се превръща в посредник между византийската култура и славяните, тя става носител на средновековната цивилизация. Оттук и нейното общославянско и международно значение. В основата на тази нейна цивилизаторска роля стоят преди всичко преводите.

*

Може би е малко трудно да се премине от средновековната към *възрожденската литература,* особено що се отнася до съдбата на преводите. И все пак има няколко общи момента, които свързват двете епохи. *Възраждането* е също така революционна епоха в историята на българската култура — край на средновековната ера и начало на динамично просветително и обновително движение. Това означава създаване на ново общество, с ново съзнание и ново мислене. Литературата участвува активно в неговото формиране и укрепване. Преводите отново се явяват като необходимост за неговото развитие. И тези преводи засягат всички области: училище, просвета, наука, художествена литература. Дейността на българските възрожденски писатели е свързана с работата на преводача; примерите са многобройни: Софроний Врачански, Неофит Бозвели, К. Фотинов, Неофит Рилски, П. Р. Славейков, Л. Каравелов, Хр. Ботев.

Тази дейност засяга всички книжовни прояви — от школските учебници до поезията, драмата и белетристиката. И през Възраждането работата на преводача има патриотичен характер.

Изворите и изходните позиции на възрожденските преводи са безспорно по-широки и по-разнообразни. През средновековието главният извор е византийската литература, гръцкият език. През Възраждането се превежда от всички балкански и от всички основни европейски езици. Разбира се, кръгът се разширява постепенно — поради слабото познаване на чужди езици. Първоначално се превежда главно от гръцки, сръбски и руски. Тези езици са посредници и при другите национални литератури, особено руски, който играе посредническа роля дори няколко десетилетия след Освобождението (а в някои отношения и досега). Цяла редица преводачи (напр. П. Р. Славейков, С. Радулов и др.) редовно превеждат френски, полски, американски автори от гръцки и руски. Това обикновено се посочва в самата заглавна страница на книгата. За превода на книгата „Баснословие Синтипи философа“ (1844) Хр. Павлович отбелязва: „от перский на греческий, от греческий же на болгарский язик преведеное“. Понякога се стига до куриози: „Изгубеное дете или приключение весма приятно и полезно на немецкий язик изперва сложено, на французкий после преведено, от французкаго же на греческий, а сега от греческого на болгарский“ (1844). Книгата принадлежи на Хр. Шмид, а преводът на Хр. Павлович. Естествено при такъв превод трудно може да става дума за точност и за близост с оригинала. Но няма защо да се учудваме; и след Освобождението Вазов превежда от руски епилога към поемата на А. Мицкевич „Пан Тадеуш“ и създава силно въздействуващ, пълен с емоция стихотворен текст, който и днес се чете с удоволствие, но стои твърде далече от оригинала.

През Възраждането продължава практиката на свободното превеждане, което стига до побългаряване. Макар че в сравнение със средновековието се засилва авторската отговорност, държи се повече сметка за неприкосновеността на автора и авторския текст, обществените нужди налагат широкото приспособяване на чуждия текст към българските условия. Така постъпва например при своите преводи Софроний Врачански. Той използува съчинението „Театрон политикон“, за да развие своите мисли за образованието, да разкрие просветителската си програма. Дори и неговото бележито съчинение „Неделник“ („Кириакодромион“) е изградено върху твърде свободно използуване на преводи, което го доближава до „компилацията“ —

така, както я разбират и прилагат на практика старобългарските писатели.

Побългаряването, особено в областта на белетристиката и драмата, представя цяло течение в историята на нашата възрожденска литература. Касае се за целенасочено явление, за съзнателен акт; думата „побългаряване“ съществува като официален термин и се отбелязва в заглавните страници на книгите. Ето няколко примера:

„Индийска хижа. Баснoистория. Поболгарил А. Гранитский“ (Цариград, 1850).

„Павел и Виргиния. Баснoповест. Побългарил А. Гранитский“ (Цариград, 1850).

„Момина китка или книга за секиго. Побългарил от френски Кр. Ст. Пишурка“ (1870).

„Изпаднал търговец или смъртна жертва. Позорищна игра в три действия. Побългарена от Кръста Ст. Пишурка“ (1870).

Сава Доброплодни въвежда термина „приготвил“ вм. „побългарил“. „Михал. Комедия в четири действия. Приготвена от Сава И. Доброплоднаго“ (1853).

Побългаряването води и до промяна на заглавията: „Бедная Лиза“ се превръща в „Сирота Цветана“ (1858), „Наталья, боярская дочь“ в „Невенка, болярска дъщеря“ (1872). Първият преводач Й. Груев използува термина „побългарена“, а вторият, Ст. Захариев, си служи с нов термин: „прекроена“.

Действително през епохата на Възраждането превеждането често се превръща в „прекрояване“. От изменяване на имената на героите се преминава към промяна на обстановката на действието (пренася се в българска среда и в български исторически условия), към изменение на жизнените ситуации, към вмъкване на патриотични отклонения, към смяна на стила и стиловите интонации и т. н. Това явление е добре проучено от науката. То е до известна степен резултат на примитивно и наивно отношение към същността и задачите на преводаческата работа, но е исторически обусловено от нуждите на епохата. Това се вижда и от практиката на такива изтъкнати писатели като П. Р. Славейков и Л. Каравелов. Могат да бъдат посочени интересни факти. Каравелов теоретически отрича практиката на побългаряването (побългарената творба е за него „незаконнородено дете“), но той самият прибягва до един особен начин на усвояване на украински повести и разкази, върху които изгражда свои собствени творби. Такъв е случаят с повестите и разказите на Каравелов „Стана“ и „Мъченик“, изградени върху твор-

бите „Доманяка“ на М. Боголюбцев и „Невольники“ на Д. Спека. Това безспорно е по-висока степен от преводаческата работа и побългаряването; касае се вече за творчески акт, за художествено претворяване, но връзката с побългаряването е ясна. Такъв е случаят и с П. Р. Славейков в областта на поезията. Неговите заслуги за развитието на преводната литература са отдавна оценени. Той познава всички форми на превода — от побългаряването до точното възпроизвеждане на оригинала. Трябва да се подчертае, че за първи път руската и украинската поезия зазвучават на български с художествена сила в преводите на П. Р. Славейков — Пушкин, Лермонтов, Крилов, Шевченко, Некрасов, Никитин, Батюшков, Жадовска, Колцов, Язиков и др. Руската поезия изиграва голяма роля за самото съзряване на Славейков като поет. Тъкмо при него може да се говори, че преводът се превръща в лаборатория за създаване на форми, за изграждане на стих, за изработване на художествени средства на националната литература. В това отношение могат да бъдат направени интересни наблюдения върху метриката и ритмиката на българския стих, върху строфиката, върху епитета и т. н.

В поетическата практика на Славейков срещаме и други форми на възприемане на руската поезия: използуването ѝ като изходна точка за създаване на нови произведения. В нашата наука те често са наричани „подражания“ и „преработки“. Едва ли тези названия са най-точните. Ще посоча няколко примера: „Стара планина“ („Изгрея нощната ламбада“) по Пушкиновото стихотворение „Погасло дневное светило“; „Канарче“ по Пушкиновото стихотворение „Не пой, красавица, про мне“; „Мудно ходи нашто време“ по стихотворението на И. С. Никитин „Медленно движется время“ и др. Подобни явления могат да се намерят в ранния стадий от историята на всяка национална поезия.

Твърде интересен е въпросът за насоките на преводната литература през Възраждането. Естествено преводите се регулират от обществените нужди: просвета, училище, стопански живот, литературно образование и т. н. Не бихме казали обаче, че съществува равномерно и пълноценно задоволяване на тези нужди. Ако хвърлим поглед върху художествената литература, можем да констатираме със задоволство, че са застъпени всички големи европейски литератури; не липсват преводи и от американската литература. Но ако надникнем по-отблизо в онова, което е преведено, ще забележим хаос и случайност в подбора, неравностойност в качествата на преводачите и преводите. Без-

спорно историческият момент налага своя критерий; превеждат се голямо количество сантиментални, нравоучителни и дидактични произведения, твърде често от второстепенни автори; към тях понякога се прибавят нашумели съвременни творби (Славейков превежда „Дневникът на бедний момък“ от Октав Фойе, „Цариградски потайности“ и др.). Големите произведения на световната класика проникват слабо в нашата страна.

Състоянието на българската преводна литература все повече тревожи писателите през втората половина на XIX в. Касае се не само за подбора на творбите за превод, но и за начините, по които се превежда. Хр. Ботев следи твърде внимателно преведените книги и открито изказва своето мнение. По повод на превода на „Тайните на инквизицията“ от В. Фersал (1875) Ботев изразява своето принципно становище за преводната литература: „Колкото и да е похвална целта на г. Тодорова (издателят на обявената за печат книга), ние не можеме да му не забележим, че „ползата и поучението“ на романите са неща относителни и условни за различните народи. За французкия народ могат да бъдат „полезни и поучителни“ романите даже и на Пол де Кока, а за нас не ще да има смисъл даже и Гетевият „Фауст“. Романите, повестите, разказите и въобще чисто литературните произведения трябва да се приравняват или, по-право да кажем, да отговарят на стремленията и на характера на онзи народ, на езика на когото се пишат или превеждат тия. На основание на това на нас са потребни сега засега такива литературни произведения, които отговарят на нашите потребности и стремления и които имат съвременен и общочовечески интерес. А в това отношение нам може да послужи литературата на ония народи, които са били или и сега са в такова положение, в каквото сме и ние“ (в „Знаме“, г. I, 1875, бр. 12).

На преводите и задачите на преводната литература отделя постоянно внимание и Л. Каравелов. Той особено цени онези европейски писатели, чиито произведения имат „общочовечески характер“. Трябва обаче да се отбележи специално статията на Нешо Бончев „Класичните европейски писатели на български език и ползата от изучаването на съчиненията им“ (1873). Завършил Московския университет, познавач на класическите езици и на няколко съвременни европейски езици, Бончев обладава голяма литературна култура; като литературен критик той проявява взискателност и строгост при оценката на съвременната оригинална и преводна българска литература. В споменатата статия развива обстойно идеята за необходимостта да се изучи опитът на напредналите култури, да се опознаят европей-

ските литератури. Това е естественият път за развитието на всички народи: „Както от една свещ се предава пламъкът на много други свещи, така и тая духовна искра се разноси от един народ на други.“ Бончев смята, че българите трябва да се запознаят с литературите на Елада и Рим в древността, на Итлаия в средните векове, на Англия, Франция и Германия в ново време. Към тях прибавя и руската литература, с която ни свързват исторически и родствени връзки. На български трябва да бъдат преведени първите, най-значителните писатели, в чиито произведения най-пълно се отразява националният живот. Бончев сам дава пример за това, като превежда „Тарас Булба“ на Гогол, „Разбойници“ на Шилер и откъси от „Илиадата“.

Бончев начертава цяла програма, която бива осъществена едва след Освобождението.

Към характеристиката на възрожденската литература може да се прибави още една черта: появата на критически анализи на преводите. Касае се не само за обикновени критични бележки, но за обстойни разглеждания, каквито са: брошурата на Найден Геров „Няколко думи за преводът на Математическата география на г. Ивана А. Богоева“ (1842) и отговорът на Ив. Богоров „Нещо за няколкото думи за преводът на Математическата география“ (1842); статията на Л. Каравелов за преводите на Р. Жинзифов („Българска пчела“, II, 1864, стр. 3—6); бележитата статия на Н. Бончев за сп. „Читалище“ и критическият анализ на Пърличевия превод на „Илиада“ (Периодическо списание, I, 1872, кн. 5—6) и др. В тези критически оценки са изказани интересни мисли за езика, точността и адекватността на преводите, за границите на адаптирането и приспособяването към националните условия, за необходимостта от подготовка, професионално умение и преводаческа дарба и т. н. В критическите статии се оглежда извървеният път и се чертаят нови перспективи пред преводната литература. В този труден път постепенно преводаческото изкуство преодолява примитивизма и върви към усъвършенстване.

Съвсем ясно се очертава голямото място, което преводите заемат в историята на литературата и в развитието на националната култура изобщо. Вижда се колко разнообразна и сложна преводаческа дейност се е извършвала през средновековието и Възраждането. В старобългарската литература писател и преводач не могат да бъдат разделени един от друг, те се сливат в една творческа фигура. В много отношения такава е картината и през епохата на Възраждането, но вече се забелязват първите признаци на еманципиране на преводача като само-

стоятелна творческа личност. За съжаление поради историческите условия през XVIII и XIX в. — обща културна изостаналост и липса на обработен литературен език (литературният език дълго се е люшкал между архаизмите, диалектите и непрекъснато нахлуващите чужди думи) — професионалните преводачи трудно са успявали да постигат по-високо художествено равнище; най-добрите преводи в областта на поезията са направени от един поет — П. Р. Славейков.

Не може да не се подчертае културно-историческата заслуга на преводачите и на преводната литература през средновековието и Възраждането. Те започнаха едно дело, което безспорно вършат и съвременните преводачи — те разкриха пред българския народ нови духовни хоризонти и, както съвременните преводачи, изпълняваха една важна обществена мисия — запознаване и сближение на народа ни с културата на другите народи. Следователно по същество минало и съвременност не се отличават в това отношение. Програмата, начертана през Възраждането, продължава да се осъществява и в наше време. Нещо повече — възрожденските писатели и преводачи подготвиха почвата за напредъка и разцвета на преводната ни литература след Освобождението. И не можем да отречем — техните усилия се оказаха плодотворни.

Онова, което отличава нашето време от далечното минало, това е, че старобългарският и възрожденският преводач бяха натоварени с повече функции и трябваше да се борят с повече трудности. Професионалният им преводачески труд в по-голяма степен имаше характера на изпълнение на важно гражданско и национално задължение. В онези векове на просветна революция относителното тегло на преводната дейност в общото културно творчество бе неизмеримо по-голямо и обществено по-важно. Оттук и лютият гняв на Л. Каравелов, Хр. Ботев и Н. Бончев, когато открият, че преводаческата работа се изражда; оттук и психологията на преводача, съзнанието за по-висока отговорност, която надхвърля професионалната отговорност. Преводачите са не само писатели (това е твърде често явление и в нашата съвременност), те са основните стълбове на културното развитие, те са водачите на народа: Кирил и Методий, Климент Охридски и Йоан Екзарх, патриарх Евтимий и Софроний Врачански, П. Р. Славейков и Л. Каравелов. Тази традиция продължава и в първите години след Освобождението, а в ново време има също един голям представител — Г. Бакалов.

Многостранността на функциите, сложността на зада-

чите, липсата на диференциация в книжовния труд са налагали по-особено съзнание, изграждали са по-особена психология. Могат да се приведат интересни примери в това отношение — както от средновековието, така и от Възраждането. Ще си послужа само с един пример — една изповед — изповед на преводач от края на IX в., когото вече веднъж цитирах — Йоан Екзарх. В своята работа той се е вдъхновявал от делото на Кирил и Методий, което добре е познавал:

„Аз, слушайки много пъти, исках да се опитам да преведа вярно на славянски език тълкованията на учителите; онези 60-те бе ги вече превел Методий, както бях слушал. Като размислих обаче, уплаших се — като се потрудя за полза на поколението да преведа на свой език учителските съчинения, да не би да ги изопача, защото познавам тъпостта и грубостта на своя ум и физическата си немощ. Това всичко като размислих, въздържах се.

Като минаха няколко години, честният човек Дукс черноризец настоя пред мене, когато бях отишъл да го посетя, като ми поръчваше и ме молеше да преведа учителските съчинения и припомняйки ми, каза: „Поповете каква друга работа имат освен поучението? И ако си поел тази служба, тогава длъжен си това да завършиш.“ Аз обаче, понеже стоя между двете: грубостта и леността, уплаших се повече от леността и от заплахата на бога към пророците. От тази заплаха твърде се боя, този страх ме е обзел и ми суши слепите очи; да не дава бог господ този грях да падне на когото и да било от нас, комуто тази служба е възложена.

Аз пък, вълнуван от два вида страх, казах: непослушалият ще намери смърт, а послушалият — живот. И понеже мощният бог дава на слепите зрение, на глухите — слух, на грубия и дебел ум — острота и разбиране на вярата, защото всеки добър подарък и всяка дарба слиза от тебе, баща на светлината, чието име аз споменах, и от неговия син Исус Христос и светия дух — заех се с това дело и преведох книгите на св. Йоана презвитера Дамаскина.“

Ако освободим този текст от религиозните формули, неизбежни за средновековния човек, имаме пред себе си една изповед, изпълнена със силно чувство за отговорност. Пред нас са колебанията и психологията на преводача, който пристъпва към работа със страх и огромна взискателност. И още един момент: съзнание за една дейност, която граничи с религиозното посвещение, една дейност, която поставя преводача в контакт с

върховното божество, която го изпълва с дълбок вътрешен трепет.

Единадесет века са изминали от времето, когато тази изповед е била написана, и ние днес вече сме свободни от религиозните размисли и емоции на Йоан Екзарх, но въпреки отдалечеността на времето не можем да не почувствуваме, че за него и за неговите съвременници, за книжовниците от средновековието изобщо преводаческата работа, която напълно се е изравнявала с литературно-творческата, е представяла нещо много повече от труда на професионалиста — тя е била служба на бога, т. е. според тогавашните понятия най-високо посвещение и изживяване, най-високо осъществяване на човешката личност. Затова същият Йоан Екзарх може да каже за своя велик учител в областта на превода Константин-Кирил Философ: „Колкото можа, докато живя на този тъмен свят, толкова и преведе, затова влезе в безконечния живот и получи светлина за награда на своите дела."

За средновековния човек по-висока награда от тази не е имало.

Моля да ме извините, че ви пренесох в този толкова далечен свят, но само навлизайки в неговата атмосфера, можем добре да разберем психологията на някогашните книжовници и преводачи, отношението им към преводаческия труд, голямата роля, която определя на този труд тогавашното общество, и оценката, която му дава. Думите на Йоан Екзарх, казани за Кирил, са много показателни. Колкото да са различни и задачите, и условията на нашето време, мисля, че традицията има известно значение — може би не толкова като насока, колкото като импулс, като една чиста искра, която е оцеляла през вековете до наши дни.

ДАМАСКИНИТЕ И ЕЗИКЪТ НА БЪЛГАРСКАТА ВЪЗРОЖДЕНСКА ЛИТЕРАТУРА

В своите езиковедски изследвания проф. С. Б. Бернщейн засяга на няколко пъти и българските дамаскини главно с оглед на развитието на новобългарския литературен език.[1] Това ми дава повод да се спра на ролята, която дамаскините са изиграли в борбата за въвеждането на живия, говоримия език в българската възрожденска литература.

Въпросът за езика занимава непрекъснато писателите и книжовниците през епохата на Възраждането — от Паисий Хилендарски до Марин Дринов. Това е въпрос колкото практически, толкова и теоретически. От една страна, практиката все повече налага в литературата употребата на говоримия език — необходимост, която произтича от демократичния характер на възрожденската култура, а, от друга страна, през цялата първа половина на XIX в. се водят теоретически спорове за естеството на създаващия се нов литературен език. Не е нужно тук нито да се проследява историята на тези спорове, нито да се сочат имената на представителите на различните течения. Достатъчно е да се хвърли само поглед върху обширното „Филологическо предуведомление“ на „Болгарска граматика“ на Неофит Бозве-

[1] Вж. *С. Б. Бернштейн* (псевдоним С. А. Одинцов). Turco-slavica К изучению турецких элементов в языке дамаскинов, „Труды Моск. института ист., фил. и лит. им. Чернишевского“, т. VII, 1941, стр. 24—40; К изучению редакций болгарских списков „Сокровища“ Дамаскина Студита. Сборник Ст. Младенов, София, 1957, стр. 215—224; К изучению истории болгарского литературного языка. Сборник „Вопросы теории и истории языка“, Ленинград, 1963, стр. 34—42

Статията е обнародвана за първи път в специалната книжка на сп. „Български език“, посветена на 60-годишнината на проф. С. Б. Бернщейн (1971, кн. 2—3).

ли (1835), за да се види каква горещина се влага в споровете за езика и каква голяма обществена важност се придава на тяхното решение.

Несъмнено теоретическата дискусия оказва силно влияние върху езика на отделните възрожденски писатели. Когато се заема със съставянето и написването на „Рибния буквар", П. Берон има определено становище по въпросите на езика — за него реформирането на образованието е възможно само при използването на народния език. В предисловието към буквара Берон пише: „Когато изперво видях по другите места, чи децата начеват да четът на книги, писани на техниат език, познах колко зле струват по нас учителите и колко напразно муки теглят горките деца." Берон поставя на няколко места въпроса за „нашия език", като очевидно разбира народния, говоримия български език. Това вече определя и езика на неговото съчинение. Архаизацията на езика на Раковски също не е случайно явление, а е резултат на неговите теоретически схващания, на „историзма" му, който играе извънредно важна роля в цялата му идеология. В горещата дискусия постепенно към средата на XIX в. се стига до правилна постановка за народната основа на литературния език и народният език се налага в самата практика на писателите.

Обаче заедно с това трябва да се изтъкне и собственият опит на българската литература, и то не само през епохата на възраждането, но и няколко века по-рано. В тоя опит най-голямо значение има примерът на дамаскинската книжнина.

Дамаскините заемат особено място не само в развитието на българския книжовен език, но и в историята на българската литература. По своите основни белези те се включват в средновековния период, но заедно с това имат и някои черти, които ги свързват с началните моменти на възрожденската литература. Оттук произхождат и многобройните спорове за мястото им в общата литературна периодизация.[2]

Главната тенденция е развитието на литературата през Възраждането е откъсването от средновековната традиция, което не отрича неизбежните моменти на приемственост. Парадоксалното е, че по отношение на езика дамаскинската книжнина

[2] Научната литература е приведена в двата основни труда върху дамаскините: *Д. Петканова-Тотева.* Дамаскините в българската литература, София, 1965, и *Е. И. Демина.* Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятьник XVII в. Часть I. Филологическое введение в изучение болгарских дамаскинов, София, 1968; Част II, 1972.

от XVII—XVIII в. се оказва по-прогресивна в сравнение с езиковата практика на първите възрожденски писатели, в чиито произведения езиковите архаизми са редовно явление. Следователно, отричайки средновековната традиция, по пътя към всестранна демократизация на литературата българският писател неизбежно трябва да използува опита на миналото, да се учи от него в една от най-важните и най-съществените области — езика. Това бе забелязано още от Б. Цонев, който изтъкна, че Паисий Хилендарски произхожда от школата на дамаскинарите.[3] Но към тая школа принадлежат и Софроний Врачански, Йоаким Кърчовски, Кирил Пейчинович и др. Нещо повече, редица книжовници от втората половина на XVIII в., в чието творчество вече проникват Паисиевите идеи и дори пряко се използуват фрагменти от тях, все още много тясно са свързани с традицията на дамаскините и сборниците със смесено съдържание. Очевидно е, че са налице преходни явления.

В своята „История славеноболгарская“ Паисий не споменава дамаскините; Софроний и неговите последователи също не говорят за тях. Но фактически и Паисий, и Софроний признават техния основен принцип — говоримия народен език. Напълно сходно с практиката на дамаскините е онова, което писателите от Софрониевия кръг поставят като своя задача в областта на езика: „преписаний от словенскаго и греческаго глубочайшаго язика на болгарский простий язик от смиреннаго Вратчанского епископа Софрониа к разумению простому народу“ („Кириакодромион“, 1806); „преведена на простейший язик болгарский ползования ради простейших человеков и некнижних“ („Повест ради страшнаго и втораго пришествия Христова“, 1814); „ради потреби и ползования препростейшим и некнижним язиком болгарским долния Миссии“ („Огледало“, 1816) и др. Тъкмо същият принцип е легнал в практиката на дамаскинарите от преди два века.

Софроний и неговите последователи стигат до практическата употреба на народния език в литературата, преди да са решени теоретическите спорове за характера на новия литературен език. За мен няма съмнение, че много важна роля тук е изиграл опитът на дамаскините. Наистина Софроний има значителна култура, той е близък до идеите на просветителите от XVIII в., живее съвсем ясно с мисълта за реформиране на българското училище, високо оценява светското образование, изтъква необ-

[3] *Б. Цонев.* От коя книжовна школа е излязъл Паисий Хилендарски, сп. „Славянски глас“, год. X, 1912, кн. 5—6, стр. 165—174.

ходимостта от създаване на нов тип училища, а всичко това е свързано и с проблема за езика. Но не бива да се забравя и обстоятелството, че както Софроний, така и неговите съратници И. Кърчовски и К. Пейчинович с някои страни на своето дело пряко са свързани с късната средновековна литература и особено с дамаскините.

В случая се проявяват ясно някои моменти от сложното и противоречиво развитие на българската възрожденска литература. Устремена напред, насочила се към решаването на основните въпроси на своето време, тя не престава да се обръща назад — не само защото не успява изведнъж да преодолее консервативната традиция, но, тъкмо обратното — защото ѝ е нужно да се облегне на миналото, за да утвърди един от най-важните и най-прогресивни свои принципи, свързан с демократичния ѝ характер — употребата на живия народен език. На пръв поглед е парадоксално, че миналото е изпреварило настоящето, че настоящето трябва да се самоутвърждава, като се учи от миналото. Този факт говори за особеното място, което дамаскините заемат в историята на българската литература. Но това явление може да бъде погледнато и от друга страна — като момент от толкова интересния проблем за единството в развитието на българската култура. Този проблем заслужава особено внимание.[4]

[4] Поставих го в статията си „Хилядолетното единство на българската култура", в. „Литературен фронт" от 20. V. 1971 г.; вж. *П. Динеков*, Историческа съдба и съвременност, София, 1972.

ЧОВЕКЪТ В „ИСТОРИЯ СЛАВЕНОБОЛГАРСКАЯ“

Разбира се, човекът не може да се разглежда изолирано от обществената среда, в която живее. И затова, когато говорим за човека в „История славеноболгарская“, ние неизбежно ще говорим за народа и неговата историческа съдба. Ще ни интересува преди всичко човекът от епохата на Паисий, така както е отразен в неговия забележителен труд, обаче той не може да бъде отделен от миналото, от човека, който хилендарският монах вижда в историята, във вековния поток на времето, в непрекъснатата смяна на историческите събития, в дълбоките изменения на народната съдба. Но човекът от миналото и настоящето е неотделим от перспективата на бъдещето; за нас не е безинтересно да разберем как Паисий се докосва до лика на човека в историческото развитие на българския народ, в процеса на неговото национално възраждане.

Още в първия предговор „Ползата от историята“ човекът от епохата на Паисий заговорва за себе си. Известно, че този предговор е зает — с някои съкращения — от руското издание на книгата на Цезар Бароний „Деяния церковная и гражданская“ (1719).[1] Тук въпросът за произхода не е важен; от значение е самият факт, че предговорът е включен в „История славеноболгарская“; по този начин изразените в него мисли се вплитат в идейните схващания на Паисий. Предговорът представя една апология на знанието и разума. Още в началото се подчертава необходимостта от знания: „Да се познават случилите се по-рано в тоя свят неща и делата на ония, които са живели на земята, е не само полезно, но и твърде потребно, любомъдри читателю. Ако навикнеш да прочиташ често тези неща, ще се обогатиш с разум, не ще бъдеш много неизкусен и ще

[1] Това издание е направено по съкратения полски превод на П. Скарга; както установи италианският славист Р. Пикио, предговорът принадлежи на Скарга; вж. *R. Picchio.* „Annali“ del Baroni-Skarga e la „Storia“ de Paisij Hilendarski. Ricerche slavistice, III, 1954, кн. 3, стр. 212—233.

отговаряш на малките деца и простите хора, когато при случай те запитат за станалите рано в света деяния на черковната и гражданската история."

Знанията се добиват само по един път: чрез четене. Понеже се касае за исторически знания, трябва да се четат съчинения, посветени на историята, и стари летописи. Разбира се, в българската литература не за първи път се обръща внимание на книгите. Още през IX в. в „Прогласа към евангелието" се изтъква огромното значение на писмеността и книгите:

Голи са без книги всички народи,
не можейки да се борят без оръжие
с противника на нашите души,
и готови са за плен на вечната мъка.
А вие, народи, които не обичате врага
и мислите да се борите много с него,
отворете прилежно дверите на ума,
като сте приели сега здравото оръжие,
което ковat книгите господни,
силно притискащи главата на лукавия.

Един век по-късно Презвитер Козма също говори за ролята на книгите (преди всичко с оглед на борбата срещу ересите). Между най-актуалните въпроси на своето време дамаскинарите поставят необходимостта от активно отношение към книгите. Йосиф Брадати настоява „да дадеме наши деца да учат книга", а в черквите трябва да има „книги поучителни по прости язик да се разбират и людие безкнижни да разумеют" (касае се за онова, което свещениците четат в черква по време на богослужение). Йосиф Хилендарец укорява своите съвременници, че не се докосват до книгата: „Ама ти искаш да лежиш, а книгата сама да ти дума"... „Ами стани, та земи книгата, та я барем погледай, какво я написа тоя чиляк, дето ти я дади. Какво си зло видял от нея, та не рачиш ни в рука да я земиш?"[2]

Съвсем очевидно е, че съществува една традиция в отношението към книгата, в подчертаването на нейната роля. Черквата поддържа тази традиция, защото разчита твърде много на книгата не само за разпространение на християнската

[2] Вж. *Д. Петканова-Тотева.* Дамаскините в българската литература, София, 1965, стр. 162; *Б. Ст. Ангелов.* Съвременници на Паисий, I, София, 1963, стр. 202, 205; вж. също Старобългарски страници, II изд., София, 1968, стр. 549—550, 556—557.

догма, но и за запазване на нейната непокътнатост и ненарушимост. Козма особено изтъква този момент в своята беседа срещу богомилите (в главата „За книгите“).

Несъмнено Паисий изхожда от традицията — дори в своето схващане, че книгата е единственият извор на знанията. Но у него има един нов момент — касае се вече за книги не тясно църковни, а исторически, т. е. светски; такива книги могат да бъдет изключително полезни. Той направо заявява: „Чети историята!“ Знанията, придобити от нея, можеш да употребиш „за умна наслада и полза за себе си и другите“. В тежки и преломни времена историята се превръща в необходима наука; тя може да ни вдъхне вяра и да ни посочи път, защото човек вижда „като на театър играта на тоя свят“ — „промяната и гибелта на големи царства и царе и непостоянството на тяхното благополучие“; „господствуващи и гордеещи се между народите племена, силни и непобедими в битките, славни и почитани от всички“, внезапно отслабват, упадат и загиват.

Този извод има особено значение с оглед на робското положение, в което се намира българският народ — няма място за отчаяние; в непостоянството на този свят всичко се променя, съдбата на отделния човек и на народите е пълна с превратности; времето е движение, в което всичко подлежи на изменение. За Паисий това е закон, който той приема безусловно. Прочитайки тези думи в предговора към съчинението на Цезар Бароний, Паисий ги пренася в своята книга, за да ги направи достъпни на българските си читатели с пълното съзнание на ефекта, който могат да предизвикат. Те са могли да засегнат дълбоко както онези, които са губели надежда, че могат да настъпят някакви промени в съдбата на народа, така и очакващите разколебаването и провала на турската потисническа система.

Обаче не бива да отминаваме коментара, който се дава на непостоянството и преходността в съдбата на народите. Този коментар започва с категорично изразената мисъл: „Чети историята и като познаеш суетата на тоя свят, научи се да го презираш.“ Вторият извод засяга нравствената оценка на историческите събития: историята разкрива „добродетелите на добрите и законопрестъпленията на злите... Ще помислиш и ще видиш наказанието на злите и наградата на добрите.“ И най-сетне в предговора се подчертава решаващата и неотменна роля на божия промисъл: „Дивни са присъдите на бога, неизследима е бездната на неговите съвети за управлението на този свят и за

промисъла, с който управлява царствата на този свят — раздава ги, променя, пренася и когато иска, погубва и пак възстановява."

Може да ни смути още един момент в предговора: „Историята дава разум не само на всеки човек, за да управлява себе си или своя дом, но и на големите владетели за добро властвуване: как могат да държат даденте им от бога поданици в в страх божи, в послушание, тишина, правда и благочестие, как да укротяват и изкореняват бунтовниците, как да се опълчват срещу външните врагове във войните, да ги победят и да сключат мир."

Не са ли твърде абстрактни тези разсъждения за Паисий, който живее най-близко с непосредните нужди на своето време и с откритите рани и болки на своя народ? Нима има нужда от поуката на историята — да познае суетата на света и да се научи да го презира? Това е философията на монаха-аскет или на философа-съзерцател, а Паисий обича човека и живота, иначе не би се развълнувал така дълбоко от съдбата на своя народ. Разбира се, не му е безразлична нравствената присъда на историята, но дадена в твърде обща и отвлечена формула, тази присъда също не би могла да го задоволи. Още по-страшна за него би била безапелационната вяра в божия промисъл, абсолютно непостижим за прозрението на човека: никой не може да проникне в него. Не случайно предговорът завършва с думите: „Това знае само бог със своите свети присъди." Авторът не е далече от мисълта, че такава вяра може да доведе до отчаяние, затова бърза да даде една искрица на надежда: „Понякога ни се струва като че [бог] не се грижи за нас, като че ни е пренебрегнал с незнайна забрава, но не е така." И привежда пример за съдбата на евреите: „Много пъти ги предаваше на плен и запустение и пак ги събираше и закрепваше в тяхното царство." Веднага следва една загадъчна фраза: „както се вижда от упадъка на източното гръцко и българско царство. И струва ни се, че не окончателно бе отхвърлено и забравено от бога." (Тази фраза липсва в руския превод на Цезар Бароний.)

Първият предговор на „История славеноболгарская" разкрива лутанията на човека, съвременник на Паисий, на самия Паисий, който най-добре представя своето време. Вяра в непостоянството на съдбата на народите и държавите, убеденост в по-доброто бъдеще на собствения народ, надежда и съмнение поради все още силния възглед за предопределеността на света, в зависимост от неразгадаемия и непостижим божи промисъл — ето неговите вълнения.

Разбира се, не бива да забравяме, че предговорът е зает от чуждо съчинение, но в основните си мисли той е приет от Паисий. Въпреки тясната близост между Паисиевия текст и текста в руския превод на Бароний известна редакционна работа е била извършена. От подробната текстологична съпоставка се вижда, че Паисий се е постарал да намали религиозния характер на предговора и да го приспособи към народностната задача, която си е поставил в „История славеноболгарская".[3] Следователно окончателно редактираният текст е отговарял на неговите лични схващания. За да се изясни по-добре характерът на предговора, необходимо е да се има пред вид и неговият първоначален автор Пьотр Скарга (1536— 1612), виден полски писател, включван от литературните историци предимно в Полския ренесанс.[4] Скарга е необикновено интересна личност — духовник-йезуит, ректор на Вилненската академия, дългогодишен придворен проповедник, фанатичен апостол на католицизма, теоретик на кралския абсолютизъм, политик. Заедно с това обаче той е горещ патриот, разобличител на обществените пороци, „пророк", който се взира в бъдещето и вещае гибелта, до която морално-политическото разложение може да доведе отечеството, призовава към всеотдайна любов към родината. (Така го е нарисувал и Ян Матейко в известния си портрет през XIX в.) П. Скарга не е само практически деец и общественик, но и забележителен писател, майстор на полската ренесансова проза. Двете му основни съчинения „Żywoty świętych" („Биографии на светците") и „Kazania sejmowe" („Сеймови проповеди") са се ползували с голям успех между съвременниците.

Руските издатели на Барониевата книга „Деяния церковная и гражданская", използувайки превода на Скарга, са предупреждавали своите читатели, че Скарга е опасен фанатик на католицизма и враг на православието.[5] Сам Паисий е могъл да прочете това в уводната бележка към руското издание. Различия съществуват не само във вероизповедно-религиозните позиции, но и между епохите, в които живеят Паисий и Скарга. И все пак трябва да се признае, че има и нещо общо в темпераментите им, в полемично-разобличителния дух на съчиненията

[3] Срв. *В. Велчев*. Отец Паисий Хилендарски и Цезар Бароний, София, 1943, стр. 22—25.

[4] Вж. *J. Krzyżanowski*. Historia literatury polskiej, Warszawa, 1964; *K. Krejčí*, Dějny polské literatury, Praha, 1953. — В История польской литературы. I, Москва, 1968, Скарга е разгледан като бароков писател.

[5] Вж. подробно у *В. Велчев*. цит. съч., стр. 17—18.

им, в безграничния им патриотизъм. Следователно трябва да променим мнението си, че предговорът на Скарга е попаднал едва ли не случайно в Паисиевия труд и в някои отношения се намира в противоречие с неговите основни идеи. Като монах, свързан с черковната идеология, Паисий не е могъл да преодолее напълно християнската догма за могъществото на бога и ненарушимостта на божия промисъл, но същевременно у него се борят вярата във фаталистичната предопределеност на нещата и волята за действие, за промяна на робската съдба на българския народ. Национално-патриотичното начало побеждава — това се вижда добре от втория предговор.

Още един момент от първия предговор заслужава внимание. В него няколко пъти се изтъква ползата от прочита на книгите, като се добавя, че те отстраняват невъзможността да се проучи от всекиго всичко, да се надникне в историята по самостоен път: „Сами от себе си да се научим не можем, защото кратки са дните на нашия живот на земята. Затова с четене на старите летописи и с чуждото умение трябва да допълним недостатъчността на нашите години за обогатяване на разума.“ Тази мисъл на Скарга ще е допаднала много на нашия Паисий — не само със своята практическа страна, но и като оценка на творческия писателски труд. Защото тъкмо такава задача Паисий ще изпълни със своята книга, както по-нататък заявява: „Написах я за вас... Преписвайте тази историйца и платете, нека ви я препишат, които умеят да пишат, и пазете я да не изчезне.“ Той прибавя още един аргумент: „При все че се намира в много книги по малко и накратко писано за българите, но не може всеки човек да има тия книги, да ги чете и да ги помни, затова разсъдих и събрах всичко в едно.“

Следователно още в първия предговор намира място един проблем, който по-нататък ще се появява често в „История славеноболгарская“ — за същността и характера на писателската работа. Този проблем ще тревожи Паисий не толкова като личен и психологически, колкото с обществената си страна, защото светогорският монах пише труд с определена обществена насоченост, за определен читател, нещо повече — труд, който има за задача да разкрие историческата съдба на един цял народ. И тук можем да кажем, че този проблем не за първи път се засяга в българската литература, но през епохата на националното възраждане той има особено значение — литературата трябва да изпълнява голяма обществена мисия, делото на писателя се превръща в част от общото национално движение, литературата въплъщава неговите политически и нравствени идеали. Изник-

нал в съзнанието на Паисий, този проблем хвърля нова светлина върху човека на XVIII в. Без да говорим за създаването на „професионална“ литературна проблематика, ясно е, че духовният свят на българския интелигент се усложнява и обогатява с нови, понякога много специални въпроси.

Разбира се, за Паисий не е било необходимо да се убеждава в полезността на онова, което върши, когато пише „История славеноболгарская“. Но все пак той не е бил професионален писател, поради което не му е било лесно да пристъпи към творческа работа. Изтъкването на необходимостта от книжовната работа, подчертаването на нейната обществена полезност — в една формула, която има колкото теоретическо, толкова и нравствено значение, е давало на Паисий дълбоко вътрешно удовлетворение.

*

Вторият предговор представя пълно саморазкриване на личността на писателя и общественика. И постановката на проблемите, и живата авторова мисъл, и стилът на изложението показват, че тук Паисий се намира напълно „у дома си“. Никакви формули не го сковават. Напротив, тъй разрушава формулите, търсейки контрастите и противоречията. Бихме казали, че противоречи сам на себе си: от една страна, този човек на великия век на Просвещението издига знанието в култ, защищава обогатяването на разума, превръща историята в неизчерпаем извор за знания, а, от друга — се обявява срещу мъдростта, културата и изтънчеността. На „учените, търговците и славните на земята“ Паисий противопоставя „простите и незлобиви орачи и овчари“. Той търси примери от историята, за да докаже своето твърдение, и ги намира в живота на пророците и патриарсите, които християнската черква прославя.

Как да си обясним това противоречие? Не се ли касае за парадоксално мислене? Паисий съвсем не отрича мъдростта и културата изобщо — това би било в пълно несъгласие с начертаната от него програма за национално възраждане, а взима отношение към гръцката култура с оглед на конкретния момент от развитието на българския народ. При наличността на слабо национално съзнание, на икономическо господство (особено в областта на търговията), на гръцко духовенство, което ръководи българската черква с определени денационализаторски цели, гръцката мъдрост и изтънченост се явяват опасни за българина; той няма никаква придобивка

от тях. И за да докаже своята теза, Паисий потърсва нравствената страна: мъдрите и културни гърци „отнемат от простите и грабят несправедливо“, а „простите българи в своя дом приемат и гощават всекиго и даряват милостиня на ония, които просят от тях“. Паисий прави своето откритие: намира нравствените граници на културата; извън тях тя се превръща от полезна във вредна. Този критерий ще го води и по-нататък — при оценката на историческите събития.

Това съвсем не значи недооценяване на просветата и културата, а още по-малко подценяване на напредналите народи. Напротив, съпоставката с тях му е постоянно необходима — като пример и импулс за българския народ. Още в началото на предговора той заявява: „За вас е потребно и полезно да знаете известното за делата на своите бащи, както знаят всички други племена и народи, имат история и всеки грамотен от тях знае, разказва и се гордее със своя род и език.“ Дори Паисий не се бои да посочи примера на самите гърци: никой грък не оставя своя език, учение и род, въпреки че има много народи, по-мъдри и по-славни от гърците; патриотизмът на гърците е поучителен. Нещо повече, за да покаже значението на културата, Паисий потърсва примери от историята на собствения си народ. „От целия славянски народ най-славни са били българите“, защото между другото първо те са имали патриарх, първи са се покръстили, дали са първите славянски светци, имали са летописни книги, царски истории и архиерейски кондики, жития и служби за много български светци. Тъкмо затова в „История славеноболгарская“ са отделени две специални глави за културната история: за славянските учители и за българските светци.

Когато пристъпва към написването на този толкова съдържателен и важен предговор, до известна степен Паисий следва една книжовна традиция, изхождаща от произведенията на големите християнски проповедници, широко превеждани на български, от старобългарската публицистика (особено Презвитер Козма), от дамаскините и късните летописни разкази и бележки. До неговия писателски стил най-близо е стилът на дамаскинарите. И все пак традицията не определя основния характер на предговора (с този предговор започва историята на новата българска публицистика). Новото не е в стила и системата от изразни средства, но в проблематиката, в постановката и третирането на обществените проблеми извън религиозното мислене, извън отношението им към черквата. Споменаването на име-

ната на Христос, Адам, Давид и др. има второстепенно значение — те са използувани като исторически примери. За тях се говори с реалистична непосредност и простота: „И самият Христос слезе и заживя в дома на простия и бедния Йосиф.“ Дори присъствието на думата „бог“ в текста (тя е употребена само два пъти) има единствено характер на нравствена санкция, освободена е от всякакви богословски формули и атрибути: „Виж как бог обича повече простите и незлобиви орачи и овчари и най-първо тях е възлюбил и прославил на земята, а ти се срамуваш, защото българите са прости и неизкусни, и овчари и орачи, оставяш своя род и език, хвалиш чуждия език и се влачиш по техния обичай.“

Паисий е първият мислещ по светски начин човек в българската литература; монашеското му облекло няма голямо значение в случая. Неговото светско мислене се проявява не само в поставянето на най-актуалните обществени и народностни проблеми (някои от тях присъствуват у предходниците и съвременниците му), но преди всичко в новото им изясняване и решаване. Паисий пристъпва към тях не от гледището на християнските морални норми — тази позиция за него е безвъзвратно остаряла, а от гледището на обществените и народните интереси. Никаква нравствено-религиозна проповед не може да „спаси“ народа, затънал в робство, невежество, идейна безпътица, не може да му посочи път за изход, не може да му начертае програма за бъдещето. Човекът от XVIII в. вече чувствува безпомощността на религията при решаването на обществените въпроси. По-късно Ботев ще формулира тази безпомощност категорично и безпощадно:

.. Страх от бога било начало
на всяка мъдрост... Туй е казало
стадо от вълци във овчи кожи,
камък основен, за да положи
на лъжи святи, а ум човешки
да окове навек с окови тежки.
Соломон, тоя тиран развратен,
отдавна в рая нейде запратен,
със свойте притчи между светците
казал е глупост между глупците
и нея до днес светът повтаря:
„Бой се от бога, почитай царя!“
Свещена глупост!

Не става дума за идейна аналогия между Паисий и Ботев — отделя ги един век, пълен с обществено напрежение и дълбоки политически и социални промени, а само за едно начало на светско мислене, крайният резултат на което е Ботевата идеология. Светското мислене у Паисий не означава и пълен отказ от религиозните норми, защото, ако те отсъствуват в предговора, все още се появяват в историческото изложение при оценката на събития и личности. Те не са обаче основният принцип в светоусещането и мисълта на Паисий.

Тук възниква извънредно интересният въпрос: как стига хилендарският монах до новия поглед към своето време и неговите проблеми. Трудно ни е да определим образованието на Паисий (не може да се вярва напълно на думите му: „Не съм учил никак граматика, нито светски науки"), нито четивото му; познаваме повече само изворите му, използувани в „История славеноболгарская". Нито училището, нито четивото са били без значение. На първо място обаче трябва да бъде поставен богатият му жизнен опит, дълбоките му непосредни наблюдения от живота на българския народ през XVIII в., непрекъснатият му контакт със съвременниците, и то от различни краища на страната, сведенията, които са стигали до него за живота на по-напредналите народи и свободните страни (отчасти потвърдени по време на пътуването му до „Немска земя", т. е. Сремски Карловци в тогавашната австрийска държава). Паисий се установява сравнително късно в Света гора — на 23-годишна възраст (1745), и донася със себе си цял свят от наблюдения от родната земя (Банско с икономическия му напредък, с търговските керван, които стигат до Австрия и Германия, с повишеното самочувствие на търговци и занаятчии; пътувания из по-близки или по-далечни райони, тежката робска неволя, противобългарската и експлоататорската политика на фанариотското духовенство и т. н.). Но контактите с живота на българския народ не прекъсват, защото Паисий е пътувал из страната като таксидиот, срещал се е постоянно в самата Света гора с поклонници от различни български краища. Нещо повече, в атонските манастири той е имал възможност да разговаря и спори с представители (духовни и светски лица) на всички балкански народности. Така постепенно се е наслагал и обогатявал в съзнанието му образът на епохата.

Редица места в предговора говорят за богатите наблюдения на Паисий: „Някои не обичат да знаят за своя български род, а се обръщат към чужда култура"... „Но, рече, гърците са по-мъдри и по-културни, а българите са прости и глупави"...

„Простите българи в своя дом приемат и гощават всекиго... А мъдрите и културни гърци не правят това, но и отнемат от простите и грабят несправедливо...“ ...„Аз видях, че много българи постъпват така и отиват по чужди език и обичай, а своя хулят“ и т. н. Тези наблюдения са засвидетелствувани и понататък в отделните глави на „История славеноболгарская“. Забележителна е констатацията на Паисий за турските грабежи и неправди: „Когато се затвърдили в цариградското царство, научили много от християнския ред и право и за известно време в началото престанали малко, засрамили се да ограбват незаконно християнските вещи и имота им. Но в сегашно време окаяните пак нямат никаква правда, нито съд.“ Или в послесловието: „Така и много пъти сърбите и гърците ни укоряваха, че нямаме своя история.“

Наблюденията над положението на българския народ (наблюдения, изпълнени преди всичко с горчивина) пораждат патриотизма на Паисий: „Твърде много обикнах българския род и отечество и много труд употребих да събирам от различни книги и истории, докато събрах и обединих историята на българския род в тая книжица за ваша полза и похвала.“ В послесловието отново се подчертава любовта към народа: „Разяждаше ме постепенно ревност и жалост за моя български род...“

Ето пътя на общественика Паисий, който постепенно се изправя пред големите и палещи проблеми на своето време и взима решението да поведе борба в името на бъдещето на своя народ. Подробностите от раждането, формирането и развитието на неговия мироглед са останали неизвестни; неизвестни са преките въздействия и контакти. Паисий не ги съобщава, съвременниците не са оставили никакъв спомен за тях, времето е заличило конкретните следи. От гледище на науката това е непоправима загуба, защото в развитието на Паисий се оглежда една епоха, той изразява най-ярко човека от едно преломно време — големия процес на Възраждането. Но липсата на детайли има и една положителна страна: освободен от преходните черти на всекидневието, образът на Паисий получава монументалност.

За да се ориентира в сложната действителност, в която живее, която наблюдава и която така дълбоко го вълнува, Паисий е потърсил уроците на историята. В какъв момент от неговото развитие това е станало, мъчно днес можем да установим. Тук не става дума за раждането и узряването на мисълта да напише история на своя народ; това е друг момент от неговата вътрешна биография — раждането и развитието на писателя. Въпросът е да намериш опорната точка за оценка на своята

съвременност. Може би споровете със сръбски и гръцки монаси, че българите нямат написана история, са го насочили към историческите трудове. Някои от тях са били твърде популярни и е могъл лесно да попадне на тях (например „Стематографията" на Хр. Жефарович, излязла в 1741 г.). Богатите светогорски библиотеки са разполагали с много печатни книги и ръкописи. Паисий се е запознал и с много произведения на старата българска литература, съдържащи някои исторически данни и сведения. Вероятно по-късно е дошъл до големия исторически труд на Цезар Бароний, а до труда на Мавро Орбини „Книга историография" (в руски превод от 1722 г.) — едва в Сремски Карловци през 1761 г. Във всеки случай историческата литература ще е оказала значително или дори решително въздействие при формирането на неговия мироглед. По този начин той осъществява своя собствен призив, изразен в първия предговор: „Чети историята!" — за да се ориентираш в миналото и настоящето, „в играта на тоя свят", в промените и непостоянството в съдбата на народите.

Въоръжен с ориентира на историята, Паисий се взира внимателно в българската действителност през средата на XVIII в., открива основните й недъзи, дълбоко чувствува трагедията на своето време. Тук отново ни интересува образът на човека в неговата история, въплътил в себе си най-характерните черти на епохата. Това е авторът, самият Паисий преди всичко, но тук е и неговото обкръжение. Острият му взор долавя опасно множество хора, които са разколебани в своето национално съзнание, и примамени от гръцката култура, са готови да се откажат от своята народност. Паисий не само ги описва — той ги разобличава и жигосва, наричайки ги неразумни, юроди, безумни, отцеругатели. Изпълнен с гняв, не може да говори спокойно за тях — така се ражда острият полемичен и разобличителен тон на неговата творба. Тези разколебани или колебаещи се сънародници го тревожат дълбоко, защото по няколко пъти се връща към тях, с нови подробности очертава отстъпничеството им, с нови аргументи опровергава чуждопоклонническите им твърдения. Чрез тяхното разобличение Паисий в същност разкрива собствената си личност — на горещ патриот, който страда и се гневи, на познавач на историята на своя народ, на даровит полемист, на безпощаден анализатор на своето време, на проницателен общественик и политик.

В свещения си гняв Паисий не стига до отчаяние и презрение. Той се старае да убеди и най-неразумния, за да го върне към собствения му народ. Гневът, дълбоката вътрешна убеде-

ност, аргументите на историята и логиката — ето неговото основно оръжие. Но той използува и друг похват: противопоставянето. Колкото и да са опасни, отцеругателите не представят огромното мнозинство на българския народ. Още в първия ред Паисий се обръща към ония, които *обичат* своя род и своето отечество и желаят да знаят своята история (нарича ги „читатели и слушатели, български роде"). В самото заглавие на предговора се говори за тях: „Предисловие към ония, които *желаят* да прочетат и чуят написаното в тая история." Ние не знаем повече подробности за тази най-съзнателна част от българския народ, най-напредничава, най-издигната, най-патриотична, най-будна в онзи начален етап от българското национално възраждане. Задачата на нашата историческа наука е да я идентифицира по-подробно. Паисий желае да се опре върху нея в своята обществена дейност. Близо до нея стои или се прелива в нея друга голяма част от тогавашното българско общество — простите орачи, копачи, овчари и прости занаятчии, към които авторът на „История славеноболгарская" се отнася с дълбока симпатия и идеализира техните нравствени добродетели. Те са назовани на няколко пъти в предговора; безименни и мълчаливи присъствуват в цялото изложение на „История славеноболгарская". Това са най-често мъчениците на епохата, ония, които понасят най-тежките страдания и изпитват върху гърба си произволите и насилията на робството. Към тях е отправено неизменното съчувствие на Паисий, дълбоката болка, която изпълва редица страници на неговия труд. Най-сетне епохата е представена от културните и изтънчени гърци и гръцкото духовенство, чийто образ се рисува дотолкова, доколкото има отношение към положението и съдбата на българския народ. Внимание заслужава и образът на политическия потисник и насилник.

Паисий не е художник-белетрист, изобразител на епохата си. Затова не можем да очакваме от него нито конкретност, нито многообразие в изображението на човека. Той си поставя задача на публицист-изобличител, моралист и политик. Интересуват го основните прояви на добродетелите и пороците. Паисий сумира опасностите, обобщава недостатъците, за да ги бие в самата им същина. Както вече бе изтъкнато, по тоя начин той разкрива най-добре собствения си образ: проницателен наблюдател на живота, патриот и борец, надарен с далновиден ум, демократ в своите убеждения. Богатството на неговата мисъл личи в умението, с което показва връзката между народ и език, между историческа съдба и съвременност, в прозорливостта, с която

чертае пътищата на борбата и вярата в народните сили, в бъдещето на българския народ.

Идеите на Паисий са не само негово убеждение — те са негова страст. Оттук и увлечението, с което подготвя своя исторически труд. Той е резултат на упорита работа, на многобройни усилия, на пълна всеотдайност на делото. Неведнъж Паисий отбелязва колко грижи, упорство и мъка му е струвало събирането на историческия материал: „Аз прочетох много и премного книги и много време търсих прилежно, но никак не можах да намеря. В много ръкописи и печатни истории по малко, рядко и кратко се намира...“ „Много труд употребих да събирам от различни книги и истории...“ С болка Паисий разказва за унищожените български ръкописи и книги, за оскъдността на своите извори, за извращенията на гръцки и други историци и т. н. Историята е дело на истинско себеотрицание, както се отбелязва в послесловието: „Така аз презрях своето главоболие, от което много време страдах, така и от стомах много време боледувах — това презрях поради голямото желание, което имах. И от много време погребаните и забравени неща едва събрах заедно — написах речи и думи.“

Така се ражда този забележителен труд — като жизнен подвиг. Мисля, че напразно търсим други произведения, излезли от ръката на хилендарския монах. „История славеноболгарская“ е плод на един живот, въплъщение на една човешка съдба, книга завършена сама в себе си и завършена в творческото развитие на автора си; тя не може нито да бъде продължена, нито да бъде повторена, а още по-малко да бъде заместена от друга творческа идея, защото се покрива с една цялостна жизнена задача, равна на подвиг. С Паисиевата книга започва героичната история на българската литература — преливането на живота в творчеството и на творчеството в живота, пълното физическо и творческо изгаряне в осъществяването на една идея. Паисий бе първият пример на XVIII в., за да бъде последван в двата понататъшни века от най-преданите, най-даровитите, най-смелите.

В „История славеноболгарская“ човекът придобива ново преображение — ражда се героичната личност на твореца, художника, писателя, дълбоко свързан със своя народ и със своето време — и чрез тях с националната съдба и с бъдещето, човекът, който носи безсмъртието, изкупено със собствената кръв, пролята капка по капка — като мъчителен и трагичен, но велик подвиг.

*

Несъмнен интерес представя и човекът, виден в миналото, проециран върху страниците на историята — и то не толкова като откритие върху основата на внимателно издирени факти или като прозрение на творческото въображение; задачата на историците е да установят доколко Паисий е успял в това отношение. Интересува ни друг въпрос: доколко времето на Паисий е отразено в страниците, посветени на многовековното историческо развитие на българския народ.

Ако се съди от сложното разпределение на материала, композицията на историческото изложение е създала известни трудности на Паисий. Три от петте глави са посветени на хронологичния разказ на събитията — тук в една от трите глави е включена сръбската история. Две глави представят обобщение: „Тук е потребно да се съберат заедно имената на българските крале и царе, колкото се намират и кой след кого е царувал“ и „Събрано накратко колко знаменити били българските крале и царе“. Сякаш Паисий се е ръководел от някакъв педагогически принцип: след обстойното изложение на материала най-съществено се повтаря два пъти, за да бъде добре усвоено. Този принцип се съчетава с принципа за пълнота: от една страна, историческото изложение започва от най-голяма древност — с историята на Ноевия ковчег, а, от друга — засяга не само българския, но и сръбския народ, чиято история често се преплита с българската. Ако дотук можем да говорим за педагога Паисий, петата глава ни разкрива патриота: в нея той събира най-знаменитите български царе: Батоя, Тривелия, Михаил, Давид, Владислав (Владимир), Асен, Добрица, Кардам, Крум, Симеон, Лабас, Асен Стари, Йоан Калиман, Константин Шишман, Александър. Характеристиките са кратки, сбити, съществени. Половината от тях започват с въпрос: „С какво бил знаменит цар Кардам?“ — и т. н., което внася живост в изложението и се приближава до познатия педагогически похват. В края на главата Паисий обяснява по какъв принцип е избрал тези посочени имена: „Това са били знаменитите тринадесет български царе. Тук споменахме свети цар Давид и Йоан-Владимир. Заради техния свет и праведен живот ги споменахме тук. А другите — светият крал Тривелия и светият цар Йоан-Михаил — били свети в живота си и храбри и силни в царското благополучие. Така и други девет царе били непобедими на война и в тежки и усилни времена по божия воля освобождавали своя български народ от голямото угнетение и пленение на други народи и царства.“ Обяснението

продължава с кратка обща характеристика на останалите български царе и с трудностите, срещнати при изворите (особено оскъдни по отношение на годините).

Четвъртата, предходната глава, в която се дава списък на българските владетели (тук са посочени 33 имена), също прави впечатление с обяснителната си част, още по-обстойна. В нея са намерили място бележки за изворите, обяснение на царския печат с лъвско изображение, сведения за благочестието и произхода на владетелите и една извънредно интересна сравнителна характеристика на българи и гърци, построена върху няколко елемента: субективизма на гръцките исторически извори, мъдростта, културата и церемониите на гърците, храбростта и бойните качества на българите. В тази характеристика патриотичният патос на Паисий е съвсем очевиден, но по-важно е да отбележим друго: независимо от историческия фон в същност навлизаме в атмосферата и проблематиката на нашето национално възраждане. Конфликтът между гърци и българи през XVIII в. се оказва толкова остър, че Паисий непрекъснато се връща към него. Постоянното подчертаване на бойните качества на българския народ има пряко отношение към събуждане на националното чувство и патриотичното възпитание на съвременниците.

Четвъртата и петата глава са много добре построени, с внимателно и критично отношение към изворите, с обяснения за техния характер и за извършената работа от автора. Смятам, че освен педагога и патриота в тях много добре се разкрива и ученият историограф. Още един извод: стремежът на Паисий да даде морална оценка на владетелите. Две са качествата, които определят величието на владетеля: благочестие (святост) и военна храброст. В най-висока степен тези качества са обладавали Тривелия и Йоан-Михаил; затова и техните характеристики са най-обширни. Законността при заемане на престола (което значи — царски произход) е другият морален критерий. Паисий забелязва: „Някои от прост род заграбвали българския престол, но никой от тях не се задържал. След известно време българските господари и войска го изгонвали и пак поставяли на българския престол от царски род и племе — и до последния цар Шишман."

Тук демократизмът на Паисий отстъпва пред принципа на законността. Предполагам, че се касае не за самоцелен принцип, но за чисто патриотична задача с оглед на съвременността: в многобройните спорове, водени с гърци, сърби и др., да се издигне престижът на българските владетели. Демократизмът на

Паисий намира израз в друга област — в съпоставката с гърците: „Гърците смятали българите за прости и глупави, укоряли ги със своята мъдрост и култура и всякога се стараели да ги покорят под своя власт. Но българите, ако и да са били прости и глупави за гръцката мъдрост и култура, на война и бран били силни и храбри. Никак не се боели от гърците в сражение, но толкова години се съпротивлявали на гърците. Гърците имали мъдрост и култура и много церемонии, а българите пък — неотклонна храброст и съгласие в боя.“ Демократизмът се проявява във възхвалата на качествата на българския народ като цялост, при това толкова по-ценни, че принадлежат на народ, който не е могъл да получи по-висока култура. В духа на Русо — съвременник на Паисий — тези качества са се родили в природната чепокварeност на народа.

Върху тези основни принципи на историческа оценка Паисий построява и хронологическото изложение в първите три глави. Той подчертава многократно храбростта на българите („Не били научени да се покоряват на царе, а били свирепи и диви, безстрашни и силни във война, люти като лъвове“ и т. н.). За да издигне по-високо българския народ в очите на своите съвременници, той си полужва с още един аргумент — божията благосклонност: „То било воля божия да се насели славянобългарският народ в тая земя. И издигнал бог царството на българите против гърците и смирявал ги бог много пъти с тоя малък и прост български народ. Най-сетне те намерили толкова хубава и изобилна земя.“ И по-нататък: „Понякога гърците ги побеждавали и искали да ги покорят под своя власт, но бог отново издигал силни и храбри царе у българите“ и т. н. С тези разсъждения Паисий се свързва с една месианистична традиция в старобългарската литература, проявена в „Солунската легенда“ и „Българският апокрифен летопис“, възникнали вероятно по време на византийското робство; обаче, от друга страна, и в този пасаж звучи скрита, косвена полемика с гърцизма на XVIII в. Тази полемика присъствува в цялото историческо изложение.

Съвършено ясен е стремежът на Паисий чрез миналото да навлиза в големите проблеми и конфликти на своето време. Това се проявява не само по отношение на гърците, представители на черковната власт, но и срещу турците, носители на политическото потисничество. Да си припомним края на историческото изложение в трета глава, където се рисува падането на българската държава. Описанието на турските грабежи и насилия е силно и ярко. То обръщало погледа на съвременниците върху

настоящето — за протест и борба, и е струвало на Паисий немалка смелост.

Патриотичното въодушевение и полемиката с настоящето продължават и в двете глави, посветени на българската културна история. Тази полемика засяга преди всичко гърците (в края на главата „За славянските учители“ най-обширно са разкрити злоупотребите на гръцката черковна власт), но тя не отбягва и турците; дори Паисий я насочва към самите българи, своите съвременници, недоволен, че „слабо се грижат за своето учение и език“, че унищожавали исторически извори, че не събирали и не преписвали житията на българските светци и т. н. Паисий остава верен на полемичния си дух до последната страница на своя труд. Дори и в послесловието този дух не го изоставя — полемизира с Мавро Орбини, чиято история намерил в „Немска земя“, т. е. в Сремски Карловци.

Вече казах няколко пъти: в образа на автора на „История славеноболгарская“, т. е. в своя образ, Паисий въплъщава най-ярко чертите на човека от XVIII в., от началния период на българското национално възраждане. Без да си е поставил за задача да рисува себе си (все пак Паисий не пише автобиография), той не скрива своите мисли и чувства, своето отношение към съвременниците си, своята омраза и своя гняв. Макар и сведенията, които дава за себе си, да са оскъдни, данните са относително по-богати в сравнение с нормите на средновековната традиция. Те започват още от обширното заглавие на „История славеноболгарская“, откриват се във втория предговор и в редица места на историческото изложение, твърде конкретни са в послесловието. Ясно е, че Паисий има съзнание за значението на личността, твърде силно проявява предпочитанията си, чувствата си, темперамента си. Това приближава неговия историографски труд до публицистиката, без да го измества от основния му исторически жанров облик.

Една личност, която представя епохата — така бихме могли най-кратко да характеризираме автора на „История славеноболгарская“. Но Паисий не е само човекът на XVIII в. Както при всички велики личности, в неговия идеен и емоционален свят са залегнали черти, които го свързват с бъдещето; те ще се проявят с удивителна сила и размах през следващия бурен и революционен XIX в. В това отношение могат да се дадат изключително интересни примери, за да се посочи потенциалната мощ на Паисиевата личност, заредена с искрите, търсенията, надеждите, устремите и героичните борби на бъдещето. Не е необходимо да се изтъква и връзката на Паисий с нашето

време — тя е посочвана многократно. Искам само да подчертая вътрешното богатство на личността на Паисий — човекът, който изхожда от големите проблеми на една решителна и преломна епоха — XVIII в., от нейните позиции отправя поглед към миналото, въплътил в себе си неговия нравствен патос, и в него търси импулси и аргументи за разрешаване въпросите на своето време. Начертал програма за културното и политическото развитие на българския народ, проникнал дълбоко в неговата историческа съдба, отправил взора си далече напред, той сякаш се превръща в символ на нацията, в своя век обединява нейното минало, настояще и бъдеще, за да изпълни и нашите умове с възхищение и удивление като необикновена, в пълния смисъл на думата *историческа* личност.

ВЕЛИКОТО СЪРЦЕ НА СВЕТОГОРЕЦА

Докъде стига легендата и откъде започва истината за живота и делото на Паисий Хилендарски? Големите личности често се превръщат в мит, който далече надхвърля обикновените човешки измерения. При Паисий Хилендарски имаме всички основания да „митологизираме" — от една страна е величието на делото, а от друга — оскъдните сведения за неговата биография. В такива случаи съвсем естествено се намесва въображението и запълва с поетическа щедрост пукнатините и празнините.

За светогорския монах легендите са изобилни. Пръв ги изложи проф. Йорд. Иванов в обширния увод към своето издание на „История славеноболгарская" в 1914 г. След това времето прибави нови легенди. Легендите растат и се повтарят и днес — ту е намерен гробът на Паисий, ту някакъв патриот и любител на старината е попаднал на следа от неговия неспокоен и „тъмен", непознат живот.

Обаче не легендите ни интересуват, когато говорим за този велик син на нашата земя — роден в робство, израсъл в мрак, борец срещу робството и мрака. Паисий е оставил една малка книга — „История славеноболгарская", и в нея е казал всичко за себе си — не за външната си биография, а за вътрешното си развитие, и това е напълно достатъчно, за да разберем величието на неговата личност. Научните изследвания добавиха твърде малко към биографичните данни: обогатиха до известна степен знанията ни за рода на Паисий, установиха родното му място — Банско, посочиха разпространението и влиянието на неговия труд през епохата на нашето национално възраждане.

„История славеноболгарская" е една изповед на дълбоко развълнуван българин от XVIII в., взрял се в историческата съдба на своя народ. Изповед е все пак слаба дума — това е бунт. Когато четем тази книга, първият въпрос, който възниква у

нас, е как неизвестният момък от Банско, след това скромен светогорски монах, е стигнал до своята забележителна, бих я нарекъл титанична битка с времето, в което живее. Да израснеш до идейните позиции на „История славеноболгарская“ се иска подготовка, т. е. нужно е да извървиш дълъг път.

Мисля, че отговорът на този въпрос трябва да се търси в съчетанието между жизнен опит и образование. За своето учение Паисий говори много скромно, все още в духа на средновековната писателска традиция: „Не съм учил никак нито граматика, нито светски науки, но за простите българи просто и написах.“ Действително в първите десетилетия на XVIII в. Паисий не е могъл да намери в родината си големи културни центрове, където да получи високо образование. Неговото учение е започнало вероятно в Банско, може би е преминало през Рилския манастир; в Света гора той пристига на 23-годишна възраст (в 1745 г.) и е късно да се учи. Но анализът на „История славеноболгарская“ показва, че светогорският монах е притежавал значителна начетеност, особено в областта на историята. Той е познавал такива забележителни автори на исторически трудове (макар и в руски превод) като Цезар Бароний и Мавро Орбини, запознат е бил с почти цялата старобългарска литература, често се опира на произведения от сръбската и руската литература. Знанията си е почерпил главно в богатите светогорски библиотеки, но не само там, защото многократно заявява: „Аз претърсих всички светогорски манастири, гдето има стари български книги и царски грамоти, също така и из много места из България, гдето се намират стари български книги.“... „Много труд употребих да събирам от различни книги и истории, докато събрах и обединих историята на българския род в таз книжица за ваша полза и похвала.“... „Аз прочетох много и премного книги и много време търсих прилежно.“... „Аз видях по много книги и истории написани много сведения за българите“ и т. н.

Ясно е, че нашите представи за автора на „История славеноболгарская“ трябва да бъдат коренно променени. Някога го наричахме неук монах, като преценявахме неговия труд от гледище на съвременната историография. Това бе погрешен, антиисторически подход. Съвсем е очевидно, че Паисий е бил извънредно ученолюбив, поклонник на знанието и книгата, верен на своя велик век — века на Просвещението. Той изтъква огромното значение на знанията още в първия предговор на своя труд — „Ползата от историята“. С оглед на задачата, която си е поставил, знанията, науката, просветата са въплътени в

историята и затова Паисий на няколко пъти се провиква: „Чети историята!“

Паисий Хилендарски живее в XVIII в., когато се раждат големите идеи на рационализма, когато човешкият разум се издига в култ, когато разцъфтяват знанията и науките. Той е съвременник на такива неспокойни умове като Волтер и Русо. Разбира се, в неговата поробена и изостанала родина идеите на великите френски просветители не проникват така лесно и той не е могъл да се запознае непосредно с тях, макар че Волтер има вече своите преводачи в съседна Гърция. Но Паисий е обладан от новия дух на времето, сваля погледа си от небето, за да го обърне към обкръжаващия го свят. В този свят са всичките му интереси, към този свят е насочено цялото му внимание. „История славеноболгарская“ показва с какво напрежение той е търсил да разгадае неговите тайни, да разбере смисъла му, да прозре в неговото бъдеще. При това този свят за него е съвсем конкретен — съвременното му българско общество, положението на неговите сънародници, робската съдба на българския народ.

И тук се докосваме до въпроса за жизнения опит на Паисий. Той завършва историческия си труд на 40-годишна възраст, в Света гора пристига на 23-годишна възраст. Дали е бил вече монах, не знаем, но като се вземе пред вид, че по-големият му брат Лаврентий е бил отдавна монах (дори става игумен на Хилендарския манастир) можем да предположим, че семейната традиция тук е изиграла роля. С какво се е занимавал Паисий преди пристигането си в Света гора — също е неизвестно. Важното обаче за нас е да отбележим, че той не се заема веднага с книжовна работа — „История славеноболгарская“ се явява като резултат на дълъг размисъл, на дългогодишно взиране в живота на българския народ, на сурово и драматично сблъскване с времето, на упорито търсене на пътища и на ревностно събиране на исторически материали. Родното място е дало първите житейски впечатления на бъдещия просветител и историк: бедно, възраждащо се икономически селище в турската империя, която вече се разтърсва от вътрешни и външни противоречия и борби. Търговците от Банско разнасят български стоки в далечни страни — Австрия, Германия, Франция. Те се завръщат, опознали един свят, който далече е изпреварил балканските народи и който им е отворил очите за просветата, напредъка и свободата. Тези впечатления и мисли не са могли да не достигнат до младия Паисий и те са дали първия тласък на неговия бунт срещу заобикалящата го действителност.

Ние няма да тръгнем по следите на легендата, за да го

видим като търговец, който пътува из близки или далечни краища или като отмъстител за честта на сестра си. Помощта на легендата не ни е необходима. Но бъдещият историк несъмнено е познавал живота на своя народ — от родното си място, от наблюдения при пътувания, от съпоставки, които е правил с живота на други народи. За такива съпоставки свидетелствуват по-късно ония пасажи в „История славеноболгарская", където той сравнява положението на своите сънародници с това на русите, които имат своя държава, черковна свобода, училища и могат да пишат и превеждат на своя език, „както им е угодно". Паисий прави съпоставка и със сърбите: „поданиците на турчина" са много по-прости и по-бедни от българите, а онези сърби, които живеят в пределите на Австрийската държава, имат черковна свобода, „отскоро са почнали да се учат в училища, имат архиереи от своя народ и се грижат за своя народ да се учи". И Паисий заключава: чужденците, които ругаят българите, че са прости и некнижни, „да се благодарят на бога, задето ги е запазил от агарянското робство и гръцката архиерейска власт, от която българите страдат. Да бяха малко опитали от това, те биха благодарили много на българите, защото в такова страдание и насилие държат неизменно своята вяра."

С какво дълбоко разбиране за тежката участ на своя народ е изпълнен Паисий, се вижда и от други негови наблюдения. Завършвайки изложението на българската история с падането на България под робство, той описва насилията на турците, особено жестоки в първите робски години, и отбелязва с болка: „Но в сегашно време окаяните пак нямат никаква правда, нито съд." Когато се среща със свои сънародници-чуждопоклонници, които са готови да се откажат от своя род и народност заради гръцката култура и изтънченост, Паисий издига високо добродетелите на простите български орачи, копачи, овчари и занаятчии. Взимайки примери от библейската история, той показва, че от такива прости и незлобиви орачи и овчари са излезли „праведните и свети пророци и патриарси", „велики на земята и пред бога".

Размисълът и житейската мъдрост на Паисий идат от непосредната среща с живота — и то не само в периода преди отиването му в Света гора, но и след това, в пътуванията му като монах-проповедник, който води поклонници от различни краища на страната, от разговорите му с монаси и посетители от различни народности в светогорските манастири. Така той опознава теглилата на своя народ, неговата изостаналост, а също така и оная най-страшна рана, която го изпълва с дълбоко

възмущение: отчуждението на някои българи от своя род и език. Паисий заявява с болка: „Аз видях, че много българи постъпват така и отиват по чужди език и обичай, а своя хулят.“ Той ги разобличава остро, нарича ги отцеругатели, обръща се към тях с гневни думи.

Паисий разбира добре причината за това трагично явление: от една страна, невежеството, изостаналостта на своите сънародници, които не познават своята история, не оценяват ролята и значението на родния език, и, от друга — черковната зависимост, денационализаторските стремежи на гръцкото фенерско духовенство. Вторият момент е твърде важен, защото Паисий живее във времето на най-високия възход на гръцките фанариоти, които не само играят първенствуваща роля в цариградската патриаршия, но широко навлизат в турското управление и администрация.

Паисий е дълбоко развълнуван от онова, което наблюдава: той се е докосвал до една народностна трагедия. Неговото сърце се изпълва с огромно възмущение. Но той не изпада в паника, не се поддава на резигнация, а приема пътя на борбата, на разобличението, на вдъхване вяра в бъдещето. Паисий обича своя народ и вярва в неговите сили. Вторият си предговор, който е най-горещо написаната част в „История славеноболгарская“, озаглавява „Предисловие към ония, които *желаят* да прочетат и чуят написаното в тая история“. Той се обръща с искрено доверие към своите читатели: „Внимавайте вие, читатели и слушатели, роде български, които обичате и имате присърце своя род и своето българско отечество и *желаете* да разберете и знаете известното за своя български род и за вашите бащи, прадеди и царе, патриарси и светии.“... „За вас, които *обичате* да знаете и слушате за своя род и език, написах да знаете, че вашите български царе, патриарси и архиереи не са били без летописни книги и кондики.“... „Написах я за вас, които *обичате* своя род и българското отечество и *обичате* да знаете за своя род и език. Преписвайте тая историйца и платете, нека ви я препишат, които умеят да пишат, и пазете я да не изчезне!“

Силата на Паисий е в умението му да вникне дълбоко в българската действителност, да види положителните и отрицателните явления, да ги разграничи, да разобличи поддалите се на чужди денационализаторски влияния, да се опре на здравите народни сили. Познаването на историята му помага да се ориентира в сложните събития и да посочи път към бъдещето. Защото тя учи, че нищо не остава неизменно, историческата съдба на народите е непостоянна — дори и господствуващите и гордее-

щи се народи, силни и непобедими в битките, славни и почитани от всички, внезапно отслабват, смиряват се, упадат, загиват, изчезват. Каква по-голяма надежда за неговите поробени сънародници? Паисий вярва в бъдещето на българския народ и чертае програма за неговото възраждане и освобождение. С дълбока искреност звучат неговите думи: „Твърде много обикнах българския род и отечество.“ С голяма разобличителна сила е изпълнен изразът: „О, неразумни и юроде! Защо се срамуваш да се наречеш българин и не четеш, и не говориш на своя език?“ През цялото национално възраждане се носи горещият патриотичен призив: „Ти, българино, не се мами, знай своя род и език и се учи на своя език!“

С такива мисли и чувства Паисий стига до идеята да напише труд, в който да разкрие миналото, да посочи настоящето, да хвърли мост към бъдещето. Няма да се спирам на въпроса, под какви по-конкретни въздействия се ражда тази идея, от какви извори черпи авторът на „История славеноболгарская“, как се оформя тя като историческо съчинение и като литературна творба. За нас е по-важно да подчертаем, че тук не се касае толкова за осъществяване на една литературна задача, а за изпълнение на един обществен дълг, за въплъщаване в живо слово вълненията на един неспокоен, труден и целеустремен живот, за решаване на един голям национален проблем. Книга на една жизнена съдба — така бих нарекъл „История славеноболгарская“. И на едно велико сърце, което страда и се вълнува, което не може да отмине безразлично злата участ на своя народ, както Ботев по-късно ще каже: „Сърце, майко, не трае да гледа турчин, че бесней над бащино ми огнище.“ Двамата великани на нашето националноосвободително движение си подават ръка през един век, вълнувани — макар и в различни исторически периоди и при различни средства за борба — от една и съща голяма цел.

Писателят Паисий се ражда, след като се е формирал общественикът, върху жизнен опит, философски размисъл и емоционален свят, натрупани в продължение на много години. Но той намира бързо най-подходящия жанр — оригинален и нов, защото историческият разказ и философската преценка са съчетани със страстен публицистичен тон. Паисий с умение разкрива величието на миналото, като го съпоставя с настоящето и анализира настоящето с измеренията на миналото. Поставил си за задача да даде знания, но с тези знания да събуди съвестите, да вдъхне вяра и кураж, той се обръща направо към читателите си, говори им непосредно — все едно дали изтъква техните до-

бродетели, или сурово ги кори; идеите се изливат в една пряко въздействуваща емоционална атмосфера, което представя едно от най-забележителните качества на тази книга. Паисий вижда широко и всестранно миналото на своя народ — като политическа и културна история, за което свидетелствуват последните две глави — за славянските учители и за българските светци. И още нещо трябва да бъде изтъкнато — забележителната композиция на „История славеноболгарская" — динамична, използуваща градацията. В тази композиция има един много интересен момент: подир обширното историческо изложение, което започва с библейската легенда за потопа (във връзка с произхода на славяните) и завършва с падането на България под турско иго (в него е включена дори сръбската история), следват две обобщителни глави: „Тук е потребно да се съберат заедно имената на българските крале и царе, колкото се намират и кой след кого е царувал" и „Събрано накратко колко знаменити били българските крале и царе". Външно композицията е нарушена, изложението е прекъснато, а в същност е въведено обобщение, с което още по-ярко се осъществява задачата — да се разкрие величието на българското минало. При това се използува един похват не само с мисловно, умозрително, но и с психологическо и емоционално съдържание.

Когато говорим за Паисиевия труд, трябва да изхождаме от собствения призив на светогорския монах — да не подценяваме миналото на българската култура. А това значи да не подценяваме и „История славеноболгарская" като един от най-интересните факти в нашата литературна история. Авторът ѝ е необикновена личност, най-яркият изразител на цяла епоха в историята на българския народ — XVIII век. Вече казах, че той е съвременник на Русо и Волтер, но нека не стигаме до такива далечни сравнения. Аз бих искал да го съпоставя с двама негови балкански съвременници — Евгений Вулгарис в Гърция (1716—1806) и Доситей Обрадович в Сърбия (1742—1811). Велики просветители, свързани с големите просветни идеи на своето време, и те като Паисий натрупват опит и знания и търсят пътища за своя народ. Родени под по-щастлива звезда, те имат възможност да пътуват из центровете на европейската култура, да се свържат със забележителни личности на своето време. Уви, за Паисий това е невъзможно (донякъде това постига друг българин — Партений Павлович от Силистра). Но Паисий има едно предимство пред тях — че през целия си живот остава непосредно до своя народ, сред него и за него живее и вероятно сред него някъде го е заварила смъртта. По съдба той е по-

скоро близък до един свой гръцки съвременник — Козма Етолийски (1714—1779), народен учител и проповедник, обикалял из гръцките краища, преследван от турските власти и загинал мъченически.

Паисий е изключителна личност, която при всички съпоставки и измерения запазва своята оригиналност, монолитност и монументалност. Делото на просветителя и борeца, патриота и демократа, проникналия дълбоко в историческата съдба на своя народ писател ни изпълва с възхищение. Но има нещо повече от възхищението — гордостта, че в тежко, суровo и трагично време в средата на нашия народ се е родил и живял българин с такъв жив ум, с такова човечно сърце, така искрено развълнуван от големи пориви и чувства, от горчива болка и ненавист, от силна вяра в бъдещето. Нещо от великата епоха на Просвещението е затуптяло в неговите мисли, защото от нея е било вече докоснато и съзнанието на неговия народ. Но той е превърнал искрата в пламък и по израза на поета е направил младия мъдър, а стария — млад. Чрез борческите поколения тази младост е преминала и в нашето динамично време.

ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ И ДОСИТЕЙ ОБРАДОВИЧ

(Една историческа аналогия)

Данните, с които разполагаме за биографията на Паисий Хилендарски, са недостатъчни, за да можем да очертаем точно и пълно неговия жизнен път и да проецираме делото му с повече конкретни факти върху фона на големите идейни и политически търсения през XVIII в. До голяма степен Паисий обкръжава името си с тайна, подценява писателската си подготовка („Не учих се ни граматика, ни политика никако, но простим болгаром просто и написах"), все още се подчинява на традицията на средновековните книжовници — да прикриват и унижават собствената си личност. В това отношение той не се отличава твърде много от дамаскинарите (най-видният представител на тази школа през XVIII в. Йосиф Брадати нарича себе си „Йосиф непотребни"). Обърнал поглед напред, прокарал нова бразда в историческото развитие на българската литература, Паисий само отчасти стига до съзнанието, че примерът на собствения му живот получава обществено значение, че жизненият и идейният му опит трябва да станат обществено достояние. Наченките на такова съзнание могат да се съзрат в някои моменти във втория предговор и послесловието на „История славеноболгарская".

Трябва да се съжалява, че българският историк не е преодолял напълно средновековната традиция и не е оставил автобиография, както са направили това неговите съвременници Партений Павлович, Доситей Обрадович и Софроний Врачански. Данните във втория предговор и послесловието са твърде кратки, за да могат да изпълнят тази роля. Една автобиография на Паисий би ни дала възможност да получим цялостна представа за неговия живот, за основните опорни точки на патриотичната и просветната му дейност, за конкретните извори на неговите знания, за житейските и идейните му контакти. Лишени от тази основа, принудени сме да гадаем или да прибягваме до исторически аналогии. Не става дума за произволни съпоставки,

нито за търсене на конкретни съвпадения от биографско и идейно естество, а за общи или близки насоки в развитието, за типологични явления.

Струва ми се, че с оглед на тази задача най-интересна е аналогията с Доситей Обрадович, големия сръбски просветител и реформатор от XVIII в. (1742—1811). Действително с просветните си стремежи и с рационализма си дори хронологически Обрадович е по-близък до Софроний Врачански, но в историята на сръбската литература той изиграва роля, подобна на Паисиевата — поставя началото на новата сръбска литература, която чрез неговото дело скъсва със средновековието и придобива светски характер.

Доситей Обрадович не е чужд на българската книжовна действителност; макар и по-късно, XIX в., неговите произведения проникват у нас и оказват известно влияние[1]. За непосредни контакти и взаимни въздействия между него и Паисий обаче не може да става дума. Съществува само една възможност за непосредно пресичане на пътищата им — престоят на Доситей в Хилендарския манастир през 1765 г. В автобиографията на сръбския просветител „Живот и приключенија Димитрија Обрадовича, нареченога у калуђерству Доситеја" има едно интересно съобщение: „Нађем исколико Сербов у Хилендару, који се ва века с Болгари инате и не могу да се погоде чији је Хилендар."[2] Това съобщение потвърждава сведенията на Паисий за споровете на патриотични теми между светогорските монаси от различни народности. Както сам отбелязва, Обрадович се е срещал с българи в Света гора. В Светопавловския манастир той намерил няколко български монаси, един от които през Карея го завел в Хилендар.

Без да правим каквито и да е предположения за лични срещи между Паисий и Обрадович, защото в случая такива срещи не ни интересуват, ще изтъкнем само, че през 1765 г. нашият историк отново се е бил върнал като монах в Хилендарския манастир.

За разлика от Паисий животът на Доситей Обрадович е богато документиран — чрез съчиненията и кореспонденцията му и преди всичко чрез обширната му автобиография. Двадесет години по-млад от Паисий, той извървява дълъг и разнообразен път. Външната обстановка е различна, друга е обществено-политическата среда; Доситей живее много години в Централна

[1] *Б. Пенев.* Доситей Обрадович у нас. — Сп БАН, кн. III, 1912.
[2] *Д. Обрадовић.* Дела. Пето, државно издање. Београд, 1911, стр. 59.

и Западна Европа, но има нещо общо в първоначалните тласъци и в идейното си развитие с българския историк. Роден в банатското село Чаково, твърде малък останал пълен сирак, Доситей проявява рано голямото си ученолюбие. Най-напред го увлича черковната литература — и то до такава степен, че Доситей тайно избягва в един от манастирите във Фрушка гора. Тук потъва в четене на жития и почва да подражава на техните герои, отдавайки се на аскетизъм и физически самоизтезания. Неговото религиозно усърдие се вижда странно дори на монашеската среда. Подстригването и ръкополагането му за дякон през 1758 г. в Сремски Карловци от митрополит Павел Ненадович е естествен резултат на това усърдие. Скоро обаче паразитизмът на манастирския живот ще го разочарова напълно. Доситей разбира, че черковното четиво не отговаря на големите умствени търсения на века; той мечтае да изучи латински език, който за него се превръща в символ на науката и културата. В 1760 г. Доситей напуска манастира и се озовава в Загреб. Още цели 22 години той ще носи свещеническото облекло, което ще захвърли едва в 1782 г. като студент по философия в Хале.

Целият по-нататъшен живот на Обрадович минава в странствуване; той го смята резултат на сирашката си съдба: „Но зер је тако изволила судбина да нема срце моје ништа на свету чему би се могло јако прилепити, за не имати никаква припетстви ја, у широки свет удаљити се“... „У деветој или десето години возраста, без оца, без матере, без сестра рођене, почео сам себе као страна и пришелца у истом месту рођенија мога сматрати, и моје срце почело ми је као прорицати дању странствовати.“[3] В случая личният момент не може да бъде основната причина за пътуванията на Обрадович. Осемнадесетият век е епохата на голямото европейско просветно движение, на огромно раздвижване на човешката мисъл и на бързо развитие на науката, век на рационализма. За балканските народи, които се намират под робство, това е време на събуждането на националното съзнание, на устрема към просвета, на решително вглеждане в бъдещето. Доситей се подчинява на основните тенденции на епохата; Паисий приема и осъществява нейните идеали. Пътищата са колкото сходни, толкова и различни, защото е различна и обществено-историческата обстановка.

Доситей се озовава най-напред в Загреб, където учи латински език. Пътят му по-нататък е твърде сложен, изпълнен с труд и приключения: Далмация, където учителствува, Черна

[3] *Д. Обрадовић*. Дела..., стр. 18.

гора, отново Далмация, Света гора, Смирна, Албания, Венеция, Триест, Виена (1771—1776), където изучава френски и логика и дава уроци по гръцки и италиански. Навсякъде го води един стремеж — да учи. Първата му мечта е да отиде в Русия. За Света гора се запътва, защото е узнал за школата на Евгений Вулгарис, но когато пристига там, ретроградното монашество е успяло вече да прогони бележития гръцки просветител. В Смирна го привлича друг реформатор на гръцката просвета — Йеротей Дендрин, когото Доситей нарича „новия гръцки Сократ". Престоят във Виена му открива един нов свят: висока култура, библиотеки, театри, музеи, възможност за изучаване на западните европейски езици. Обрадович се връща във Виена многократно (последния път тук прекарва 13 години — от 1789 до 1802). Междувременно той пътува и живее в Италия, на остров Хиос, през Цариград отива в Молдавия (Яш), Хале, където слуша лекции по философия, Лайпциг (в 1783 г. там печата първите си книги), Париж, Англия и др. Париж, където остава три седмици, го очарова: „Триста годин да живиш, имаш туда шта гледати." Доситей добавя: „Какви би прекрасни' књига ту могао накуповати. Чини ми се да сам ту први ред за живота, на оне књиге гледајући, сожалио што нејмам новаца."[4]

Доситей Обрадович посреща с радост сръбското въстание в 1804 г. Последните години от живота си прекарва в освободеното отечество — в Земун и Белград като директор на сръбските училища, член на правителствения съвет, попечител (министър) на просветата.

Съвсем е очевидно, че в жизнения път на Доситей Обрадович се е отразило динамичното развитие на сръбския народ през XVIII в. към просвета и национална независимост. През същия период започва и българското национално възраждане. От средата на нашия народ излизат дейци, които като Доситей Обрадович живеят с жажда за знания и просвета. Партений Павлович от Силистра през първата половина на XVIII в. обикаля не само Балканския полуостров — от родното си място край Дунав до Костур, Албания, Далмация, Босна, Хърватско, Сърбия и Румъния, — но странствува из Италия (Венеция, Болоня, Флоренция, Падуа, Рим, Неапол, Бари и др.), посещава Виена, достига до Карлсбад (Карлови Вари). Подобна е и съдбата на Христофор Жефарович от Дойран, който публикува книгите си във Виена, умира в Москва, а негови сродници се обаждат от Шотландия (Единбург). Тук няма да говорим за подобни явле-

[4] *Пак там,* стр. 81.

ния от първата половина на XIX в., когато в България се разгръща широко културно движение. Достатъчно е да се проследи пътят на просветни дейци като Неофит Рилски и Неофит Бозвели, В. Е. Априлов и К. Фотинов, П. Берон и Н. Пиколо, Ив. Селимински и Ив. Добровски, които жаждата за знания тика към пътувания, към посещения на училища и университети, към високо образование и наука. Целта ни е обаче да осветлим явления от българското национално развитие през XVIII в.

Паисий е несъмнено един от неспокойните синове на XVIII в. — века на големите идеи на Просвещението и на Френската буржоазна революция; не случайно някога проф. Ив. Д. Шишманов го сравни с Жан Жак Русо.[5] Не бихме казали, че в своя живот той повтаря пътя на Доситей Обрадович или Партений Павлович; неговият географски обсег е по-скромен: от сведенията, които притежаваме, се вижда, че крайната точка, която достига, е гр. Сремски Карловци в тогавашната австрийска държава. Извънредно интересно е обстоятелството, че тук пътищата на Паисий се пресичат с пътищата на Доситей Обрадович, Партений Павлович, Йован Раич. Могат да бъдат прибавени още две имена — Павел Ненадович и Христофор Жефарович. Когато хилендарските монаси изпращат Паисий в Сремски Карловци, те пишат препоръчително писмо до тамошния митрополит Павел Ненадович, а същият Ненадович е авторът на стихотворната похвала за Жефарович, поместена в неговата „Стематография". Условията, при които живее Паисий, не му позволяват обаче да следва големия път на един Доситей Обрадович. Най-близо до центъра на Турската империя, българският народ се намира в много по-неблагоприятно положение, отколкото другите балкански народи; натискът и ограниченията тук са най-големи. И все пак отделни дейци, какъвто е случаят с Партений Павлович, още през първата половина на XVIII в. успяват да разчупят тези ограничения и да тръгнат по широките пътища на света .Един век преди това българските католици вече имат обширни контакти със Западна Европа; достатъчно е да се припомни дейността на Петър Парчевич. По времето на Паисий и от родния му град Банско български търговци се запътват към големите европейски икономически центрове.

Не познаваме точната биография на Паисий и затова не можем да проследим стъпка по стъпка духовното му развитие; не знаем средищата, от които е черпил своите знания и подтици.

[5] *Ив. Д. Шишманов.* Паисий и Русо. — Денница, I, 1890, кн. 7—8, стр. 353—354.

Несъмнено е обаче едно: той е извървял дълъг път, докато осъществи основната задача на своя живот — написването на история на българския народ. Знанията си е трупал в продължителен период, дълго е набирал жизнен и писателски опит — историческият му труд се появява, когато авторът е на 40-годишна възраст. Но и тук не спира неговият път, защото само първата част от задачата е изпълнена; втората е — трудът да бъде широко разпространен, за да може да постигне своето обществено предназначение. Можем да оценяваме делото на Паисий от различни гледища — поради огромното значение, което има в историческото развитие на нашия народ, — но не бива да забравяме важното място на просветителския момент в него. И тук идват допирните точки с Доситей Обрадович. Както вече казах, трудно е да ги търсим в сферата на личните контакти; още по-малко може да става дума за някакво докосване на Паисий до книжовните трудове на Обрадович — те се явяват печатно едва в 1783 г. Обаче безспорно общи са търсенията, общ е поривът за знания — и при това знания не самоцелни, но предназначени за обществена полза, за културното и националното издигане на своя народ. Пишейки своя исторически труд, Паисий се смята задължен да го снабди със специален предговор — „Ползата от историята“ (тук не ни занимава въпросът за произхода на този предговор). В него нашият историк изрично отбелязва: „Ведение прежде бивших в мире сем вещей и деянии живущим на земли не такмо полезно, но и зело потребно ест, любомудрий читателю.“ По-нататък следват обясненията в какво конкретно се състои ползата от историята. Аналогията с Доситей Обрадович, чиято биография е така подробно документирана, ще ни помогне да си изясним в много отношения атмосферата, в която се пораждат просветните пориви у човека на Балканския полуостров през XVIII в., обществените корени на тези пориви, духовните търсения, средищата, към които се насочват будните умове, отношенията между просветните дейци и обществената среда, възникването на литературните интереси и оформянето на писателските личности. Достатъчно е да се съпоставят два момента в биографията и идейното развитие на Паисий и Доситей — престоят им в Света гора и борбата между ново и старо в техния мироглед, срещата на средновековието с идеите на XVIII в., — за да се види колко ползотворна тук може да се окаже аналогията.

Следователно при проучването на Паисий е извънредно важно да се намерят опорните точки на неговото развитие като личност, като носител на определена идейна програма, като об-

ществен и просветен деец, като историк и писател. Трябва да се проучат преди всичко средищата, с които това развитие е свързано, да се анализират възможните контакти и въздействия, да се разкрие генезисът на идеите и да се характеризират обстановката и школата, в която се формират историкът и писателят. Безспорно в това отношение е направено много от нашата наука, особено в някои трудове, явили се през последните години,[6] но струва ми се, че все още не са използувани всички възможни перспективи и данни. Преди всичко трябва да се установят поточно местата и средите, с които Паисий е бил в досег, и да се изследват подробно и всестранно онези от тях, които могат да се сметнат за основни и определящи в неговото развитие. Ще ги набележа, без да ги изчерпвам, защото бъдещите проучвания могат да доведат до нови открития: Банско (това е най-вероятното родно място на Паисий), Рилския манастир, Света гора, Сремски Карловци. Разбира се, касае се не само за установяване на външни биографични подробности, но за обстойно и многостранно проучване, за проникване в атмосферата и в мисловно-обществения климат, като локалният характер на явленията се свърже с общата идейно-политическа обстановка. Тук историческите аналогии могат да бъдат извънредно полезни. Мисля, че една от най-резултатните аналогии ще бъде съпоставката с жизнения път и делото на Доситей Обрадович. Тази съпоставка не изключва аналогиите с други исторически личности.

[6] Вж. *В. Трайков и Ив. Дуйчев.* Паисий Хилендарски. Литературни извори за епохата, живота и дейността му. —В: Паисий Хилендарски и неговата епоха. София, 1962, стр. 605—644; студиите, поместени в същия сборник; *М. Арнаудов.* Паисий Хилендарски. Личност, дело, епоха. София, 1962 (II изд. 1972); *А. Н. Робинсон.* Историография славянского возрождения и Паисий Хилендарский. Вопросы литературно-исторической типологии. Москва, 1963; *Б. Ст. Ангелов.* Съвременници на Паисий. I, II. София, 1963, 1964; В зората на българската възрожденска литература. София, 1969; *Хр. Христов.* Паисий Хилендарски. Неговото време, жизнен път и дело. София, 1972, и множество отделни студии и статии в списания и сборници.

НЕОБИКНОВЕНАТА ЛИЧНОСТ НА ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ

Паисий Хилендарски е един от най-много изучаваните български писатели — и може би от най-добре познатите. В същност неговата популярност започва преди сто години, защото, при все че бележитият му труд „История славеноболгарская“ се чете и преписва и оказва огромно влияние върху българските възрожденски дейци, името на светогорския монах постепенно се забравя. Възкресяват го в съзнанието на нашия народ проф. М. Дринов със своята статия „Отец Паисий, неговата история, неговото време и учениците му“ в 1871 г. и прекрасното стихотворение на Вазов от 1882 г. в „Епопея на забравените“. Оттогава започва не само славата на безсмъртния автор на „История славеноболгарская“, но и непрекъснатият интерес на науката към неговата личност и дело.

Бихме казали след сто години научни изследвания вероятно вече няма нито един момент от дейността на Паисий Хилендарски, който да не е осветлен пълно и широко. В най-общ смисъл това е вярно: на Паисий са посветени най-разнообразни проучвания — от биографията му до изворите на неговата история, от идеите му до мястото, което заема в развитието на българската литература. И все пак в много отношения Паисий продължава да бъде загадка за нас, да буди спорове, да предизвиква нови научни изследвания. Преди всичко светогорският монах поради своята скромност е оставил много малко сведения за себе си и днес ние продължаваме да гадаем за всичко, което засяга неговия живот: за родното му място, за родителите му, за образованието, което е получил, за времето и обстоятелствата, при които се е замонашил, за заниманията му в Света гора (той пристига там в 1745 г., а историята си написва в 1762 г.), за пътуванията му до различни български краища, за смъртта му, за книжовната му дейност (дали е написал и други творби освен „История славеноболгарская“) и т. н. Не бих казал, че науката е безпомощна да проникне във всички тези неизвестни мо-

менти. Напротив, изследвачите са постигнали значителен успех при решаване на редица трудни въпроси: родното място на Паисий (вече е установено, че той е роден в Банско); изворите, които е използувал за написване на своя исторически труд; характера на неговия език; издирване на преписите на „История славеноболгарская“ и др. Но все още много въпроси остават спорни — и някои от тях са твърде важни: жанровата характеристика на „История славеноболгарская“, отношението на неговата история към големите идейни и литературни течения в Европа през XVIII в., мястото ѝ в периодизацията на българската литература. Най-сетне не е пълно разкрита до днес и изключително интересната и богата личност на Паисий Хилендарски.

Пътят към всеки писател е път от загадката към истината. При конкретните случаи този път е в различна степен уловим или недостижим. Несъмнено Паисий е един от най-трудните случаи. Но не бива да бъдем песимисти и да смятаме, че поради отдалечеността на времето, поради унищожението на ръкописи и документи, поради нехайството, което е съществувало дълго у нас към спомена за бележитите синове на нашия народ (Вазов не случайно назовава една от най-хубавите си книги с болка и негодувание „Епопея на забравените“), завинаги ни е закрит пътят към живота и личността на Паисий. Тъкмо напротив, скромният хилендарски монах е оставил един великолепен и богат документ за себе си — своята „История славеноболгарская“, в която присъствува като автор във всеки ред и във всяка дума. Колкото и Паисий да говори скромно за себе си, да отбелязва само две-три дати от своя живот и няколко отделни събития (пристигането в Света гора, пътуването до „Немска земля“ — Сремски Карловци в тогавашната Австрийска империя, преместването от Хилендарския в Зографския манастир, написването на историята), колкото и „История славеноболгарская“ да е посветена на историческата съдба на българския народ и на големите проблеми на своето време, тя е в най-хубавия смисъл на думата лична творба — творба, която отразява вътрешната биография на своя автор. Макар да липсват подробни външни данни за живота на Паисий, неговата личност е разкрита ярко и неповторимо.

Още първият предговор на „История славеноболгарская“ — „Ползата от историята“, ни въвежда в идейния свят на Паисий. В средата на XVIII в. един българин се заема да изтъкне и разясни пред своите сънародници необходимостта от исторически знания. Какво налага поставянето на този въпрос? На пръв поглед бихме предположили, че в нашата страна през този период се извършва широка историографска дейност, че

историята е една от развитите дисциплини, преподавана в училищата, популярна сред читателските кръгове. Оказва се обаче, че „История славеноболгарская“ е първият български систематически исторически труд в началната епоха на нашето възраждане и за предходници има само отделни летописни разкази, бележки и приписки, пръснати по ръкописи и книги. Наистина до известна степен са били познати някои исторически съчинения, възникнали сред южните славяни, като „Стематография“ на българина Хр. Жефарович (1741) и „Razgovor ugodni naroda slovinskoga“ на хърватския просветител Андрея Качич-Миошич (1757, II изд. 1759). Вероятно Паисий е познавал тези две съчинения. Обаче не те са поводът, за да постави пред българския читател въпроса за ползата от историята. В резултат на своите дългогодишни наблюдения над робската съдба на българския народ, като плод на дълбокото му проникване в историческата обстановка, в мислите, тежненията и стремежите на своите сънародници той стига до извода, че в дадения момент връщането към историческото минало може да се окаже извънредно полезно за събуждане и укрепване на националното съзнание. От този извод не е трудно да дойде до решението за написване на исторически труд.

В предговора „Ползата от историята“ Паисий изтъква преди всичко познавателната стойност на историческите съчинения: историята обогатява ума, дава знания, разкрива „като театър играта на тоя свят“, учи човека как да управлява себе си и другите, научава големите владетели на „добро властвуване“. Паисий не е чужд на просветителските идеи на своя век — във века на Просвещението се старае да обоснове огромната роля на знанието. Но покрай тая най-обща идейно-философска постановка авторът на „История славеноболгарская“ има и една по-конкретна задача: да покаже, че на тоя свят нищо не е постоянно и неизменно. Историята разкрива „промяната и гибелта на големи царства и царе и непостоянството на тяхното благополучие“, тя сочи „как господствуващи и гордеещи се между народите племена, силни и непобедими в битките, славни и почитани от всички, внезапно отслабваха, смиряваха се, упадаха, загиваха, изчезваха“. А оттук лесно може да се стигне до заключението, че и властта на поробителите на българския народ не може да бъде безкрайна, подлежи на промяна и гибел. И това е първата надежда, която Паисий хвърля в сърцата на поробените българи.

Този първи предговор е написан спокойно, в разсъдъчен и умозрителен тон и не отговаря на общия стил на „История славеноболгарская“. Това е тъй, защото предговорът е изцяло

зает от един от Паисиевите извори; Паисий го използува, защото отговаря на собствените му възгледи за ползата и значението на историята. Неговата неспокойна мисъл, чувствата, които го вълнуват, пламенният му темперамент се разгръщат силно и ярко във втория предговор — „Предисловие към онния, които желаят да прочетат и чуят написаното в тая история".

Заглавието е малко необичайно за нашите днешни понятия. Не е въпросът в дължината — през XVIII в. и дори до средата на XIX в. дългите заглавия са нещо обикновено. Тук новото е в непосредния разговорен тон и в съдържанието. Книгата е предназначена не само да се чете, но и да се слуша. Това се подчертава както в заглавието, така и в първото изречение на предисловието: „Внимавайте вие, *читатели* и *слушатели,* роде български"... Паисий предназначава труда си за една широка народна аудитория, но в оная епоха той може да разчита на малко читатели поради слабо развитата грамотност и просвета. Затова книгата трябва да бъде четена от онния, които знаят да четат, и да бъде слушана — така както са били слушани проповедите в средновековието, народните приказки край огнището във вечерните часове. Тъкмо затова Паисий заявява още в началото: „Преписвайте тая историйца и платете, нека ви я препишат, които умеят да пишат, и пазете я да не изчезне."

Очевидно е, че се касае за нещо изключително важно, което хилендарският монах иска да сподели със своите сънародници. В първия предговор той само обосновава общо ползата от историята, но тук навлиза в най-парливите въпроси на своето време. Нека не забравяме, че когато Паисий пише труда си, е на четиридесет години, в Света гора е пристигнал на двадесет и три годишна възраст (в 1745 г.), следователно натрупал е голям житейски опит в манастирите и извън тях. Тук няма да разглеждаме въпросите — какво образование е получил, как е минала неговата младост, кога е решил да приеме монашески чин, къде е живял, преди да пристигне в Атон. Само ще припомним, че е роден в едно от будните български селища през първата половина на XVIII в. — Банско, където се зараждат рано духовни и просветни интереси. Банските търговци пренасят от Европа не само фабрични произведения, но и култура.

Можем да не приемем непременно, че Паисий лично е принадлежал към търговско семейство (макар че един от неговите предполагаеми братя е търговец), но той не е могъл да не познава икономическото оживление на своето родно място; наблюдавал е промените, които са ставали в него, неизбежно са

стигали до него новините за живота в свободните и просветени европейски държави. Не е без значение и фактът, че неговият дом е поддържал връзки с такъв духовен център като Света гора, където по-големият му брат Лаврентий е бил монах и игумен.

Но заедно с това Паисий е наблюдавал и тежкото робско положение на народа си, бедствията на политическия гнет, потисническата и денационализаторска политика на настанилото се в българските земи гръцко духовенство. Може би е пътувал из страната още преди пристигането си в Света гора. Но и след това той не е загубил контакта си с народа, защото в атонските манастири са дохождали постоянно поклонници от различни български краища, а и самият той е бил често на път, както много други монаси, да събира помощи и да води поклонници.

При тия обстоятелства се ражда неговата дълбока тревога за съдбата на българския народ — тревога, съчетана с гняв и възмущение, негодувание и протест, болка и страдание. За тях узнаваме от втория предговор — огледало на един буден и проницателен ум, който се вглежда дълбоко в живота на народа, вижда неговия трагизъм и търси пътища за изход.

Какво така силно го е развълнувало? Преди всичко народните страдания, които са започнали с поробването на страната и продължават до днес. Със забележителна смелост Паисий рисува картината на завоюването на българската държава, на разоренията на българските земи, на насилията, които са били извършени над българския народ. Онова, което го тревожи особено силно в настоящето и което често го изпълва с гняв, то са наблюденията му, че мнозина българи „не обичали да знаят за своя български род, а се обръщат към чужда култура и чужд език и не се грижат за своя български език, но се учат да четат и говорят по гръцки и се срамуват да се нарекат българи". Паисий не може да говори за тях спокойно — разобличава ги гневно, нарича ги „неразумни и юроде", заклеймява ги като „отцеругатели".

Обаче емоционалният изблик и гневните думи не са достатъчни за автора на „История славеноболгарская". Той иска да узнае причините, които са довели част от неговите сънародници до подобен отказ от род и език. Открива тези причини преди всичко в невежеството, в непознаването на българското минало и българските национални достойнства, което води до чуждопоклонство. Паисий започва спор с „отцеругателите", за да им покаже, че наистина българите нямат „много търговци и грамотни, и вещи и знаменити на земята в днешно време", че в

сравнение с гърците са изостанали, но това съвсем не значи, че те са лишени от морални добродетели. Тъкмо обратното — „простите орачи, копачи, овчари и прости занаятчии" в нравствено отношение стоят по-високо от изтънчените гърци, защото „в своя дом приемат и гощават всекиго и даряват милостиня на ония, които просят от тях". От средата на простите и незлобиви орачи и овчари са излезли праведни и свети отци и пророци; дори и самият Исус е слязъл и заживял в дома на бедния и простия Йосиф.

След тази обща аргументация Паисий навлиза в конкретната характеристика на българския народ. Той стига до убеждението, че нашият народ може да бъде оценен най-добре, ако се проследи историческият му път, ако се опознае неговото многовековно историческо развитие. Трябва да се съгласим, че Паисий е намерил най-верния подход — в историята народите показват своите качества, разкриват добродетелите и пороците си; само историята може да ни посочи ролята, която отделните народи са играли, политическите, културните и нравствените добродетели, които са проявили.

Днес за нас не е трудно да разберем, че Паисий е намерил правилния път — да разкрие и възвеличи българското минало, за да повдигне националното самочувствие и да покаже единствения изход — борбата за самостоен и свободен културен и политически живот. Но в оня век Паисий е трябвало да преодолява една силна традиция — традицията на средновековното черковно мислене, на религиозната проповед, на вярата в божието провидение. Макар и монах, авторът на „История славеноболгарская" е разбрал, че тоя път е остарял, че с обикновена религиозна вяра нищо не може да се постигне. Затова потърсва средствата на разума и знанията; в XVIII в. просветата е могъща сила — и Паисий е напълно осъзнал това. Той подлага на анализ както своето време, така и историческото развитие на българския народ, за да извлече смело и безкомпромисно уроците на историята и да посочи най-правилния път за бъдещото развитие.

Паисий несъмнено е познавал примера на други народи; в периода на националното възраждане на славяните историографията играе значителна роля в развитието на обществената мисъл. Но до решението на големите актуални въпроси Паисий стига по собствен път, чрез проницателния си ум, чрез наблюденията, които е натрупал, чрез анализа, който е направил на съвременната българска действителност.

Тъкмо в това се проявява най-вече необикновената лич-

ност на Паисий Хилендарски. Той няма да ни смае със знанията си (за себе си говори: „Не съм учил нито граматика, нито светски науки"), при все че е положил големи усилия, за да събере колкото се може повече сведения за историята на своя народ. Но Паисий ни изненадва с далновидността на историческата си концепция, със силната воля, която проявява, с чувството си за обществена отговорност, с пламенната си любов към народа, с горещия си патриотизъм. Можем да изтъкнем още редица качества на автора на „История славеноболгарская" — и като историограф, и като писател, и като остър полемист и агитатор. Неговите достижения в това отношение никак не бива да се подценяват. Паисий създава първия цялостен труд върху българската история, основан на сериозно за времето си издирване на изворите. Като писател той съчетава историческия разказ с публицистиката, използува умело материала си, създава една динамична композиция на творбата си, прилагайки много добре принципа на градацията. Трябва да се изтъкне и езиковото му умение и изобщо отношението му към проблемите на езика. Не може да не се посочи новаторският характер на „История славеноболгарская" — като произведение, с което се поставя началото на нов период в развитието на българската литература.

Писателят и историкът могат да ни изпълват с признание, но онова, което ни изумява в делото на Паисий, е все пак личността на мислителя, патриота и общественика, прозорливостта на ума, оная удивителна гражданска и нравствена чувствителност, която прави от светогорския монах изразител и бард на една епоха. Такива личности са редки в историята на народите, те се явяват в преломни моменти. Несъмнено те са обърнати напред и носят и защищават нови, прогресивни идеали. Но ако се взрем внимателно в дейността им, ще се убедим, че новото в тях се ражда само след основна оценка на миналото, което се отрича като извървян етап и се утвърждава като носител на положителна, градивна традиция. В диалектическото единство на минало, настояще и бъдеще се раждат големите исторически концепции за развитието на народите. Паисий е великолепен пример в това отношение. Тръгва от настоящето, връща се към миналото, за да начертае програмата за бъдещето на своя народ. Но той не е нито кабинетен учен, нито философ-съзерцател, а още по-малко някакъв откъснат от живота аристократ на духа. Излязъл от народа, с цялата си личност, с всичките си устреми и мисли, с целия си бунт е дълбоко свързан с народната среда, неразривно близък с широката аудитория, към която отправя своя глас. И в анализа на настоящето, и в тъл-

куването на миналото, и в погледа, който е отправил към бъдещето, Паисий е истински демократ. Тъкмо това прави неговата личност и неговите идеи да надрастнат своето време и да продължават да говорят и на следващите поколения, във всички исторически периоди, когато става дума за демократически идеали и борби.

Дълбоката признателност, с която народите обграждат своите велики личности, има и една отрицателна страна — понякога тези личности се превръщат в студени бронзови изваяния, в каменни паметници, пред които се прекланяме, но с които преставаме непосредно и живо да общуваме. За щастие Паисий няма тази съдба. И с величието на своето дело, и с огромната историческа роля, която изиграва в развитието на нашия народ, и с могъщия си глас, който продължава да гърми над нашата земя повече от два века, авторът на „История славеноболгарская“ си остава скромния светогорски монах, който за простите българи просто е написал своята книга. Пренебрегнал — според собствените му думи — главоболието, от което много време страдал, и от стомах много време боледувал, но ги презрял поради голямото желание, което имал, да напише историята на своя народ. Той може да каже с привидно спокоен тон: „Виж как бог обича повече простите и незлобиви орачи и овчари и най-първо тях е възлюбил и прославил на земята, а ти се срамуваш, защото българите са прости и неизкусни, и овчари, и орачи, оставяш своя род и език, хвалиш чуждия език и се влачиш по техния обичай.“ Но Паисий може и да извика категорично и сурово: „Ти, българино, не се мами, знай своя род и език!“ И този глас излиза сякаш из глъбините на историята и стига до нас, без да е загубил нищо от силата си. В любовта на Паисий към народа, към езика, в болката му за настоящето, в тревогите му пред бъдещето, в бунта, който изпълва всяка негова тръпка, в любовта и омразата, във вярата в бъдещия ден, които го правят толкова близък на Раковски и Ботев, се крие неувяхващата жизненост на неговата личност.

ДЕЛОТО НА ВУК КАРАДЖИЧ И БЪЛГАРСКАТА ФИЛОЛОГИЧЕСКА КУЛТУРА ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК

I

Още в първите редове на своята забележителна статия „Значението и задачата на нашата етнография“ от 1889 г. проф. Ив. Д. Шишманов нарече Вук Караджич „тоя гениален сърбин, който напълно заслужава името на южнославянски Грим“[1]. Оттогава и до днес българската наука е имала само възторжени думи за делото на великия сръбски фолклорист, лингвист и етнограф. Тези възторжени думи идват преди всичко от оценката на изключителните способности на Вук Караджич, на огромните му заслуги като фолклорист и реформатор на сръбския език и литература, от неговия жизнен и творчески път, започнал в дълбоките недра на селото и народа и стигнал по блестящ начин до големите европейски столици, университети и академии.

Но възторжените оценки на българските учени имат и друг извор: безспорните и големи заслуги на Вук Караджич като пръв изследвач на българския фолклор и българския език, които той откри в началото на XIX в. за европейския научен свят. И още нещо: ролята, която възгледите на Вук изиграха за развитието на българската фолклористика и българската филологическа наука през епохата на нашето национално възраждане.

Смятам, че достатъчно добре са изследвани интересите на Вук Караджич към българския език, фолклор и култура през първата половина на миналия век, а също и отношението на тогавашните български просветни дейци към неговото дело. Имам пред вид ранното запознаване на Вук с българите, обна-

[1] СбНУ, кн. I, 1889, стр. 1.

родването на български народни песни и езикови материали в „Народна српска песнарица“ от 1815 г. и в „Дотатак к Санктпетербургским сравнителним рјечницима“ от 1822 г.; интереса, който Вук проявява към българите, българския език и българския фолклор в кореспонденцията си с Д. Тирол, С. Милутинович, Й. Копитар, П. И. Шафарик и др.; споменаванията му за българи във фолклорните му сборници; връзките му с българи през този период (напр. с Лазар Герман) и т. н. Важен е и фактът, че към Вук се обръщат не само сърби, но и чужденци с молба за сведения и материали за българския език и българите (П. И. Жегота, К. Осинянович, М. П. Блазнавац, Д. Фрушич, Ст. Живкович, П. Соларич и др.). Отдавна е посочен и интересът на български книжовници към делото на Караджич. Книги на Караджич се намират в библиотеките на В. Априлов, Неофит Рилски, Н. Геров и др. Особено трябва да се изтъкне, че граматическите трудове на Караджич са един от изворите на „Българска граматика“ на Неофит Рилски.[2]

Ще се спра на присъствието на Вук Караджич в българския културен и научен живот през втората половина на XIX в. Това е период, в който Вук, привършвайки своя жизнен път (умира в 1864 г.), е създал основните си съчинения, отпечатва второто разширено издание на своя Српски Рјечник (1852), получил е европейско признание на научните си трудове и заслуги. Дългогодишните полемики и борби не са изчерпали неговите сили, не са изтощили неспокойния му дух; и в последните си години Вук продължава да събира материали и да живее с нови научни планове. От друга страна, българският народ след Кримската война преживява период на бурно политическо и културно развитие; в 1878 г. се освобождава от турско иго. Особено важно е да се изтъкне, че през втората половина на XIX в. се оформя окончателно ново-

[2] От литературата по тези въпроси ще посоча само няколко основни работи: *Ив. Д. Шишманов.* Значението и задачите на нашата етнография, СбНУ, I, 1889; *Ст. Каракостов.* В. Караджич и българската народна песен, София, 1943; *Ст. Стойков.* В. Караджич и българският език, сп. „Български език“, 1964, кн. 4—5, стр. 293—314; *Ил. Конев.* Българско-сръбски литературни взаимоотношения през XIX в., София, 1964; *Ђ. Игњатовић.* Прилог проучавању Вукови веза са Бугарима. „Ковчежић“, VI, 1964; *Ив. Леков.* В. Ст. Караджич като езиковед-българист. Вуков зборник, II, 1965, с. 119—124; *Вл. Стојанчевић* Вукова знања о Бугарској и Бугарима, Вуков зборник, 1966, стр. 371—408; *Е. Георгиев.* В. Караджич и развитието на българската фолклористика. Сб. М. Арнаудов, 1970, стр. 367—375; *Ил. Конев.* Ние сред другите и те сред нас, София, 1972, стр. 257—279

българският книжовен език и се поставя остро въпросът за правописа; също така през този период излизат най-значителните сборници на българския фолклор и полагат основите на неговото широко научно изследване. Това са области, към които научните възгледи и научното наследство на Караджич имат пряко отношение.

II

Първото нещо, което трябва да се отбележи, са *личните контакти* на В. Караджич през 50-те години с български книжовници. Те са резултат преди всичко на продължаващия интерес на Вук към българския език и българската книжнина. За това имаме няколко важни свидетелства.

Вук е продължавал да събира български фолклорни материали до края на живота си. В неговия архив се пазят 13 песни, означени като „Бугарске песме", получени през 1860 г. от Максим Шкрлич от Радуевац. Според твърдението на Ил. Николич, който пръв съобщи за тези песни, само шест от тях са български: „Сноши ми телал викаше", „Јанке ле бело момиче", „Пошла Румена море на вода", „Сабуди ме мила мајко ле", „Гледај ма, гледај, Станке ле" и „Бог је убије твојата мајка, о Јанке"[3].

Във Вуковия архив се намират и други материали: две сбирки с български думи и непубликувана извадка от български превод на евангелието (заедно с двата превода, обнародвани в „Додатак"). Думите са номерирани и са подредени в групи (семейни отношения, небесни тела, географски понятия и др.). Те са от източните български говори (коляно, мляко, куса и др.). В края на втората сбирка е посочено, че са записани от Гечо Бороолу от Ловеч. Годината на записването им не е отбелязана.[4] Очевидно е, че Караджич се е старал да попълни своята представа за българския език, като запише материали не само от западните, но и от източните български краища. Ценността на тези материали е безспорна. За съжаление нямаме данни нито за обстоятелствата, при които са записани, нито за лицето (Гечо Бороолу), от което са почерпени.

През 1859 г. В. Караджич пише две, почти идентични по съдържание писма до *Н. Геров* и *С. Филаретов*. Той моли

[3] *Ил. Николић.* Бугарске народне песме у заоставштини Вука Караџића, Гласник САН, VI, 1954, св. 1, стр. 83—84; вж. също и *Ђ. Игњатовић.* Прилог проучавању Вукових веза с Бугарима. „Ковчежић", стр. 74.

[4] *Б. Игњатовић,* цит. статия, стр. 74—75.

двамата български книжовници да му дадат сведения по приложен списък за точните названия на градове и реки „у Булгарской, у Маћедонји Румелији и Архипелагу“, за броя на къщите и отделните народности във всяко селище (турци, българи, гърци, цинцари), за джамиите, християнските черкви и попове, училища и учители. Интересува се също от местата, където живеят помаци и павликяни, и от поминъка на християнското население. Исканите сведения са необходими на Караджич, защото пишел книга за сърбите и българите: „Ја знам да је ово све тежак посао, али се надам да ћете га и радо примити особито кад Вам кажем да ми треба ради једного књижевнога дела, које пишем о Србима и о Бугарима.“[5]

Не е известно дали Н. Геров е отговорил, но Филаретов на 16. I. 1860 г. от София е изпратил на Караджич подробни сведения. В случая трябва да се подчертае не само интересът на Караджич към България и българите, но и научното сътрудничество, което той осъществява с българските книжовници. От разменените писма личи, че Вук е познавал лично Н. Геров, С. Филаретов, Ив. Н. Денкоглу, българския търговец Г. Михайлов.

От 1859 г. (19 май) притежаваме още един документ: писмото на Цани Гинчев до Караджич. То разкрива друго българско познанство на Караджич — Николай М. Тошков; показва, че Караджич е познавал книжовната дейност на Ив. Богоров и Раковски. Той се е интересувал от граматиката на Богоров („Първичка българска граматика“ от 1844, „Първичка българска словница“ от 1848), защото е била написана на народен език и е отговаряла на собствените му езиковедски разбирания. Куриозното е обаче, че в лицето на Ц. Гинчев Караджич е намерил един кореспондент, който стои на тъкмо противоположни позиции и поддържа романтичните езикови теории на Раковски. Ц. Гинчев предупреждава: „Молим вас, ако желаете да публикувате нешто изъ вышепомѣнуте граматике, немойте, ер ће васъ послѣ наши учени побликовати и критиковати, ко човека кой се води по люди незналице. Вы кадъ сте толико времена дочекали безъ бугарске граматике, почекайте іоще мало защо ће изићи садъ послѣ мамо Опыть Българскогаязика отъ Г. Георгия Ра-

[5] Из архивата на Н. Геров, I, 1911, стр. 739; тук е даден и списъкът с названията. Писмото до С. Филаретов и отговора на Филаретов вж. *Ил. Конев.* Българо-сръбски и сърбо-хърватски книжовни взаимоотношения, 1966, стр. 46 54; вж. също Ђ. *Игњатовић* цит. ст., стр. 88.

ковскаго у комъ ћете видити, кой̀е старославенский ѩзикъ, за кои су данасъ много словено-изискатели различно мечтали и мечтаю даже и до данасъ. У овомъ опыту се доказуе, да су сви Европѣйски ѩзицы произишли отъ старословенскогъ и да̀е онъ было Старо-халдейскій ѩзикъ, на комъ су се до най-вѣћег степена развили науки до Хине по цѣлой Индіи, зато ћете велико добро учините, ако не пріемете ову граматику за правилну народну."[6]

Нови връзки на Караджич с българите разкриват трите писма на *Сп. Палаузов* от 1852 и 1855 г.[7] От една страна, те показват връзките на Караджич с Ив. Н. Денкоглу и Натанаил Охридски, а, от друга, свидетелствуват за твърде живото научно сътрудничество между Караджич и българския историк, изразяващо се главно в обмен на книги. Понеже Палаузов живее и работи в Русия, обяснимо е споменаването на имената на редица руски учени.

Трудовете на В. Караджич са били отдавна известни на голям брой български книжовници и естествено са оказвали своето влияние върху отделни представители на българската интелигенция. Но това влияние е нараствало още повече с личния контакт на Караджич с българските просветни дейци.

III

Твърде интересен момент представя *отзвукът от смъртта на Караджич сред българската интелигенция.* Този отзвук има особен характер — статиите се пишат на руски език и се печатат в Русия, защото авторите им живеят в Русия. Вниманието на тези автори е насочено преди всичко към руското общество; те са си поставили за задача да го осведомяват за живота на южните славяни.

Ще спомена най-напред статията-некролог от *Райко Жинзифов,* излязла непосредно след смъртта на Караджич.[8] Още в самото начало в нея се изтъква общославянското значение на делото на Караджич, чието име в историята на славянството се на-

[6] *Дж. Игнятович.* Сръбски документи по българското възраждане, Сборник Раковски, II, 1968, стр. 224.

[7] Ђ. *Игњатовић* Прилог проучавању Вукових веза са Бугарима, стр. 84—87; също у *Ил. Конев.* Българо-сръбски и сърбо-хърватски книжовни взаимоотношения, стр. 41—45.

[8] *Р. Жинзифов.* Вук Стефанович Караджич, „Русский архив", вып. III. 1864; *Р. Жинзифов.* Публицистика, т. I, София, 1964, стр. 236—238.

режда до имената на Линде, Шафарик, Палацки, Ханка, Востоков. Най-ценното в изложението са биографичните данни; Жинзифов отделя твърде малко място на научните трудове на Караджич. Не случайно в края той насочва читателя за повече подробности към изследването на Срезневски върху живота и трудовете на сръбския просветител. Жинзифов е искал да даде представа преди всичко за човека и общественика Караджич.

Съвсем друг характер има статията на *Л. Каравелов*: тя е по-обширна и си поставя задача да посочи не само основните моменти от биографията на Караджич, но да осветли и неговото научно и литературно дело. И тя е писана по повод на смъртта на Караджич, но е публикувана по-късно — за първи път във „Филологические записки", вып. I, 1867, а след това в Каравеловата книга „Страницы из книги страданий болгарского племени", 1868.[9]

Статията на Каравелов представя сериозно проучване на делото на Караджич; тя съдържа богати библиографски данни — както за трудовете на самия Караджич, така и за писаното върху него. За разлика от Жинзифов Каравелов не засяга общославянското значение на Караджич; той се спира преди всичко на неговото място в развитието на сръбския народ и южните славяни. Още в първите редове е дадена блестяща характеристика на Караджич: „Той бе първият, който запозна Европа с превъзходните епически произведения на сърбите, с историята на сръбския език, с вярванията, обичаите и старините на своя народ. Макар Вук Караджич да не принадлежи към литературните знаменитости, действуващи на историческото и публицистическото поприще, неговата личност е тясно свързана с историческото развитие на Сърбия; за южните славяни тя трябва да бъде завинаги свята. С появата на Вук Караджич се възраждат сръбската писменост и литература и в продължение на повече от полувековната си честна, възвишена и разнообразна дейност Вук Караджич придвижва далеч напред и науката, и нравственото развитие на своя народ. С една дума, той бе един от най-главните деятели и участници в достопаметното възраждане на сръбския народ и изобщо на южното славянство."

Каравелов съчетава биографските данни с книжовната и реформаторска дейност на Караджич, отбелязва всичките му важни трудове, характеризира литературните и филологиче-

[9] *Л. Каравелов*. Публицистика, т. I, София, 1957, стр. 155—164; вж. българския превод в „Събрани съчинения" на Л. Каравелов, т. VIII, 1967, стр. 575—590.

ските му възгледи, очертава трудностите, които Вук е трябвало да преодолява. Към това се прибавят и ценните библиографски данни.

Интересен момент в статията на Каравелов представя защитата на Караджич от нападките на някои руски славянофили. Каравелов отхвърля с възмущение обвинението, че „Вук заедно с Копитар са действували против славянските интереси и православието".

Статията на Каравелов е била предназначена за руските читатели, но в същност с нея започва истинското проучване на делото на Караджич от българска страна. Затова тази статия не може да се откъсне от развитието на българската филологическа наука.

IV

Тук вече трябва да бъде поставен конкретно въпросът за *Караджич и българската филологическа мисъл* през втората половина на XIX в. Две са областите, където присъствието на Караджич се чувствува най-силно — проблемите на фолклора и проблемите на езика. Тези две области мъчно могат да се отделят, защото в епохата на българското възраждане езикът и народното поетическо творчество еднакво привличат вниманието и еднакво са важни за решаване на големите исторически задачи. Не случайно ги съчетава самият Караджич в своята дейност. Ако потърсим най-близката до него в типологично отношение българска възрожденска личност, трябва да посочим П. Р. Славейков. Българският възрожденец има една важна отлика от сръбския просветител — поетическото творчество, избликът на поетическа енергия, който удивлява съвременниците. Но и тук едва ли може да се изключва всяка близост, защото без силен поетически усет и Вук не би могъл да подбере, да редактира и да представи пред света красотата на сръбските народни песни. От друга страна, в научната работа Славейков няма системността и дисциплината на Караджич, който разработва проблемите на сръбския език, написва сръбска граматика, съставя речник на сръбския език, обнародва в четири великолепни тома най-хубавото от сръбското народно песенно творчество и т. н. Но и Славейков, без да стига до резултатите на Караджич, живее с култа на живия народен език, на практика го въплъщава в своето обширно литературно творчество, отрано събира народни песни, съставя най-богатия сборник с български народни пословици и поговорки, поставя си за задача да изработи речник

на народния език, насочва погледа на българския писател към богатата съкровищница на фолклора. При все че тук се касае за явление, обусловено от националния исторически процес, трябва веднага да се изтъкне, че П. Р. Славейков е познавал делото на Караджич и в своята дейност се е вдъхновявал от него. Интересни са няколко факта: в архива му се намира откъс от проектирана статия за Караджич;[10] безспорно под влияние на Караджич Славейков въвежда фонетичния правопис в началните броеве на „Гайда“. Но не бива да се изхожда само от конкретните фактически указания, а от цялостния характер на дейността на Славейков, за да се убедим, че делото на Караджич в много отношения му е служило за подтик. Не случайно К. Иречек през 1883 г. го съветва да използува за своя речник като образец Вуковия речник на сръбския език.[11]

Смятам, че досегашните съпоставки между Караджич и П. Р. Славейков са недостатъчни. Трябва да се направят нови изследвания, за да се очертае, от една страна, по-пълно въздействието на Караджич, и, от друга — да се разкрие дълбоката вътрешна духовна връзка между тези големи южнославянски писатели, излезли непосредно от глъбините на народните недра.

Любен Каравелов е втората голяма фигура, в чиято дейност Караджич заема значително място през разглеждания период. Вече отбелязах неговата твърде обстойна статия върху делото на сръбския просветител. Каравелов е имал възможност да се запознае с разностранната дейност на Караджич още в Русия; това личи от статията му, писана в Москва. По-късно, когато живее в Сърбия, без всякакво съмнение Каравелов е разширил своите знания за Караджич, могъл е непосредно да види резултатите на неговото голямо дело.[12] Това дело го изпълва с възхищение, както се вижда от статията му, от многобройните изказвания за Караджич и позоваванията на неговите трудове, от посвещението, което поставя в сборника си „Болгарские народние песни“: „Посвещаются покойникам Константину Миладинову и Вуку Караджичу“. В своята повест „Je ли крива съдбина“ Каравелов поставя името на Караджич между най-заслу-

[10] Вж. *Ил. Конев.* Българо-сръбски литературни взаимоотношения през XIX в., стр. 76.

[11] *Пак там*, стр. 77.

[12] Дори намирайки се в Белград, Каравелов следи какво се пише за Караджич в Русия и го иска. Към края на 1867 г. той пише на А. А. Котляревски: „Изпратете по-скоро брошурите за Вук. Много ми трябват“ (*Л. Каравелов.* Събрани съчинения, IX, 1968, стр. 502, 630).

жилите синове на сръбския народ; неговият герой Любомир Калмич заявява: „Ето, на мене също тъй ми са по-скъпи Караджордже, Милош, Вук Караджич, Доситей, отколкото всички неманичевци и бранковичевци с тяхното ефимерно величие. Първите са хора светски, които показаха на цял свят лицето на сръбския народ такова, каквото е; показаха неговото величие, неговото геройство и неговите способности; показаха, че и сърбите са хора, и то хора много по-добри от английските батраци и руските мужици. А последните със своите превратни понятия и чудати амбиции доведоха нашия народ до крайно унижение и тогава го предадоха на турците, да робува пет дълги века, да робува, та името му да се затрие. Извършиха това и легнаха в земята с всичкото си величие, с всичката си слава, а славата на първите герои никога няма да умре, докато има сръбски народ."[13]

Тук няма да коментирам изказването на Каравелов. Само ще посоча, че то е направено от най-прогресивните позиции на епохата и Караджич е оценен в дълбоко демократичната същност на своето дело. В непубликуваните си бележки под заглавие „Южнославянска библиография" Каравелов отново изтъква демократичния характер на делото на Караджич: „Наистина в наши дни Вук стана в очите на учените велик човек, но приживе го смятали нищожна личност, защото не се занимавал с висши неща, а се разправял с народни дрънканици. Защото по тогавашните понятия на сърбите били необходими само евтини литературни глупости. Но това време бързо мина. Скоро се убедиха, че всяка истина е проста и колкото е по-голям талантът, толкова повече е длъжен той да служи именно на простия народ, да бъде негово достояние. Лошо би било за Сърбия, ако не бе осъзнала тази велика истина."[14]

Характеристиката на Каравелов е резултат на основно познаване на целокупната дейност на Караджич. Каравелов високо цени направеното от Караджич за развитието на сръбския книжовен език; в това отношение българските езиковеди и граматици трябва да се учат от него. Критикувайки остро граматическите възгледи на Н. Геров („написал граматика, по правилата на която майките да учат децата си да говорят, а ние знаем, че майките ни знаят езика си много по-добре от всичките геровци, груевци, кръстевичевци и пр."), Каравелов посочва за пример Караджич: „Трябва да се поучим ако не у другите народи, то барем от честните трудове на сръбския учен мъж

[13] *Л. Каравелов.* Събрани съчинения, т. II, 1965, стр. 61.
[14] *Л. Каравелов.* Събрани съчинения, т. VII, 1966, стр. 416.

Вука Стефановича Караджича и из неговите трудове да видим какви трябва да бъдат нашите съчинения, нашият език и граматика."[15] От разсъжденията и преценките на Каравелов, а също така и от собствената му езикова практика се вижда, че той споделя основните схващания на Караджич за народната основа на литературния език.[16]

Особено високо Каравелов поставя делото на Караджич като фолклорист. Той е познавал добре неговите сборници с народни песни, често ги цитира и използува. Така например на 20 януари 1862 г. пише на М. П. Погодин: „Вие бяхте така добър, че обещахте да ми дадете втория том от песните на Вук Караджич: те ми са крайно необходими за работата, а сам да дойда не мога — малко съм болен, та затова не можете ли да ми ги изпратите на следния адрес..."[17] През този период Каравелов е работил упорито („ден и нощ" — както пише през април същата година на Погодин) върху следващите томове на „Памятники народного быта болгар". От издадения след смъртта му сборник „Болгарские народные песни" може да се види колко полезни са му били сборниците на Караджич при класификацията на песните и при техния коментар.

Каравелов се изказва за фолклорните сборници на Караджич на няколко места. Той изтъква не само богатството на сборниците, но и добросъвестността на Вук. Сравнява Вуковите записи с други сборници (напр. „Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине" на Б. Петранович от 1867 г.), за да покаже колко високо стои Караджич като записвач и издател на народни песни и като познавач на вярванията, нравите и обичаите на сръбския народ.[18] В статията си „Сръбската литература" от 1867 г. Каравелов поставя делото на Караджич като основно и най-високо постижение на сръбския литературен живот: „Колкото и да е неприятно да се признае, но ако някой чужденец би поискал да му покажем нашите литературни произведения, ние не бихме могли да му дадем в ръцете нищо друго освен народните песни на В. Караджич и останалите творби, които е събрал и издал Вук."[19]

Изхождайки от тази висока оценка, можем по-лесно да вникнем в ролята, която делото на Караджич играе в развитието

[15] *Пак там*, стр. 28.
[16] По тоя въпрос по-подробно у *К. Мирчев*. Правописният въпрос през Възраждането, сп. „Литературна мисъл", 1976, кн. II.
[17] *Л. Каравелов*, Събрани съчинения, с. IX, стр. 488.
[18] *Пак там*, VI, 1966, стр. 78—79.
[19] *Л. Каравелов*. Събрани съчинения, т. VI, 1966, стр. 41.

на Каравелов като фолклорист, етнограф и познавач на езика. Вече не се касае само за импулс, само за вдъхване на любов, всеотдайност и енергия, но и за пряко възприемане на принципи и възгледи. Без да навлизам в подробности, мога сега само да отбележа, че трябва да разширим представата си за формирането на учения Каравелов и да прибавим към безспорната роля на руската академическа наука и на идеите на руските революционни демократи и идеите на Караджич. Въздействието на тези идеи може да се открие в отношението на Каравелов към народния живот, в естетическата оценка на фолклора, в методиката на събирането и записването на народните песни. Чрез Каравелов се утвърждава съвсем определено присъствието на Караджич в един от най-важните периоди в развитието на българската фолклористика — периода, в който се поставят нейните научни основи.

Колко много е нараснал престижът на Караджич сред българската интелигенция, се вижда от една рецензия за „Български народен сборник“ на В. Чолаков, появила се без подпис в Пер. списание през 1872 г. (кн. 5—6)[20]. Рецензията е много критична. Авторът изхожда от голямата традиция, която Караджич е създал във фолклористиката; той между другото отбелязва: „Истина, че напр. Вук Ст. Караджич, който преди 50 и повече години подбра да изучва сръбската народна книжнина и да ѝ събирва материалите от устата на народа, не знаеше нищо повече, освен да чете и пише, и пак извърши тая работа тъй майсторски, щото си увековечи името. Но Караджич беше роден за такваз работа. С такъв дух, с такъв талант и енергия, с каквато беше надарен Караджич, твърде малцина хора се раждат на света.“[21] По-нататък се посочват пречки, които Караджич е трябвало да преодолява, преследванията, на които е бил подложен, но благодарение на дарбата си и на безкрайната си любов и трудолюбие той успял „да извърши такива работи в полза на своя народ и въобще за науката, с които си уплете венец на вечна слава и почет от всичкия учен свят“[22].

Ето високия образец, който е създал Караджич, и вече никой фолклорист няма право да не се съобразява с него. Авторът отбелязва, че наистина не всеки може да бъде Караджич, но Караджич е създал принципи, от които не може да се отстъпва.

[20] Авторът е спорен; вж. *Н. Бончев.* Литературна критика и публицистика, София, 1962, стр. 247—249.
[21] *Пак там.* стр. 179.
[22] *Пак там.* стр. 182.

Нов етап в развитието на българската фолклористика започва след Освобождението на България (1878 г.). При новите условия се създава възможност за системно събиране и проучване на народното поетическо творчество. Първоначално усилията се съсредоточават в три центъра: Книжовното дружество (бъдещата Българска академия на науките), Висшето училище (Софийският университет), Министерството на народната просвета, което от 1889 г. започва да издава бележития „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина". Работата се ръководи преди всичко от добре подготвени университетски спетиалисти: М. Дринов, Ив. Шишманов, Д. Матов, А. Теодоров-Балан, Б. Цонев, Йорд. Иванов, М. Арнаудов, Ст. Романски и др.; между тях трябва да се спомене и името на украинеца М. Драгоманов, който е един от първите професори във Висшето училище в София. Ако се вникне в дейността на споменатите учени, не е трудно да се открият следи от възгледите на В. Караджич. Но отношението към сръбския фолклорист най-добре е изразено от *Ив. Д. Шишманов*, централна фигура в българската фолклористика в края на XIX и първите десетилетия на XX в. Шишманов проучва основно делото на Караджич, дълги години събира материали — особено за връзките на Караджич с българите, обръща се за съдействие към руски и сръбски учени (обнародвани бяха неговите писма до Л. Стоянович[23]); подготвя обширна книга върху Караджич. В архива на Шишманов в Българската академия на науките са запазени събраните материали, систематизирани и подредени в хронологичен ред. Трябва да се съжалява, че Шишманов не успя да напише своя труд върху Караджич; като познаваме неговото умение да обхваща широко проблемите и да ги изчерпва изцяло, това би било едно изключително богато изследване.

Отношението си към Караджич Шишманов изразява в своята голяма статия „Значението и задачата на нашата етнография", обнародвана на уводно място в първия том на „Сборник за народни умотворения" от 1889 г. Още в първата фраза на статията Караджич е наречен „тоя гениален сърбин", а по-нататък е дадена кратка, но блестяща характеристика на неговата фолклористична дейност. Шишманов включва Караджич в така наречената патриотична школа в историята на фолклористиката. Той не скрива недостатъците на тази школа. Но интересното е, че включвайки го в школата, същевременно Шишманов про-

[23] Вж. *Ил. Конев*. Българо-сръбски и българо-хърватски книжовни взаимоотношения, стр. 93—95.

тивопоставя Караджич на школата, като изтъква неговите решителни и явни предимства: „Но има тоя период и светли страни. Стига само да помянем, че тая епоха роди и Вука Стефановича Караджича. Тоя мъж, на когото сбирките от народни умотворения остават и до днес образцови, е най-добрият представител на светлите страни от тоя период, когото ние нарекохме патриотически. Може той да се нарече и естетически, защото събирачите обръщаха особито голямо внимание и на това да притежават издаваните от тях материали изящна форма и да бъдат художествени и по съдържанието си. Ние знаем днес как е съставял Вук Караджич своя сборник. Доказано е, че е избирал от много варианти най-хубавите, най-пълните и тях е печатал, като не се е боял да притури в текста или да изважда цели думи или срички, за да поправи мярката на песните, която е обикновено петостъпният трохей. Това обяснява защо Вуковата сбирка е придобила европейско име. И досега тя е една от най-правилните. Тя е класична, но тая нейна класичност, както виждаме, не се дължи толкова на градивото, колкото на майстора, който е знаял да го избере с вещина, да го пресее критично и с вкус да го сглоби в едно систематическо цяло. Имат право сърбите да се гордеят със своите народни песни, но още повече трябвало би да се гордеят със своя Вук.“[24]

Интересен е по-нататък изводът, който Шишманов прави за събирачите на български народни песни: „Ние сме убедени, че да имахме и ние по онния времена, когато по поощрението на Копитара и Грима захванаха да се събират първите образци на сръбската народна поезия, да имахме и ние един Вук, па и днес да се родеше един човек с неговата воля, неговия вкус и неговите способности, би могло да се състави от всички народни песни, които имаме събрани досега и които още не са записани, една прекрасна сбирка, която в някои отношения би могла да се мери с Вуковата.“ Шишманов критикува остро събирачите на български фолклор за безразборността и случайността на избора, за липсата на „пътеводни идеи, които да определят и методите на събирането“[25].

Това е извънредно важен момент в статията на Шишманов. Преди всичко той се старае да тури край на едно явление и да открие пътя на нови методи при събиране на фолклора. Това е толкова по-важно, като се вземе пред вид, че със статията се открива първият том от „Сборника за народни умотво-

[24] СбНУ, I, стр. 15.
[25] *Пак там.* стр. 15.

рения“, който се превръща в център за събирателска дейност и досега си остава най-авторитетното и най-представително българско издание за фолклорни материали. Шишманов е дълги години редактор на това издание и следователно главен организатор на фолклористичната дейност в България. Не бих казал, че това ръководно схващане на Шишманов се осъществява в редактирания от него „Сборник“. Причините за това са много, главната — съставът на сътрудниците на сборника: ентусиасти-учители, но любители, а не подготвени специалисти. Но внушението на Шишманов намира другаде почва — в работата на съставители на антологии на българския фолклор. Опитват се да следват примера на Караджич Б. Цонев, Г. Керемидчиев и особено писателите фолклористи Пенчо Славейков, Д. Осинин, Ив. Бурин и др. Някои от тях отиват твърде далеч в преработването и прекрояването на отделни народни песни (Пенчо Славейков), други се задоволяват с разместване на редове и думи, попълване на отделни думи и т. н. И в двата случая тази практика трябва да се сметне неправилна, без да се отхвърля правилността на принципа на Караджич. Както добре изтъква Шишманов, Караджич проявява изключително умение и вещина, но върху почвата на естетическото съзнание на народа; той е излязъл от дълбоките недра на народа, син на стар гусларски род, близко сроден е с народните певци. Пенчо Славейков и неговите следовници, макар и добри познавачи на фолклора, изхождат от позициите на писателската интелигенция.

Засегнах само една страна от възгледите на Ив. Д. Шишманов, тясно свързана с отношението му към Караджич, за да покажа как идеите на сръбския фолклорист са проникнали в българската наука, какво въздействие са оказвали и продължават да оказват, как са оплодявали нейното развитие. Това е интересна и важна страница от ролята на Караджич, незадоволително изследвана и оценена.

Делото на Шишманов е достатъчно представително, за да не става нужда да се спирам на няколко български публикации от края на XIX в., свързани с живота и дейността на Караджич; те само показват още веднъж засилването на интереса на българската общественост към бележития сръбски учен. Може да се отбележи само един важен факт: появата през 1897 г. на български превод на Караджичевия „Дотатак к Санктпетербургским сравнитељ ним рјечницима“[26].

[26] *Д. Маринов.* Вук Караджич в новобългарската книжнина, сп. „Религиозни разкази“, г. II, 1897, кн. 9—10, стр. 627—656; кн. 11—12, стр. 716—767.

V

Най-сетне ще се спра на още една филологическа област, в която присъствието на Караджич през разглеждания период се чувствува много осезателно. Касае се за правописните дискусии и реформи в България през втората половина на XIX в. Правописът е тясно свързан с формирането на новобългарския книжовен език, което започва с делото на Паисий Хилендарски — „История славеноболгарская“ (1762). Новобългарският книжовен език почти до средата на XIX в. се развива под силното влияние на черковнославянски и славяноруски елементи, като народната езикова основа се налага постепенно. В правописа, в състава на азбуката черковнославянските и славяноруските елементи продължават да оказват своето въздействие дори и след Освобождението. През 50-те и 60-те години се очертават четири езиковоправописни школи: Пловдивска, Търновска, Каравеловска и Дриновска. Първата от тях е етимологична с архаична графика; граматичните ѝ особености не съответствуват на определен говор. Търновската школа е умерено етимологична и е изградена върху определени говори. Каравеловската школа проявява известен стремеж към фонетизъм. Дриновската школа е компромисна. Освен тези школи очертават се и две направления: на Г. С. Раковски с архаична тенденция и на Н. Първанов с фонетичен характер.[27]

Особено интересни са дискусиите, които се водят през целия XIX в. върху въпросите на правописа. Те се свеждат главно до намаляване на състава на азбуката, което по същество означава стремеж към фонетизъм. Но до пълен фонетизъм не стигна нито една от господствуващите школи, нито правописната практика след Освобождението.

Толкова по-интересни са няколко отделни опита да се въведе в българския правопис фонетичният принцип, като се отстранят излишните буквени знаци и особено краесловните ерове, които отдавна са загубили своя звуков гласеж, но запазват етимологичните си места. Инициаторите на тези опити не винаги споменават изрично името на Вук Караджич, но те без-

[27] Вж. *Л. Андрейчин.* Ролята на Ив. Вазов в изграждането на българския книжовен език, сп. „Български език“, XX, 1970, кн. 6, стр. 510; *Л. Андрейчин.* Унификационни процеси в българския книжовен език през първите две десетилетия след Освобождението, сп. „Български език“, XXIII, 1973, кн. 5; *Л. Андрейчин, В. Попова, Хр. Първев.* Христоматия по история на новобългарския книжовен език, София, 1973, стр. 12.

спорно са имали пред вид неговата реформа в сръбския език и правопис. Трябва веднага да се изтъкне, че тази реформа е имала и своите противници в България. Един от тях е В. Априлов, който в 1841 г. в книгата си „Денница новоболгарского образования", при все че има положително отношение към целокупната дейност на Караджич („сделавший много для своих соотчичей"), не приема неговата правописна система; дори смята, че тя ще внесе разкол между сърбите.[28] По същество срещу реформата на Караджич е и Г. С. Раковски; от неговата езикова и правописна практика се вижда, че той стои на коренно противоположни позиции.

Първото съмнение в необходимостта от употребата на краесловните ерове намираме в буквара на В. Ненович от 1826 г. („Буквар за децата на славеноболгарскиет народ"); тук крайният ер се заменя с апостроф, като на стр. 19 дори се отбелязва: „можем и да го не пишем"[29].

В своята „Аритметика или наука числителна" от 1833 г. Хр. Павлович изостави употребата на ъ в края на думите, запазвайки ь в думи като осмь, есть, дважды и др.

Третият опит за фонетичен правопис прави Ив. Добровски в своето списание „Мирозрение", което излиза през 1850—1851 г. във Виена. Той изхвърля буквите **ы, ѫ, ь, ѣ, и;** в края на думите не употребява ъ. В редица статии, поместени в списанието, Добровски обсъжда въпросите на българския език и правопис, защищава фонетизма в правописа, изхождайки от идеите на В. Караджич. Много интересни са и неговите схващания за общославянски език, свързани с общите му славянофилски разбирания. Сп. „Мирозрение" излиза кратко време (само в пет книжки) и не оказва някакво особено влияние върху развитието на българския книжовен език и правопис. Но то е важно свидетелство за проникването на Вуковите идеи в България през средата на XIX в. Интересен е още, един факт — опитът на Добровски да въведе фонетичен правопис среща публично противодействие: в „Србске новине" (бр. 54 от 1851 г.) се появява отворено писмо до Ив. Добровски, подписано от някой си Л. Видинец, който не одобрява мнението на редактора на „Мирозрение", че българите трябвало да възприемат „естествения" правопис, т. е. правописа на Караджич.[30]

[28] *В. Е. Априлов.* Събрани съчинения, София, 1940, стр. 107.
[29] Вж. *Б. Донев.* Към правописна реформа, София, 1921, стр. 4.
[30] Вж. Ђ. *Игњатовић.* Прилог проучавану Вукових веза са Бугарима, „Ковчежић", VI, 1964, стр. 75.

Четвъртият опит за фонетичен правопис бе направен през 1863 г. от П. Р. Славейков в първата годишнина на в. „Гайда“: Славейков изхвърля под влиянието на Караджич ъ и ь в края на думите.

И в четирите приведени случая фонетичният принцип се прокарва непоследователно; твърде скоро самите книжовници се отказват от него. Ясно е, че се касае по-скоро за отделен епизод в тяхната дейност, отколкото за трайна езикова и правописна концепция.

Съвсем друг характер има случаят с рано починалия български просветен деец и филолог *Никола Първанов* (1845—1872). Учил в Белград от 1857 до 1866 г., първоначално в гимназията, а след това във Великата школа, където негов учител е Джуро Даничич, Първанов се запознава с делото на Караджич, усвоява неговите филологически принципи и прави опит да ги приложи в България.[31] Той си изработва цяла езиково-правописна система, която най-добре е отразена в неговите книги „Бележки врьхъ граматика-та на новобългарскыя езыкъ“ (1868) и „Извод из българска-та граматика (Законе-тѣ на българскиат език)“ (1870). Първата от тях представя подробна критика на граматиката на Ив. Н. Момчилов от 1868 г. Първанов насочва вниманието си преди всичко към фонетичната система на българския език и поставя обосновано въпроса за състава на азбуката. Той изхожда от принципа, че „за един език са нужни толко букви, колкото има този език звукове или гласове“ (стр. 8), и смята за първа своя задача да посочи ненужните буквени знаци (у Момчилов азбуката се състои от 35 букви): *щ, ы, ъ* и *ь* в края на думите (освен в случаи като учитель, дето *ь* е знак за мекост). Първанов се мотивира подробно при всяка отделна буква.

Съвсем очевидно е, че Първанов изхожда от фонетичния правописен принцип на Караджич. В „Бележки“ към граматиката на Момчилов той все още си служи с правописа на Търновската школа, но в следващия си труд „Извод из българска-та граматика“ изхвърля еровете в края на думите и прилага на практика граматичните правила, изложени в „Бележки“. Тук

[31] За връзките на Н. Първанов със сръбските културни дейци вж. Ђ. *Игњатовић*. Никола Първанов — Вуков следбеник код Бугара, „Ковчежић“, VII, 1966, стр. 39—56; *Дж. Игнятович*. Сръбски документи по Българското възраждане. Г. С. Раковски и Сърбия. Сборник „Раковски“, II, 1968, стр. 231—234.

той повтаря отново: „За един език са потребни толко словя, колкото има в него гласове“ (стр. 3); по този начин свежда състава на българската азбука до 29 букви. Първанов запазва употребата на *ѣ*, но отстранява *ю* и *я*, които заменя с *іу* и *іа*.

Няма да анализирам всички принципи, залегнали в граматиката на Първанов. Спирам се само на фонетичния принцип в правописа, където влиянието на Караджич и на неговата школа е съвсем ясно.

При все че Н. Първанов е ценен от своите съвременници като обществен и просветен деец (смъртта му се отбелязва в редица вестници и списания; Л. Каравелов в „Свобода“, г. III, бр. 13, особено подчертава неговите познания и способности), той няма достатъчно авторитет, за да наложи възгледите си. Традицията е твърде силна, за да бъде преодоляна така бързо. По това време се появява статията на проф. М. Дринов „За новобългарското азбуке“ (1870), която за дълги години налага умерен, компромисен етимологичен правопис. Изтъквайки безспорното влияние на сръбската буквена система върху Първанов, А. Теодоров-Балан бележи за Дринов: „азбукето на други южни славяни западно от нас не упражни въз него никакво въздействие“; руският възпитаник Дринов в редица отношения следва руската правописна традиция.[32] Официалният правопис след Освобождението бе изграден върху неговите принципи; измененията, които претърпя по-късно, не промениха основния характер на българския правопис и той господствуваше в България до края на Втората световна война (с изключение на 1921—1923 г., когато бе въведен така наречения „земеделски правопис“).

Въпреки силата на традицията в края на XIX в. бе направен още един опит за установяване на фонетичен правопис.

През 1893 г. една филологическа комисия от професори при Висшето училище, назначена от министъра на народната просвета, изработи проект за фонетичен правопис. Преди проектът да бъде официално утвърден, членовете на комисията започнаха издаването на месечното списание *„Български преглед“*, печатано на правописа на проекта. Обаче на новия правопис излязоха само първите четири книжки. Обществената реакция бе така силна, противниците на проекта тъй многобройни и ожесточени (бяха свикани митинги против новия правопис), че ре-

[32] *А. Теодоров-Балан.* Делото на Седма правописна комисия, Сп. БАН, кн. 70, 1944, стр. 128, 129—130.

дакцията, за да спаси списанието, бе принудена да се върне към стария правопис, при все че в самото списание в специална рубрика „По правописния въпрос“ дискусията продължи.

В първата книжка на „Български преглед“ (септември 1893) са напечатани на уводно място две статии, които защищават и обясняват правописната реформа: „Нашата правописна реформа“ от Л. Милетич (стр. 1—32) и „Кой е крив за правописния въпрос“ от А. Теодоров-Балан (стр. 33—52). Л. Милетич разглежда обстойно принципите, които са залегнали в проекта. Основният принцип е фонетичният: „Най-главно правописно начало е, че на всеки особен звук в езика трябва да съответствува особена буква в писмото и че не бива един и същ звук да пишем с повече от една буква“ (стр. 5). Въз основа на този принцип буквата *щ* е заменена с *шт;* изхвърлят се краесловните ерове; изоставят се знаковете *ю* и *я*, като се въвежда фонетично писане *іу* и *іа;* установява се произношението на *ѣ* и др.

Заедно с това обаче Л. Милетич изтъква нецелесъобразността да се стигне до пълен фонетизъм, т. е. да пишем така, както говорим. Пълният фонетизъм, точното предаване на изговора може да доведе до колебливост, до неустойчивост, до затъмняване на „етимологическата свръзка между писмените образи на речта“... „Естественото развитие на всяко правописание клони все към по-голямо постоянство, даже и за сметка на звукофизиологическата точност. Едно непоследователно, колебливо правописание може да стане последователно в гореказания смисъл, ако се отстранят колебанията между две или повече различни писания на едно и също произношение, като се вземат при това във внимание етимологията и традицията. Колебанията трябва да се отстраняват в съгласие с фонетическия принцип, но там, гдето този принцип води към непостоянство, нееднообразие, там трябва да се следва етимологията. Когато няма пречки от никоя страна, взема се във внимание и традицията, която не винаги е тъждествена с етимологията“ (стр. 7).

Проектът на филологическата комисия не стига до пълния фонетизъм на Вуковата реформа — в България е трябвало да се държи сметка за силата на традицията; реакцията срещу проекта показва колко мощна е била тази традиция. Опитът в 1893 г. бе провален, за да бъде възобновен тридесет години по-късно — в 1921 г. (т. нар. „земеделски правопис“, въведен от правителството на Земеделския съюз). След две години (1923) и „земеделският правопис“ бе отхвърлен и бе върнат старият правопис. Нова фонетична правописна реформа бе извършена едва през 1945 г. в социалистическа България.

Борбата за фонетичен правопис в България в продължение на повече от един век е немислима без делото на Вук. Дори и когато неговото име не се споменава, той участвува в тази вековна дискусия — с примера си и с възгледите си на проницателен, дълбоко народен, напредничав и демократичен мислител и учен. В развитието на българската филологическа мисъл през втората половина на XIX в. неговото присъствие е съвсем осезателно — и то присъствие дълбоко плодотворно.

ХРИСТО БОТЕВ В РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

I

Христо Ботев се появява в българската литература през 1867 г. със стихотворението „Майце си“, обнародвано във в. „Гайда“ на П. Р. Славейков. Последните му публикации са от месец май 1876 г. — статиите в първия брой на в. „Нова България“. Следователно неговата литературна дейност продължава девет години. Веднага трябва да се отбележи, че тя не е еднакво интензивна през тези години. При все че сътрудничи в „Дунавска зора“ на Д. Войников и във вестниците на Л. Каравелов, Ботев активизира своята творческа работа главно когато издава собствени вестници: „Дума на българските емигранти“ през 1871 г., „Будилник“ през 1873 г., „Знаме“ през 1874—1875 г., „Нова България“ през 1876 г. Към това трябва да се прибавят преводите и календарите, които подготвя. Единствената книга с негови художествени творби излиза в 1875 г. — „Песни и стихотворения“ (заедно със Ст. Стамболов). Но той е искал да издаде книга със собствени произведения много порано, както се вижда от обявлението, поместено в „Дунавска зора“ през април 1868 г.: „Имам чест да известя на съотечествениците си, какво тия дни ще се печати малкий ми труд „Първи поетически опити“ — проза и стихотворения.“ Това съобщение се потвърждава и в писмото до Н. Геров от 24 ноември 1868 г. от Букурещ: „Всичко, що имам сега,. е малкият ми труд „Първи поетически опити“, за които бях публикувал в „Дун. зора“, че ще ги напечатам, и които могат да съставят книжка от 15—20 печатни листа, и превод — „Органическо възпитание на человека“ от д-р Шнеля; тях исках аз да продам някому, но тука няма кому.“ Трябва да се съжалява, че книжката не е излязла и че ръкописът ѝ не е стигнал до нас.

Както се вижда, присъствието на Христо Ботев в българската литература е кратко. Но броят на годините не е белег от съществено значение, защото смъртта на поета не туря край на това присъствие, а по-скоро се превръща в начало на един триумф, който продължава цял век и ще премине в следващите векове — докато съществува български език. Малцина са щастливците, на които съдбата е отсъдила такъв славен живот след смъртта. Тъкмо затова, когато говорим за мястото на Ботев в българската литература, темата не засяга само деветте години творческа дейност на великия поет, съвпаднала с един от най-напрегнатите периоди в нашата нова политическа и културна история, но и огромното влияние на делото му в по-нататъшното ни литературно развитие.

Някога в предговора към своята „Антология на българската поезия“ (1925) Гео Милев писа: „П. Р. Славейков е син на своето време и херолд на средата, от която произхожда — дребното демократично еснафство. Пак свързан с времето, но във всеки случай като едно изключение се явява Христо Ботев (1847—1876). Ботев не е само представител на узрелия за обществена борба българин, какъвто е П. Р. Славейков, но нещо много повече: първото спонтанно избухване, пролетният вихър на прочистения от горнилото на робството български дух.“... „Като върховна еманация на българския народ като раса — на неговия гений, Ботев излиза от рамките на народа като бит и живот, вън от условията на момента и средата. Геният е абсолютен, идеален в своята същина. Оттук и интернационализмът на Ботев, и неговото стихийно революционерство, което руши всички прегради и догми пред себе си.“

Не е необходимо да се опровергават отделните мисли на Гео Милев. При едни от тях се касае за очевидна невярност (например —„стихийното революционерство“ на Ботев), а при други — за неприемлива терминология, с която се подчертава изключителността на Ботев като литературно явление и като израз на поетическия гений на нашия народ. Не може да се приеме в буквалния смисъл твърдението, че Ботев излиза извън времето и средата, „вън от рамките на народа като бит и живот“. И тук се срещаме в същност с хипербола. Ослепен от величието на безсмъртния поет, Гео Милев е склонен по-скоро да го откъсне от историческото развитие на българската национална култура и поезия, отколкото да го обясни като негов удивителен завършек в една необикновено напрегната и драматична епоха. Ботев действително носи в своята жизнена и литературна съдба белезите на изключителното, но изключителното е във висо-

тата на художествените постижения, а не в характера на самото творчество; изключителното е в динамичната сила на творческите пориви, а не в особеностите на художествените търсения и в генезиса на образната система. С поезията си, с публицистиката си, с фейлетоните си Ботев е изцяло и дълбоко вкоренен в българската действителност и в българската литературна традиция.

За да се убедим в това, са достатъчни само две сравнения: с Раковски и народната песен. Раковски е най-големият кумир на епохата, най-привлекателният образ на български патриот в годините, когато се формира като личност младият Ботев. Не можем да установим точно какви моменти от биографията на Раковски са стигнали до будния син на калоферския учител Ботьо Петков, но широката популярност на няколко факта е безспорна: разпространението на „Предвестник Горскаго пътника", „Горски пътник" и вестник „Дунавски лебед" вътре в страната, участието на Раковски в черковната борба и живото му отношение към такива нейни етапи като унията на Драган Цанков, политическата активност на Раковски през Кримската война, създаването на Българската легия в Белград, плановете за въстание и освобождение на България. Самият Ботев баща е един от най-горещите противници на униатското движение и пише статии срещу него в цариградския печат. В „Дунавски лебед" е поместена дописка от Калофер (г. I, 1861, бр. 37), че при честването на Кирил и Методий е произнесъл слово даскал Ботьо.[1] Следователно в Ботевия дом не е могло да не се говори за патриота и бунтовника Раковски, който от емиграция пламенно защищава духовното и националното единство на българския народ. Ботев отлично е познавал делото на Раковски. Революционната дейност на великия котленец е една от изходните позиции на националноосвободителното движение и революционно-демократическата идеология през 70-те години.

Ботев неведнъж е изразявал възторженото си отношение към Раковски. В няколко статии във в. „Знаме" през 1875 г. той разкрива заслугите на Раковски като носител на идеята за извоюване на свободата чрез четническото движение. Макар това да е вече изживян етап в националноосвободителната борба, защото историческото развитие е показало, че трябва да се създаде вътрешна революционна организация (по израза на Ботев: „Трябва отсреща да се работи, а не тука", т. е. не на емигра-

[1] На този факт ми обърна вниманието Н. Драгова, за което ѝ изказвам благодарност.

ция), Ботев категорично подчертава революционния принос на Раковски: „Семето, което посея тоя незабвен за нас мъж, даде доста добри плодове, но ние, или неговите наследници, не можахме да се възползуваме во-време от тях“ („Знаме“, I, 1875, бр. 20). Да си спомним и Ботевото възклицание в писмото до Ив. Драсов от 26. VI. 1875 г.; „Но аз не се отчайвам: скоро ще да запея по-весело! Дей гиди хайдутлук, че пак хайдутлук! Де го Раковски, за да станем другари и да преобърнеме всичкото хорско злато на олово и на желязо.“ Тези думи са казани в един тежък момент от живота на Ботев — семейни нещастия, безпаричие, борба за купуване на печатница, чрез която да се осигури издаването на в. „Знаме“, остра разпра с Каравелов и т. н. Тъкмо в такъв момент поетът се връща към спомена за Раковски и този спомен го изпълва с оптимизъм.

Особено интересна е връзката, която може да се открие между поезията на Ботев и творчеството на Раковски. Колкото и странно да звучи, Раковски е първият учител на Ботев в областта на поезията. Това става чрез стихотворенията, поместени в „Предвестник Горскаго пътника“ (1856) и „Горски пътник“ (1857). Тези две книги на Раковски, особено „Горски пътник“, се посрещат с голям интерес от нашата интелигенция в емиграция и вътре в страната. Имаме много свидетелства в това отношение. Архимандрит Партений пише до Раковски на 16. V. 1859 г. от Цариград: „Много пъти прочитах творението, което ще ви обезсмърти името, с голямо удоволствие; оно вообще изрядно е; известно е, че всекое начало не може да биде и совършено. Но како перв опит — можеме да речеме —и превозходно е.“ От Москва Вас. Попович изпраща стихотворение, посветено на Раковски. Вазов съобщава на проф. Ив. Д. Шишманов, че като ученик в Пловдив през 1866 г. четял „Горски пътник“ „въпреки невъзможния й език — с възторг и умиление“. Известно е въздействието, което поемата оказва върху В. Друмев, Д. Войников, Л. Каравелов и др.

Няма никакво съмнение, че Ботев е познавал „Предвестник Горскаго пътника“ и „Горски пътник“. Това се вижда най-добре от съпоставката, която може да се направи между „Отлъчие от България едного разпаленаго родолюбца българина в лет. 1853“ на Раковски и „На прощаване“ на Ботев, а също и от редица отделни места в „Горски пътник“, които ни отвеждат към поезията на Ботев. Тук няма да разглеждаме прякото влияние на Раковски, особено върху концепцията, композицията и образите в „На прощаване“. По-важно е да установим дълбоката вътрешна близост, която съществува между двамата поети.

На пръв поглед тази близост е парадоксална, защото се касае за творци от различна художествена величина и за произведения с несъвместима естетическа стойност. Пропастта, която съществува между тях, е съвсем очевидна: единият е слаб поет, претрупан, описателен, с изкуствен архаизиран език, с необработен и примитивен стих, създал произведения, които днес имат само историческо значение, а другият е могъщ поетически талант, чиито творби продължават да вълнуват въображението на милиони читатели. Но това е така, когато погледнем на поезията на Раковски като художествена реализация. Съвсем друго впечатление се получава, когато се опитаме да я разкрием като естетическа концепция, която остава нереализирана, като замисъл, за осъществяването на който липсва достатъчна художническа мощ. Някои ще се противопоставят на това разединение между замисъл и изпълнение като разностойностни категории. Но мисля, че в случая то ни е необходимо, за да разберем взаимоотношенията между Раковски и Ботев като творци. По мое мнение Раковски е поетически мислещ ум, способен на поетическо виждане, надарен с художническо въображение. Друг е въпросът, че неговите поетически концепции остават само неосъществен блян, само един ранен стадий в развитието на новата българска поезия. Раковски създава една „поетическа програма“, една своеобразна поетическа перспектива. Ако погледнем така на неговото стихотворчество, ще се убедим, че то представя твърде богата и многообхватна основа, върху която ще се изгради по-нататък цялата наша революционна поезия през Възраждането. Раковски стига до тази „програма“ не случайно — към вътрешния потенциал за поетическо мислене се прибавя поетическа култура, придобита в гръцките училища, във Франция, в Сърбия и другаде, също тъй основана и на дълбоко познаване на българското народно творчество (не само чрез непосредното общуване с него, но и чрез научни занимания).

Могат да се набележат основните елементи в поетическата концепция на Раковски: страстно вникване в трагичната съдба на българския народ, изображение на най-потресните страни на робството, изразяване на революционния патос на епохата чрез открития протест и смелото възмущение, прекият призив за борба, вътрешна целеустременост. Но и това са твърде общи белези, ако не се вникне в детайлите на изображението, в човешките образи, в използуваните символи, в патриотичните и революционните идеи, в потърсената връзка с народната песен, в обединяването на революционния и сатирично-изобличителния

тон, в езика. На езика на Раковски не трябва да се гледа само откъм отрицателната му страна. Ако обърнем внимание на поетическата лексика, ще открием, че тя отговаря на измененията, които са настъпили в общественото съзнание — в нея са влезли политически и революционни думи. Раковски започва един път, по който вървят по-нататък Каравелов, Ботев и Вазов.

Не е възможно това да се покаже с отделни конкретни примери, защото се касае за общата идейно-художествена атмосфера на поезията на Раковски. От съпоставките се вижда, че Ботев е познавал тази поезия. Ето само един пример:

Оставае сбогом, бедно отъчество!
Прощавае ми, майко, аз отивам
далеч от тебе, мила моя, в странство,
в голямо поприще ужален вхождам!

Дотегнало ми е веки все робство турско!
Не мога веки да гледам насилие,
убийства, неправди от плем' агарянско,
отчайност, бедност и безчъстие!

— — — —

Аз зная, майко, оставаш неутешна,
нъ богу ся моли победа да нам даде
против тиранов борба щастлива, славна!
Спроти зла дела скоро да им отдаде!

Ужасний час веки са той приближи
да мене далеч от тебе разстае!
З' отъчество славна смърт мне надлежи,
пламти възторгно кръв моя, играе!

Когда ти чуеш да съм погинал,
да не плачиш, майко, ни да ридаеш
за славно дело, что съм юнашки съвършил,
нъ гроба ми прилежно да издириш,

от мряморен камен знак да ми въздвигнеш,
слова златна надпис за вечна помян
над него с следния речи да надпишеш:
„За вяр' и за свобода погина славен!"

Този пример показва добре какъв скок прави Ботев от полученото внушение към големия свят на поезията. Тук общата основа с Раковски е повече от очевидна, обаче близостта между двамата поети съвсем не се изчерпва с този случай. Тя се открива преди всичко в идейно-образната атмосфера на „Горски пътник", в картината на народните страдания и в патоса на освободителната борба. От една страна, Раковски говори за „звери азийски, люти кръвници", които „колят, съблачат, грабат, бият"; за народните чеда — изгнаници, които „скитат са в странство без отъчъство"; за народа, „достигнал в скотско търпение", „кървави сълзи пролива" и т. н., а, от друга — зове към храброст и борба и възпява старите юнаци — хайдутите, за които най-сладката реч е била свободата:

Песни преславн' им люди пеят,
чудно юнашество, тяхно мъжество
стари за спомян нами сказват...

Поетът заявява категорично:

Народ, кой своя правда желае,
мила свобода и прелюбезна,
трябва с оръжие да я добие,
с жъртва голяма и скъпоценна!

Раковски многократно прославя смъртта в името на свободата и отечеството:

По-добре смърт с юнашка борба,
нежели живот се безчъстен!
По-добре свобода минут' една,
нежели цял век жизни рабствен!

Ето идейно-поетическия свят на Раковски. Ботев му е близък. Неправилно е да се смята, че поетическото виждане на Ботев изхожда изцяло от Раковски, но общите корени са безспорни. Затова е възможно и влиянието, което единият оказва на другия. Различията между тях се изявяват в особеностите на времето, в което се формират, в политическия момент, в който работят, в развитието на революционната идеология, която отразяват. Ботев внася нови елементи, които сочат по-висок стадий на революционно-демократическата идеология. Но това е само едната страна на проблема. Голямото различие между Раковски

и Ботев се проявява в художествената реализация, в необикновения поетически талант, в неотразимата въздействена сила на поезията, която надхвърля границите на своето време.

Но не този момент ни интересува тук, а преди всичко връзката на Ботев с националната литературна традиция. Установяването на националната естетическа принадлежност на поета опровергава мита за наднационалния характер на неговия гений. Това добре личи и от връзката на поета с българската народна песен. Откриваме я в мисловния и образния свят, в поетиката, в стиха и езика. Някъде тя е съвсем очевидна – „Хайдути", „Пристанала", „Зададе се облак тъмен", „Хаджи Димитър", „На прощаване". Тази връзка не бива да се отъждествява само с видимите народнопоетически елементи. Връзката е по-дълбока, защото засяга отношението към народния естетически опит изобщо. Анализирайки това отношение, убеждаваме се, че то е изиграло огромна роля във формирането на поета. Ботев продължава едно движение, започнало през 40-те години от Найден Геров и до голяма степен дало облика на българската възрожденска поезия. Обаче никой друг български поет не се е приближил така плътно до естетическия идеал на народа. За това говори не само дълбоката същност на Ботевата поезия, но и още един важен факт: способността на Ботевите творби лесно да се превръщат в народнопоетически произведения, лесно да се фолклоризират, а също тъй и да оказват влияние върху новия и съвременния фолклор. Ботев не търси външни разработки на фолклорни теми и мотиви, той не се стреми да привнася отвън фолклорна образност, защото неговата връзка с народната песен е дълбоко органична. Той носи много от чертите на народния певец, от неговото поетическо мислене, от неговото отношение певец—песен—народ.

Разбира се, връзката с народното творчество не бива да се превръща в изключителен и всеобхващащ принцип, който определя характера на Ботевата поезия. Формирането на една такава могъща творческа личност е много по-сложен процес. Към националната традиция се прибавя опитът на световната поезия, натрупаната литературна култура, личното художествено откривателство — като преодоляване на традицията, като поетическо новаторство.

II

Ботев е последният и най-висок етап в развитието на българската възрожденска поезия. Между поетите, които се появяват в печата почти едновременно с него и работят през същия

период, е Ив. Вазов. Това не е случайно, те са близки и по възраст, родени са в средата на века. Но за дадения период Вазов не представя нов момент в историята на нашата поезия, при все че е твърде плодовит. Голямата му поетическа дарба ще се разгърне по-късно, в периода след Освобождението, и едно от първите й завоевания ще бъде бележитата „Епопея на забравените". Макар започнали едновременно като поети, Ботев го изпреварва: още първото му публикувано стихотворение „Майце си" се отличава с голямо художествено майсторство. Ботев не познава „чиракуването" в поезията (доколкото съдим по отпечатаните му творби), докато това не би могло да се каже за Вазов. Ботев смело долавя пулса на своето време, навлиза в неговите най-актуални проблеми — политически и социални, нравствени и творчески. Той разкрива широтата на идейния поглед, до която се приближава само Каравелов, но в поезията тази широта на Каравелов не се реализира художествено. Ботев има още едно голямо предимство пред Вазов — огромната обществено-революционна дейност, която го издига като един от първите ръководители на националноосвободителното движение, и по-широкия творчески диапазон: прозата, фейлетона, публицистиката, литературната критика, които са чужди на Вазов през този период. Като тип писател-общественик Ботев е близък на П. Р. Славейков и Каравелов. Трябва да се отбележи още един момент: Ботев оказва значително влияние върху младия Вазов — преди всичко върху неговата поезия (в „Пряпорец и гусла"), но до известна степен и върху неговия мироглед. Тук не бих правил сравнения в една такава сложна и много индивидуална област, каквато е талантът. Безспорно Вазов е всестранно надарен творец; в годините след Освобождението той разкри всичките си художнически възможности и създаде шедьоври в поезията и прозата. Ботев имаше трагична съдба — живя и твори в кратък исторически период, но затова пък с необикновена интензивност и сила. За девет години творческо присъствие в българската литература Ботев създаде блестящи поетически творби, поразяващи с изразната сила и драматизма си. В поезията и публицистиката той достигна върхове, които, от една страна, се включват в закономерното развитие, в националната литературна традиция, а, от друга — представят нейно невероятно извисяване. Ето защо при всички случаи творческата изява на Ботев е най-високото постижение на българската възрожденска литература, неин удивителен завършек.

Вече посочих, че развитието на Ботев се корени дълбоко в нашата национална традиция. В областта на поезията тя не е

много продължителна; няма нищо общо с формите на средновековната поезия. Пък и Ботев е далече от всичко, което иде от средновековието; средновековното светоусещане му е противопоказано. Формирането на Ботев като поет няма никаква връзка нито с опитите на първите стихотворци, нито със сантименталната любовна лирика, така упорито упражнявана от авторите на народните песнопойки, между които в ранното си развитие и П. Р. Славейков заема не последно място. Ботев е чужд дори на поетическите опити на Н. Геров, когото добре знае – като сродник, като приятел на семейството и като свой личен покровител. Той не е могъл да не познава поемата „Стоян и Рада", издадена през 1845 г., но тя вероятно не го е привлякла нито със своята сантименталност, нито с външното използуване на фолклора. Трябва да се има пред вид още едно важно обстоятелство — високият художествен критерий, който Ботев си е изработил твърде рано и особено след запознаването си с руската поезия; с нея има възможност да се сроди твърде дълбоко по време на престоя си в Русия. Руската литература е била един от основните предмети в гимназиалната програма. А и като студент в Одеския университет Ботев вероятно ще е посещавал лекции по литература, още повече че там е имал добър наставник и ръководител — бащиния си приятел проф. В. Григорович. При това Ботев е познавал не само Пушкин и Лермонтов, но и поезията на революционните демократи Некрасов и Огарьов и изобщо руската гражданска и политическа поезия — от декабристите до революционните поети на 60-те години.

Ето високата идейно-естетическа позиция, от която Ботев е гледал на българската поезия. Като изключим народната песен, която късно влиза като съзнателно търсен художествен извор в развитието на възрожденската литература, той е виждал като свои предходници само два големи стожера — Раковски и Славейков. Те са представяли миналото на българската поезия, а може би и нейното настояще. Това са творците, които са направили основните и големи крачки за създаване на национална поетическа традиция.

Вече разгледах връзката на Ботев с поезията на Раковски. Ботев не е могъл да не оценява нейните слабости. Тя не може да бъде ръководна основа за художника, но безспорно е представяла своеобразен поетически резервоар, съкровищница на емоционални и образни импулси, инструмент за проникване в трагичната съдба на народа; тя разкрива очарованието на народните юнаци и хайдути, борци за правда и свобода. Докосването до поемите на Раковски е докосване до една потенциална

поетическа атмосфера, която има способността — въпреки своята художествена незавършеност — да въздейства. Тъкмо затова тя присъствува в поетическия свят на Ботев, а това значи, че присъствува и в българската литература. Тя е все пак едно своеобразно завоевание в нейното развитие.

Не знаем доколко Ботев е познавал творчеството на Д. Чинтулов. Не е възможно патриотичните песни на сливенския учител и поет да не са стигнали до него. Те са пътували чрез ученическите тетрадки из цялата страна; учителите и младежите са били най-усърдните им читатели. Ботев обаче никъде не споменава Чинтуловото име. За нас ще остане тайна отношението на Ботев към Чинтуловата поезия, но тя има свой свят — и този свят е близък до света на Раковски и Ботев. Когато разглеждаме мястото на автора на „Хаджи Димитър“ в историята на българската поезия, трябва да се съобразяваме с този свят. Независимо от данните на хронологията (Раковски и Чинтулов са почти връстници; поетическото творчество и на двамата е свързано с патриотичното раздвижване около Кримската война) поезията на Чинтулов е по-нататъшно развитие на образната система, стиха, езика и нов етап в подготовката за появата на голямото изкуство на Ботев. Патриотичната призивност е основният момент в тази поезия; идейно и тематично нейният свят е по-стеснен дори от света на Раковски, но тя представя несъмнена крачка напред в кристализацията на поетическия образ и емоционалната изразителност. Чинтулов е напуснал художествения стадий на Раковски и създава стихотворения и песни, които носят естетически внушения.

Има още една особеност, която свързва Ботев, Раковски и Чинтулов: те са поети на патриотичната и революционната целеустременост, поети-граждани, за които не съществува поетически свят извън високите обществени идеали. Това са творци, които съзнателно се обричат на „художнически аскетизъм“, ограничават творческите си прояви в една единствена насока. В лицето на Раковски и Чинтулов българската литература вече е изградила този тип поети. Ботев продължава техния път, като развива могъщо, пълно и категорично чертите на поета-гражданин и революционер, въплъщавайки ги във високохудожествени творби.

Вторият голям стожер, който определя пътя на българската поезия преди Ботев, е П. Р. Славейков. Без Славейков са немислими нито Ботев, нито Вазов. Вазов нарича Славейков свой учител и дава израз на дълбоката си почит към неговото дело в речта, която произнася на първия си юбилей в 1895 г. В

тази реч забележителни са думите, с които Вазов оценява заслугите на Славейков за развитието на нашия литературен и поетически език.

Ботев е следял дейността на Славейков като обществен деец, журналист, издател и поет и е споделял дълбокото уважение на революционната емиграция към водача на българското демократическо течение в Цариград. Фактът, че понякога го е критикувал, не променя нещата — това се е налагало от различните позиции, които двамата са защищавали в обществения живот. За доверието, което е имал в писателския авторитет на Славейков, говори обстоятелството, че тъкмо нему Ботев е изпратил стихове за публикуване (Пенчо Славейков твърди, че това е било цяла тетрадка) и че в Славейковия вестник „Гайда" се появява първата негова известна творба. Независимо от отношенията, които се създават между двамата възрожденски поети, делото на Славейков представя цяла епоха в българската литература до Освобождението. Ботев очевидно не е ценял неговата сантиментална любовна лирика. В кратката си бележка по случай излизането на книгата на А. Франгя „Венец на българската муса" той пише иронично: „Г-н Франгя е достоен подражател на г. Славейковите „Момиче, момиче, бяло Иваниче" („Знаме", I, 1875, бр. 4). Но любовната лирика е създала голяма популярност на Славейков още в ранните години на неговата писателска дейност. Към тази популярност постепенно се прибавя и признанието, което Славейков получава като журналист и публицист, редактор и издател, преводач и просветител, демократ и патриот. Основното признание е признанието за поета и майстора на българския поетичен език. Славейков има двама учители — народното творчество и руската поезия. Неговият поглед е насочен към българския живот, към съвременната действителност. От своите демократически позиции той създава гражданска поезия, която вълнува съвременниците. В години на голямо национално напрежение, каквито са събитията около Кримската война, Славейков със своите патриотични стихотворения се приближава до тематиката на Раковски и Чинтулов. В анализа на обществената действителност, която го заобикаля, често стига до горчиви разочарования и остро разобличение, което го сближава с Ботев. Сближава го с Ботев и отношението към фолклора. „Изворът на белоногата" и „Хайдути" се намират на една обща развойна линия на българската възрожденска поезия; те са родени в образно-емоционалната и творческа атмосфера, в която са възникнали най-хубавите произведения на фолклора.

Все още не са изследвани у нас проблемите на поетиката, стиха и езика — така, както се поставят в поетическото творчество на Славейков, за да се види какво той внася в историята на българската литература в това отношение. А този принос е огромен. Достатъчно е да се анализира неговият стих, за да се види развоят, който достига стиховата система чрез неговата поезия. Това важи и за композицията, жанровите форми, баснята, поемата, изразителността на езика и т. н. Прав е Вазов да каже: „Той пръв със своя майсторски чук издяла из грубата скала на българския език статуи с изящни линии и форми, пръв изкара из тоя първобитен, необработен инструмент ония сладки звукове, ония драги песни, които са опойвали нашите юношески души и са поронили в тях първите семена от любов към хубавото, към поезията“ (Ив. Вазов, Събрани съчинения, т. XIX, 1957, стр. 339—340). Това е признание на поет и съвременник, който е могъл най-добре да оцени приноса на Славейков за развитието на нашата поезия. Независимо от критицизма си Ботев едва ли би оспорил тази оценка. Това признание посочва, че до появата на Ботев и Вазов в българската литература е била създадена една широка и здрава основа, върху която може да се опре новото поетическо поколение.

Значението на Славейков в това отношение се увеличава от още едно обстоятелство: той е разностранна поетическа индивидуалност; творческият „аскетизъм“ му е чужд. Една кипяща виталност определя разнопосочните му поетически настроения — от любовното преживяване до гражданската резигнация, от възприятието на природата до размисъла над социалните неправди. Широкият творчески диапазон обуславя и разностранността на художествените търсения и решения, разнообразието на поетиката. Това съвсем не значи, че във всички области Славейков е постигнал успехи. Това също не значи, че времето не е накърнило много от творбите, които съвременниците са оценявали като високи художествени постижения. Самият Ботев за едно десетилетие е преодолял редица моменти от поетиката на Славейков и е извел нашата поезия на по-висок етап. Мястото на Славейков в историята на българската поезия трябва да се оценява исторически, с оглед на онова, което неговата поезия е наследила и създала, с оглед на новите линии, които е развила, с оглед на трансформацията, която се извършва чрез нея между фолклорна традиция и индивидуално творчество, между сантиментализъм, романтизъм и реалистично възприемане и възсъздаване на света.

Поради творческата си многопосочност поезията на Сла-

вейков притежава още едно качество — възможност да послужи за изходна точка на различни жанрови форми и стилово-лирически направления. Това важи и за цялостното литературно дело на Славейков, в което поезията е основният момент, но покрай нея се разработват интересни страни на прозата: мемоаристиката, хуморът и сатирата, фейлетонът, публицистиката, литературната критика.

С появата си през 1867 г. Ботев сварва в българската литература още редица оформени или оформящи се писатели: Л. Каравелов, Д. Войников, В. Друмев, Ил. Р. Блъсков; към тях той има свое определено отношение. По-важно е в случая да отбележим поетите (освен Л. Каравелов) К. Миладинов, Гр. Пърличев, Н. Козлев, Р. Жинзифов, Д. Великсин; тук няма да споменаваме имената на бездарните стихотворци, които времето отдавна е заличило от паметта на поколенията. К. Миладинов е познат на Ботев преди всичко като фолклорист и като мъченик на българската национална борба. Гр. Пърличев много късно бива оценен като голям поет — когато поемите му „Сердарят" и „Скендербей" биват преведени от гръцки на български; за съвременниците си той е само неуспелият преводач на „Илиада". Н. Козлев излиза от традицията на Раковски — насочва вниманието си към освободителната борба, като използува в рамките на поемата образи, символи и похвати от народното поетическо творчество. Р. Жинзифов е свързан с някои романтични славянофилски традиции. В патриотичната му поезия преобладава елегичният тон, произтичащ както от дълбокото съзнание за трагичната участ на българския народ, така и от личната жизнена съдба. Особено силно е изразен носталгичният момент (както и у К. Миладинов). Жинзифов разкрива душевния свят на младите българи, отишли да учат в чужбина, откъснати от родината, близки до безнадеждността и отчаянието. Елегията се разпространява твърде рано в българската поезия. Свой поетически свят носи Д. Великсин, който поставя въпроси от морално и социално естество: тежкото положение на жената в съвременното общество. Философският размисъл у Великсин лесно минава в дидактизъм. Великсин разработва сонетната форма. Според спомените на съвременниците Ботев е ценял неговото стихотворно майсторство. (Вазов привежда думите му: „Аз съм поет по душа, Великсин е поет по изкуство.")

Не можем да отминем яркото присъствие на Л. Каравелов в българската литература. Заедно с Раковски и Славейков той е един от учителите на младия Ботев. През 60-те години е вече оформен белетрист, публикувал сборник с повести и разкази

на руски в Москва (1868): добре е познат като публицист и журналист. От 1870 г. Ботев е сътрудник на неговите вестници „Свобода“ и „Независимост“. През седемдесетте години Каравелов е в центъра на българския литературен живот в Румъния — като белетрист и поет, като журналист и публицист, като преводач и литературен критик. С оглед на нашата тема твърде интересно е поетическото му творчество. Най-ранните му стихотворения са поместени в сп. „Братски труд“ през 1860 г. След 1869 г. Каравелов публикува голям брой стихотворения в „Свобода“, „Независимост“ и „Знание“. Поетическите му постижения са ограничени; те се изразяват в няколко творби: „Хубава си, моя горо“, „Преминуват годинките“, „Не раждай ме, мамо, бяла, черноока“. Но независимо от това не може да се отрече обществената роля на поезията на Каравелов — заедно с публицистиката му тя изпълнява определени политически задачи. Тематиката ѝ е твърде широка: тежкото положение на народа, разобличението на народните врагове, националноосвободителната борба, носталгията по младостта и родината. Тематичните контакти между стихотворенията на Каравелов и Ботев са безспорни, обаче по художествен строй това са два съвсем различни художествени свята. Поезията на Каравелов е далече от могъщия творчески темперамент и силните образи на Ботев. Двамата писатели се срещат в друга област — публицистиката и фейлетоните; близостта тук е толкова голяма, че и до днес остава неразрешен въпросът за авторството на значителен брой статии и фейлетони.

III

Творчеството на Хр. Ботев е дълбоко закотвено в българската възрожденска литература, свързано е с хиляди нишки с българската действителност, отразява трагични и същевременно възвишени моменти в историческото развитие на българския народ. То израства върху една национална художествена традиция с дълбоки корени във фолклора. Фолклорът дава националния облик на възрожденската ни литература и особено на поезията, но съвсем не изчерпва нейната характеристика. Ролята на фолклора е твърде сложна — неговото използуване върви едновременно с неговото преодоляване, което не е без връзка с намаляването на обществените му функции през XIX в. Фолклорът импулсира литературното развитие, разкрива творчески пътища пред писателите, придава самобитен, национален характер на литературата, но в този процес действуват и други сили — естествената тенденция за създаване на ново художествено съзнание

и нов тип литература, обусловени от измененията, които са настъпили в социалната структура на българското общество. Контактът с големите европейски литератури — както с тяхното огромно наследство от миналото, така и с творческите търсения на съвременността — е фактор от решително значение.

Ботев започва писателската си дейност в една литература, напълно развита в жанрово отношение, вътрешно обогатена от трансформационните процеси, които са се извършили в нея, с език, който се е превърнал в годно сечиво за поетически изказ. Значителни са успехите преди всичко в областта на поезията — и в публицистиката, ако се смята за част от литературата. Присъствието на един голям поет като П. Р. Славейков улеснява развитието на младия талант, но същевременно и затруднява пътя му — защото мъчно е да се изтръгнем от сянката на голямата литературна фигура. Процесът е винаги един и същ и има своята диалектика: от една страна — усвояване на традицията, от друга — нейното преодоляване. Само големите творчески индивидуалности могат да минат през двата етапа.

Още с първите си обнародвани стихотворения Ботев показва сила на таланта и творческа сигурност. В българската поезия заговорва мощен поет. В „Майце си“ сме развълнувани от скърбите и разочарованията на младия човек, който чувствува съдбата си като проклятие, защото живее в действителност, която обезверява всичките му надежди. Младата душа е разпъната от мрачни мисли и бурни мечти, но светът е мъртъв и коварен и няма отзив за благородното сърце („Към брата си“). С огромна сила избухва Ботевият талант в „Елегия“ — за първи път в българската поезия се чува такъв мъжествен, революционно-разобличителен глас. „Елегия“ е началото на марша на големите идеи и големите чувства в „До моето първо либе“ и „На прощаване“, „Борба“ и „В механата“, „Патриот“ и „Моята молитва“, „Хаджи Димитър“ и „Обесването на Васил Левски“. В сравнение с тези творби всичко създадено до този момент в българската поезия избледнява. Върхът на художественото майсторство е завладян с неочакван, бърз и решителен щурм. Наистина в историята на българската литература се разкрива нова страница.

Новите литературни периоди започват с нови личности. В края на 60-те и началото на 70-те години Ботев е такава личност — нова, необикновена поетическа индивидуалност, която се налага неотразимо. Той е погълнал всичко, което могат да му дадат родната среда, престоят в Русия, емиграцията в Румъния — като жизнени впечатления, като обща и философска кул-

тура, като естетически опит. Изключително взискателен към себе си и към другите, Ботев е преди всичко една нравствена личност — и в сферата на социалния живот, и в сферата на изкуството. Във всички области, в които работи, той решава идейно-нравствени задачи. Оттук и основният му принцип като писател и художник — да свърже естетичното с етичното. Етичното за него е много по-широко понятие, отколкото обикновено разбираме тази дума: то засяга не само поведението на личността в обществото, но и социалните отношения изцяло; засяга основните закони, които изграждат монолитната човешка личност, но също така и законите, които определят историческото развитие на народите. Затова Ботев може да заяви едновременно: „Няма власт над оная глава, която е готова да се отдели от плещите си в името на свободата и за благото на цялото човечество“ („Знаме“, 1875, бр. 23) и „Само огън и меч, кръв и революция ще избавят народа от смърт и пропадание“ („Знаме“, 1875, бр. 18).

Монолитната, цялостната личност на Ботев налага своя силен отпечатък върху творчеството му — от поезията до публицистиката. Няколко неща веднага обръщат внимание: протестът срещу всичко, което спира човешкия напредък, защищава тиранията, пречи на борбата на народите за свобода; чувството за отговорност пред съвременността и пред историята, бунтът срещу всяко примирение със злото; взискателността към самия себе си и към всички; непрекъснатият диалог със съвременниците, пред които Ботев поставя смело и категорично най-острите и най-болните въпроси; вярата в силите на народа, в неизбежната победа на прогреса и революцията, в бъдещето на човечеството. Тъкмо тези моменти създават високата температура и на поезията, и на публицистиката.

Ярката индивидуалност на Ботев е подчертана и в общественатa му дейност, и в творчеството му. Тя иде не само от силата на таланта, но и от съзнанието на писателя, че е проникнал дълбоко в своята епоха, че е разкрил пружините, които движат историческото развитие, че с изострената си чувствителност се е докоснал до самата същина на народните страдания и надежди. В съзнанието на поета се е отразило изцяло съзнанието на обществото и на времето, в което живее. Опрян на своите убеждения, Ботев може да разговаря смело със своите сънародници, да провокира непрекъснато тяхната нравствена чувствителност и тяхната съвест. Без да бъде моралист, той се превръща в обвинител и съдия, диалогът се трансформира в монолог. Ботев има право на този монолог не само защото се опира на твърдите

си убеждения, но и защото поставя най-високата мярка на идеите си — цената на собствения си живот. Той не само декларира, че е готов да го отдаде за свободата на отечеството си и на цялото човечество, но в решителния момент изпълнява великата нравствена повеля:

Подкрепи и мен ръката,
та кога въстане робът,
в редовете на борбата
да си найда и аз гробът.

В историята на световната литература малцина са поетите, които приемат смъртта като истинска и единствена цена на поезията. Колко тясна е връзката между поезия и жизнена съдба в съзнанието на Ботев, показва и познатият факт, че в изпратеното от борда на „Радецки" прощално писмо до приятелите си той пише: „Аз съм весел и радостта ми няма граници, като си наумя, че „Моята молитва" се сбъдва."

В обществената дейност, идеите, творчеството на Ботев има нещо изключително. Ние се удивляваме, но същевременно го приемаме и разбираме като проява на една голяма и надарена личност, на един необикновен ум. Онова, което по-трудно можем да разберем, то е фактът, че този толкова високо издигнал се над своята среда мислител и поет намира свой събеседник в лицето на съвременниците си. В случая ни интересува не образът на поета и публициста — ние го изграждаме в съзнанието си, но образът на Ботевия читател, на онзи, към когото са отправени вдъхновението на неговите стихотворения и вътрешното вълнение на статиите и фейлетоните му. Става дума не да търсим действителния читател такъв, какъвто съществува в тогавашното българско общество, а Ботевия адресат, онзи, към когото поетът мислено се обръща. Неговия образ ще намерим в самото Ботево творчество. Той е сложен — защото може да бъде разбран в прекия смисъл на думата: онзи, към когото поетът и публицистът насочва не само вярата си, не само радостта си от борбата за свобода и революцията, но и изобличителните си стрели. Тук адресатът е просто герой на поезията и прозата на Ботев. Обаче същинският Ботев адресат е друг, той е негов двойник, негов постоянен събеседник и довереник. Да се анализира този сътворен от Ботев образ е извънредно интересно. Ние не сме сигурни дали той конкретно съществува в реалната историческа действителност, но Ботев го постулира и го създава. Той го внася в българската литература и чрез нея — в българ-

жата действителност. Това не значи, че Ботев е „съчинил“ и „измислил“. Вероятно той е вече съществувал като потенциалност, редица негови черти са могли да се открият в средата, в която Ботев се е движел, но Ботев го досътворява като цялостен и завършен образ. Това е един необикновено интересен опит да бъде издигната българската интелигенция до великите идеали и задачи на времето, до най-високите интелектуални и етични изисквания. Никой преди Ботев не е поставял такава висока мярка в нашата поезия и публицистика. И ако се говори за великата обществена функция на литературата, чрез творческото дело на Ботев тази функция се осъществява блестящо.

При анализа на Ботевата поезия ние се удивляваме на живата и активна връзка на твореца с епохата, с нейната духовна атмосфера, с идейно-политическия климат, със социалната среда. Това се чувствува навсякъде — в образите, които създава, в картините, които рисува, в емоциите, които разкрива. Ботев написва двадесет стихотворения — количество, което не би могло да осигури широки контури на изображението; сякаш няма възможност за многообхватност на рисунъка, за богатство от конкретни реалии. Впечатлението от тези двадесет стихотворения обаче е съвсем друго — в тях е въплътена цялата епоха с острите ѝ конфликти, с най-светлите ѝ идеали, с драматичните ѝ борби, с трагичната съдба на народа, с героичните подвизи на хайдути, бунтовници и революционери, с мрачните мисли и бурните мечти на най-издигнатите народни синове. Почти чужда на епичния размах, специфично лирична по своя характер, поезията на Ботев представя пълно огледало на епохата. Пълнотата иде не от широтата на изображението, а от неговата сгъстеност, от кондензирания характер на краските, от синтетичността на образите. Използувайки метафорично-алегоричния език, поетът постига лаконичност в най-ярките и най-силните изображения. Могат да се дадат много примери. Такъв е случаят с бележитата картина на народните страдания в „Елегия“.

Мълчи народа!
Глухо и страшно гърмят окови,
не чуй се от тях глас за свобода:
намръщен само с глава той сочи
на сган избрана — рояк скотове,
в сюртуци, в реси и слепци с очи.

Сочи народът и пот от чело
кървав се лее над камък гробен;

кръстът е забит в живо тело,
ръжда разяда глозгани кости,
смок е засмукал живот народен,
смучат го наши и чужди гости!

С подобна изобразителна сила се отличават картините на битката за свобода („До моето първо либе“), на турската тирания („В механата“), на народната скръб („Обесването на Васил Левски“) и др. Синтетичността се постига и с умелото използуване на сентенцията като идейно-поетическо обобщение.

Още един момент заслужава особено внимание: преображението на словото в поетически текст. В никакъв случай не бива да се отричат художествените постижения на предходниците и съвременниците на Ботев — Чинтулов, Славейков, К. Миладинов, Вазов, Д. Великсин и др. Но, струва ми се, пръв Ботев оценява изразителната сила на словото. Всяка дума е отделен свят. Поставена в контекст (а думите живеят само в контекста), тя получава идейна, образна и емоционална многозначност, превръща се в семантичен заряд. Велика заслуга на Ботев в историята на българската поезия е, че открива силата на словото. Оттук и неговото внимателно, но пълно използуване. Специалният анализ показва в това отношение голямото майсторство на Ботев. Той преодолява многословността, паразитната употреба на думата, впряга в художествената изразителност многозначността и асоциативността на словото. Богатството на неговия стил не се мери с количеството на употребените думи, с многообразието на граматичните форми, а със способността му да използува цялата вътрешна изразителност на думата. Ботев е майсторът на „силните“ думи. Да вземем примери само от едно стихотворение — „Към брата си“ (второто публикувано Ботево стихотворение — от 1868 г.). Безспорна е изразителната сила на стиховете: „Тежко, брате, се живее /между глупци неразбрани“; „Но себе си, брате, губя, /тия глупци като мразя“; „Мечти мрачни, мисли бурни /са разпнали душа млада“; „Но кажи ми що да тача/ в тоя мъртъв свят коварен“ и др.

Богатата изразителност се постига не само чрез „силните“ думи, но и с „обикновените“ думи, външно „спокойни“, но точни, освободени от всякакви паразитни епитети, използувани в лаконични изречения. Най-добрият пример е многократно цитиран:

Настане вечер — месец изгрее,
звезди обсипят свода небесен;

гора зашумя, вятър повее —
Балканът пее хайдушка песен.

Тук всяка нова дума би нарушила образната сила, емоционалната атмосфера, идейната целенасоченост на строфата. Думите са така точни и ясни сами за себе си, че не се нуждаят от никакви допълнителни пояснения или емоционални оцветявания. Това са най-обикновени думи, с определени значения, познати на всички, но те са получили необикновена изразителност в контекста, в който са употребени.

Ботев пръв в нашата поезия преодолява „поетичността" на езика, отрича търсенето на „красивост", освобождава се от „сантименталния" стил, така присъщ на възрожденската ни поезия. Родоначалникът на този стил бе П. Р. Славейков, но и той се опита да го превъзмогне в гражданската си лирика. Ботев използува голямо количество „прозаични" думи — от битовата до политическата лексика. В това отношение той е предходник на нашата революционно-пролетарска поезия, на поетите от началото на двадесетте години, които се бореха срещу езика на символистите, на нашата съвременна поезия. Трябва да се отбележи, че „прозаичните" думи у Ботев не са стихийно явление, а са подчинени на стилистични цели. Все по тази причина участието на диалектизмите в поетическия му език е съвсем ограничено.

Тук нямаме за задача да изчерпим големия проблем за поетическото майсторство на Ботев; това би значело да се разгледат още много моменти в неговото творчество: типът на подхода към действителността, обикнати похвати при изграждане на образа, композиция, монологът като основен лирически израз, белези на поетическата реч, стих и т. н. Безспорно Ботев би могъл да каже напълно основателно за себе си, че е поет не само по душа, но и по изкуство.

IV

Съвременниците едва ли са могли да оценят това изкуство така пълно, както ние днес го оценяваме. Може би малцина са били подготвени да разберат високата художествена култура на Ботев. Но едно те са почувствували без всякакво съмнение: идейната смелост и историческата мащабност на неговата поезия. Това е поезия на големите и силните чувства, на драматичните конфликти, на великите устреми на епохата, на нейния трагизъм и на нейната възвишеност. Страданията на народа са

вплетени в сложната емоционална атмосфера на времето – в нея се смесват скръб и болка, възмущение и протест, трагизъм и борба, ненавист и любов. Личните преживявания се превръщат в решения на философски въпроси, патриотизъм и революционен устрем се преливат взаимно, националноосвободителната борба се включва в многовековното движение на човечеството напред — чрез разрушаване на лъжливите кумири на черквата и монархията, чрез разобличаване на мракобесието, чрез утвърждаване на пътя на революцията. Това са големи, съдбоносни, общочовешки въпроси, които не могат да не развълнуват Ботевите съвременници. Разбира се, основното е пълното отрицание на робската тирания, отхвърлянето на социалната експлоатация, възвеличаването на борбата за освобождение. Формулировките, които използувам, не са най-добрият подход към поезията на Ботев. Служа си с тези формулировки, за да подчертая по-силно историчността на Ботевата поезия — историчност на съдържанието ѝ, но историчност и на възприемането ѝ. Историчността увеличава нейната естетическа активност — не само във времето, в което възниква, но и в нейния живот през следните десетилетия, в продължение на един век от смъртта на Ботев до наши дни.

Естетическата активност на Ботевата поезия заслужава специално внимание. Не се касае само за възприемане от широките читателски кръгове, от целия народ — също много интересен въпрос. Става дума за естетическата активност в историята на българската литература. А за едно творческо дело това значи да излезе от своето време и да заживее във времето изобщо. Ботевата поезия има тази рядка съдба. Недостатъчно изяснен е въпросът за оценката, която тя получава у своите съвременници. Добре известни са, за да не бъдат повтаряни тук, някои бележи за отношението към нея на П. Р. Славейков, Д. Войников, Васил Левски, Бачо Киро Петров и др., за разпространението на Ботевите стихотворения като песни, които стават част от песенния репертоар на тогавашната интелигенция и на революционната младеж. Но също така известно е, че книжката „Песни и стихотворения“ от 1875 г. не получава нито една рецензия. Причините могат да се търсят и в настъпилите политически събития, но фактът не може да не бъде отбелязан.

По-важен е отзвукът, който поетическото творчество на Ботев намира в развитието на самата поезия. Първият голям факт е отношението на Вазов. Това отношение минава през интересни фази след Освобождението — главно като оценка на личността и творчеството (в спомени и статии за Ботев). Но през 70-те години то се проявява в пряко влияние. Като поет

Вазов се формира в сложна обстановка, използува различни традиции от нашата и чуждите литератури. Участник в подготовката на Априлското въстание, озовал се политически емигрант в Румъния, в годините на най-високо революционно напрежение Вазов преоценява своите естетически позиции. Влиянието на Ботев тук се оказва едно от най-важните. Това личи особено в книгите „Пряпорец и гусла“ и „Тъгите на България“ — в програмното стихотворение „Новонагласената гусла“, в „Панагюрските въстаници“, „Пряпорец“, „Свобода или смърт“ и др. Претърпяло дълбоки естетически трансформации, това влияние стига до „Епопея на забравените“. Ботевото въздействие не заличава различията между двамата поети — в идейната целеустременост и в поетическите темпераменти, в художественото възсъздаване на света и в образно-стилово отношение.

Не би трябвало да търсим Ботево влияние върху Ст. Стамболов; учителят на Стамболов е Каравелов. Но Ботев има друг поклонник — Бачо Киро Петров, който в своите ръкописни сборници и тетрадки преписва и преработва Ботевите стихотворения. Чрез тези преписи Ботев по-скоро стига до читателя, отколкото чрез печатаните текстове. И тук е главната заслуга на Бачо Киро, един от най-симпатичните представители на нашата народна интелигенция в навечерието на Освобождението, загинал за свободата на народа си. Бачо Киро променя Ботевите заглавия, взима отделни строфи и ги продължава със свой текст, създава нови варианти. Преписите и преработките на Бачо Киро са важен документ за обаянието на Ботевата поезия през 70-те години и за нейната обществена и литературно-историческа функция.

Все още не е написана историята на Ботевата поезия след Освобождението. Към поезията трябва да бъдат прибавени и фейлетоните, които също създават една традиция в българската литература. Тази традиция може да бъде проследена във фейлетонното творчество на Зах. Стоянов, Алеко Константинов, Г. Кирков, Хр. Смирненски и др. Ботевата поезия бързо печели читателите, превръща се в национално художествено достояние, дълбоко прониква всред широките народни маси, оказва значително влияние върху новите форми на фолклора, особено върху партизанския фолклор. Но нейният път към съзнанието на писателите не е съвсем лек — това показват статиите на Вазов и Пенчо Славейков, където общото възхищение често се накърнява от несправедливи бележки. Но престижът на Ботев като поет расте с огромна бързина. Нищо чудно, че дори и хората около „Мисъл“ начело с редактора на списанието д-р К. Кръстев

не могат да не се подчинят на растящото обаяние. Търсейки мястото на своите съратници Пенчо Славейков, Яворов и П. Ю. Тодоров в историята на българската литература, д-р Кръстев използува големия престиж на Ботев и ги извежда от неговите поетически завети (в книгата „Хр. Ботев, П. Р. Славейков, П. Тодоров, П. К. Яворов", 1917).

Поетически внушения от Ботев могат да се открият в много творби на нашата литература — в „Епопея на забравените" на Вазов, в „Кървава песен" на Пенчо Славейков. Преклонението си пред личността, подвига и творчеството на Ботев са изразили в специално посветени нему стихотворения много от нашите големи поети (Хр. Смирненски, Е. Багряна, Л. Стоянов, Н. Фурнаджиев, Т. Траянов, Хр. Радевски, Н. Вапцаров и др.). Този факт също заслужава изследване. Но основният проблем, към който литературният историк трябва да насочи вниманието си, е Ботевата традиция в развитието на българската поезия. Не могат да ни занимават повърхностните прилики, случайните паралели, подражателството. Трябва да бъде намерен основният критерий за разкриване на тази традиция. Струва ми се, това е отношението поет—общество, поет—народ, — най-важният проблем, който трябва да решава всеки творец и художник. В известното си стихотворение Вапцаров посочва ботевското решение:

Събличам се.
Лягам в леглото.
Заспивам.
Но ето пристига
навъсен работник
и пита:
— Написа ли песен за Ботев? —

За Ботев ли?
Чакай...
Огряват звездите,
след туй на Балкана
излиза луната,
вълкът се промъква
и дебне в скалите,
и светят очите му в мрака.

Работникът бърчи челото
и пита:
— Това ли е Ботев?

Пиши за жетварите там,
за теглото,
за черните кърви,
що пие земята,
за робската песен
и мъката в нея,
която люлее нивята.
Какво ще го търсиш
в усоите, дето
и хищника днеска не броди.

Не виждаш ли? — Ботев
в очите ни свети,
та Ботев е тук, при народа.

Ти падаш и Ботев ни казва:
„Вдигни го!
И дай във ръката му знаме!“
Подавам ръката си,
ти се надигаш
и крачиме рамо до рамо.

Вапцаров разкрива едновременно както обществената, така и творческата, литературно-историческата функция на Ботевата поезия. Традицията, която продължава тази функция, се осъществява в социално-гражданската и революционната линия на нашата поезия. Безспорно пролетарската, революционната, реалистично-социалистическата литература най-силно въплъщават Ботевата традиция — от Д. Полянов до Вапцаров и Веселин Андреев и съвременната българска поезия. Но традицията е по-богата. В първите десетилетия след Освобождението можем да я открием у Вазов, тя се проявява у Яворов. Ще я стесним, ако я отъждествяваме само със социалната програма на художника. В традицията се включват силната поетическа индивидуалност, творческият темперамент, нравственият императив, който движи човека и твореца. Ботевата традиция не се изразява в утвърждаването на определени жанрови форми, нито в създаването на господствуващ стил. Действително Ботев развива великолепно някои жанрови форми — елегията, баладата,

приятелското послание, политическия и философския лирически монолог, сатирата, но това е само един път и едно начало за поетите, които идат след него. А за стиловото разнообразие на Ботевата традиция свидетелствуват творбите на Смирненски и Гео Милев, Н. Фурнаджиев и Н. Хрелков, Хр. Радевски и Н. Вапцаров, Вес. Андреев и Вес. Ханчев.

Да се търсят допирните точки на Ботев с развитието на нашата поезия в продължение на повече от един век — от Раковски до нашето време — е благодарна задача. Това означава да се разкрият дълбоките корени на една велика национална поетическа традиция, която може да ни изпълва само с гордост и радост. Мярката за величието на Ботевата поезия не е само в онова, което конкретно поетът създава, в неговите шедьоври от „Елегия“ и „До моето първо либе“ до „Борба“, „Хаджи Димитър“ и „Обесването на Васил Левски“, но и в могъщото влияние на тази поезия в развитието на българската литература, в силата на Ботевата традиция. Но Ботевата поезия има и други измерения — дълбокото вътрешно сходство с големи поети на световната литература, като Петьофи, Мицкевич, Некрасов и др., а може би и с великия Пушкин, ако трябва да говорим за националното обаяние или за националната роля, която играят и личността, и творчеството, и общественият подвиг на нашия поет.

Ботев продължава да бъде наш съвременник като поет и художник. Свикнали с неговата поезия от детска възраст, ние я възприемаме като нещо неотделимо от нашия живот, от нашето лично и национално битие, от нашата култура. И в това е силата на големия творец. Но не бих казал, че това е най-добрата позиция, най-добрият начин за общуване с поета. Тази позиция, превръщайки се в ежедневие и навик, само привидно ни сближава с Ботев — понякога тя дори ни отдалечава от него. Контактът с Ботевата поезия има нужда от постоянно освежаване, от връщане към дълбоките извори на неговото вдъхновение, към неговата освободена от силата на навика ярка образност, от ново докосване до историческата мащабност на неговите идеи, от непосредно потапяне в изразителната мощ на неговия език. Ботев трябва да бъде за нас не само велико наследство, пред което се прекланяме, но и съвременност, която ни съпътствува като насъщна необходимост.

ИВАН ВАЗОВ НА ПРЕХОДА МЕЖДУ ДВЕ ЕПОХИ

Дългогодишната писателска дейност на Вазов, продължила повече от половин век, поставя няколко важни въпроса за съотношението между творческия път на поета и развитието на новата българска литература.

Първият от тях засяга *предела между възрожденска и следосвобожденска литература.* Ако погледнем от позицията на цялостното историческо развитие, съвсем естествено е да отделим литературата на Възраждането от литературата след Освобождението — разчупването на оковите на петвековното чуждо робство и възкръсването на българската държава са такова изключително събитие в историческата съдба на българския народ, че то не може да не се отрази върху развитието на литературата. Тук трябва да се прибавят и дълбоките социално-икономически промени. Да си припомним определението на Ленин за двата основни периода в историческото развитие на XIX в. Поставяйки за предел годината на Парижката комуна, той пише: „Първата епоха, от Великата френска революция до Френско-пруската война, е епоха на подема на буржоазията, на нейната пълна победа. Това е възходящата линия на буржоазията, епохата на буржоазнодемократическите движения изобщо, на буржоазно-националните в частност, епоха на бързо разрушаване на преживелите себе си феодално-абсолютистки учреждения. Втората епоха е епоха на пълното господство и упадъка на буржоазията, епоха на преход от прогресивната буржоазия към реакционния и най-реакционния финансов капитал. Това е епоха на подготовката и бавното събиране на силите на новите класи, на съвременната демокрация.“[1]

Това определение важи и за периодизацията на българ-

[1] *В. И. Ленин.* Полное собрание сочинений, т. 41, стр. 16—17; вж. История зарубежной литературы конца XIX — начала XX века (1871—1917), Москва, 1968, стр. 4.

ското историческо развитие, като, от една страна, се държи сметка за преплитането на капиталистическото развитие с преживелици на феодализма в страните на Централна и Югоизточна Европа и, от друга — за Руско-турската война от 1877—1878 г. и Освобождението, които за България представят границата между двете епохи. Без да се покриват напълно, най-общо историческата периодизация определя и периодизацията на литературното развитие.

На пръв поглед литературните факти напълно подкрепят тази периодизация — с Освобождението се завършва делото на най-значителните представители на нашата възрожденска литература: Г. С. Раковски умира в 1867 г., Ботев — в 1876, Л. Каравелов — в 1879, Д. Войников, Р. Жинзифов и Н. Бончев — в 1878 г.; фактически е завършено литературното развитие на П. Р. Славейков, В. Друмев, Ил. Р. Блъсков, Н. Козлев, Гр. Пърличев, при все че някои продължават да пишат и след Освобождението. От друга страна, не може да не се отбележи, че в първите две десетилетия на новоосвободената българска държава се явява ново писателско поколение: К. Величков, Ст. Михайловски, Зах. Стоянов, А. Константинов, Т. Г. Влайков, Д. Благоев, д-р К. Кръстев, А. Страшимиров, Пенчо Славейков, Мих. Георгиев и др. (наистина първите двама правят ранните си творчески опити през 70-те години, но тези опити са съвсем плахи и са без значение за общото литературно развитие).

Единственото явление — и изключение, което трудно се вмества в очертаната периодизация, е Иван Вазов. Той преживява Освобождението като творчески деен писател и продължава да твори още четири десетилетия. Трудността иде от обстоятелството, че до Освобождението Вазов има значителна литературна дейност, участвува активно в литературния печат, издава три стихотворни книги („Пряпорец и гусла“, „Тъгите на България“, „Избавление“); към тях трябва да се прибави и „Майска китка“: макар и издадена в 1880 г., тя съдържа стихотворения, писани през 70-те години. С цялото си доосвобожденско творчество Вазов се очертава като типичен „възрожденски“ поет, най-плътно е свързан с традициите на нашата възрожденска литература — от Раковски и Чинтулов до Каравелов и Ботев. Ако го сравним с двамата най-видни представители на българската поезия през този период — Хр. Ботев и П. Р. Славейков, веднага проличава органическата му близост с тях. По поетически тип Вазов е повече сходен със Славейков. Той е поет с по-разностранна творческа чувствителност (от интимната любовна изповед и поетическото общуване с природата до патрио-

тичния патос и революционния химн), докато поезията на Ботев е изпяло идейно и политически целеустремена, способна на своеобразен художествен „аскетизъм“, обречена на революцията (затова стихотворението „Ней“ звучи като изключение и обърква Ботевите изследователи).[2] Вазов се отнася с дълбоко уважение към творчеството на Славейков, чете го „с наслада“ и се учи от него, нарича го „мой високо почитан учител в поезията“[3], при все че не е много щастлив в личните си срещи с големия възрожденски поет: през 70-те години Вазов, вече автор на „Борът“, посещава Славейков в Цариград и го моли да прочете ръкописа на поемата „Видул“, но Славейков отказва — бил претрупан с много работа;[4] при втората среща в София през 1880 г. Славейков го попарва с думите: „Четох вашата „Грамада“. Това е последният проблясък на един угасващ поет“;[5] не по-щастливи са и контактите между двамата в Пловдив, в Източна Румелия. Но това не пречи на Вазов да изрази възторжената си оценка за П. Р. Славейков, за поезията му, за поетическия му език в речта по време на първия си юбилей в 1895 г. Литературоведският анализ лесно може да посочи вътрешните връзки между Славейковата и Вазовата поезия — както в любовната, така и в гражданската лирика.

С Ботев Вазов се е познавал лично и в Галац е другарувал с него; характеристиката, която му дава в спомените си „Неотдавна“, е извънредно ценна. Вазов е изпитал през 70-те години известно влияние от Ботев — както от личността, така и от поезията му. За това свидетелствуват личните признания на Вазов, патриотично-революционните му стихотворения в навечерието на Априлското въстание и по време на въстанието (най-яркият пример е „Новонагласената гусла“, където зависимостта от Ботевото „До моето първо либе“ е явна). Вазов заявява пред проф. Ив. Д. Шишманов: „Под влиянието на новите революционни идеи и на книжката с Ботьовите и Стамболови стихотворения аз почнах да пиша по това време бунтовнически песни, по-голямата част от които излязоха после в „Пряпорец и гусла.“[6] Идейната близост се подсилва и от практическата дейност на Вазов: дружбата му с хъшовете в Браила,

[2] Добре изтъкна тази особеност на Ботевото поетическо творчество Ат. Далчев, сравнявайки го с поезията на Петьофи.
[3] *Ив. Вазов.* Събрани съчинения, т. XIX, 1957, стр. 208.
[4] *Ив. Вазов.* Събрани съчинения, т. XIX, 1957, стр. 80.
[5] Пак там. стр. 208.
[6] *Ив. Д. Шишманов.* Ив. Вазов. Спомени и документи, София, 1930, стр. 46.

участието му в подготовката на Априлското въстание (в Сопот), членуването в Централното благотворително общество (продължение на Букурещкия революционен комитет).

Няма да бъде правилно поетическото дело на Вазов до Освобождението да се определя само с оглед на връзките му с поезията на Славейков и Ботев; Вазов не е техен епигон, а оригинален поет, със свой творчески облик, със собствени художествени търсения. Три основни теми, три тематични центъра, които определят и характера на трите му стихотворни книги, са залегнали в неговото поетическо творчество до Освобождението: Априлското въстание — като върховно напрежение в националноосвободителната борба, тежките народни страдания след потушаване на въстанието, Освободителната война и Освобождението. Никой друг поет-съвременник не е изобразил и възпял така широко, с толкова искрено вълнение и патриотичен патос тези големи исторически събития в живота на българския народ. Достатъчно е да се посочат само няколко момента, за да се усети широтата на поетическия замисъл на Вазов: поетическият манифест „Новонагласената гусла“, химните на въстанието „Панагюрските въстаници“, „Пряпорец“, „Свобода или смърт“, апологията на героизма в „Радецки“, „Бунтът“, „Каблешкову“, патриотичните алюзии и пориви в „Борът“, „Де е България“, „Топът заехтя“, „На България“, протестът срещу безразличието на Европа и жестокостта на поробителите в „Към Европа“, „Триумфът на турчина“, „Дизраели“, „Векът“, образът на Русия и руския народ в „Русия“, „Здравствуйте, братушки“, „Разходка до Баняса“, „Царят в Свищов“, „Царят в Бяла“, „Падна Плевен“ и др. В тези стихотворения се сливат патриотизъм и хуманизъм — едно от най-големите идейно-творчески завоевания, до които достига Вазов.

Хуманизмът на Вазов извира от дълбоките традиции на нашето възраждане, което по самата си същност се явява борба за човека и за човешката личност, но видени не философски — абстрактно, а в тяхната определена историческа съдба — като едно общество, подложено на вековно робско унищожение, като един народ, който възкръсва, за да се бори и извоюва своята свобода. Възрожденският проблем за освобождаване и емансипация на личността се превръща в проблем за свободата и прогреса на един цял народ. Вазов разкрива този проблем по един удивителен начин и с поетически форми и средства, които говорят и за таланта на поета, и за безспорния напредък на нашата предосвобожденска поезия. Към това трябва да се прибавят цяла редица стихотворения, които не влизат в отбеляза-

ните три книги („Пряпорец и гусла“, „Тъгите на България“ и „Избавление“), но съдържат размисли и наблюдения на поета в България и в чужбина, а също и любовната лирика в „Майска китка“ — повечето сантиментална, отколкото романтична, но все пак представяща изблик на виталните сили на едно общество, което навлиза в опиянението на ренесансовата си младост. Още нещо трябва да се отбележи: за изграждане на поетическата личност на Вазов изиграват роля не само националната литературна и фолклорна традиция, голямата руска литература, с която Вазов се сближава още в юношеските си години, но и френската поезия (особено Юго, Беранже и Парни), чрез която поетът внася нов нюанс в българската предосвободенска литература.

При все че до Освобождението Вазов разкрива само една страна от своя поетически талант — лирическата (прозаика и драматурга ще видим по-късно), той се оформя като поет със завършена физиономия и ако тук беше спрял неговият творчески или жизнен път, с пълно основание Вазов щеше да се включи в историята на нашата литература на Възраждането като един от нейните най-ярки представители — наред с П. Р. Славейков, Каравелов и Ботев.

Но Вазов имаше щастливата съдба да прекрачи прага на Освобождението и да влезе дейно в следващия период от развитието на българската литература. Как се прояви през този период? Ако го проследим в първото десетилетие след Освобождението, ще констатираме най-напред поетическата му активност: пет стихосбирки — „Гусла“ (1881), „Поля и гори“ (1884), „Италия“ (1884), „Сливница“ (1886), „Звукове“ (1893); огромната част от стихотворенията са писани през 80-те години. Това е забележителен изблик на поетическа енергия. Но Вазов разширява творческите си интереси: обнародва поеми („Грамада“, „Видул“, „Моята съседка Гмитра“, „Зихра“, „Загорка“, „В царството на самодивите“), драми („Гослодин Мортагон“, „Михалаки чорбаджи“, „Руска“), пътеписи („Един кът от Стара планина“, „Костенец“, „Разходка до Искър“ и др.), спомени („Неотдавна“), публицистични статии и рецензии в „Наука“, „Български глас“ и другаде; пише стихове за деца, прави многобройни поетически преводи (особено за „Българска христоматия“). Все по това време Вазов разкрива друга блестяща страна на своето дарование — прозаика: в повестите „Чичовци“, „Немили-недраги“ и „Митрофан“, в цяла редица разкази — „Хаджи Ахил“, „Подпоручик Вълко“, „Един бъдни вечер в Пирин пла-

нина“, „Дядо Нистор“, „Из кривините“, „Цончовата мъст“ и др., романа „Под игото“.

Ясно е, че в първото десетилетие след Освобождението Вазовото творчество придобива нови мащаби както в жанрово, така и в тематично отношение, почва да се очертава обликът на големия национален писател. Писателят по-често се замисля върху предназначението на изкуството, все повече спира погледа си върху смисъла на човешкия живот. Започват разочарованията от новата действителност с разрастващите се партизански страсти, с упадъка на морала, с алчността и бруталността на капиталистическата система, с бездушието и кариеризма на бюрократизиралата се интелигенция. Вазов посвещава цяла редица стихотворения на моралното разтление и апатията, създава ядовити сатири, пише хумористични диалози. Това е новата тема на неговата поезия. Той развива още една голяма тема — природата („На Ком“, „Към природата“, „Родопите“, „В лоното на Рила“ и др.); откликва с отделна книга — „Сливница“ — на Сръбско-българската война, за да възпее героизма на обикновения войник. Безспорно всичко това представя ново богатство в личното развитие на писателя и в развитието на българската литература.

Но и през този период най-високите завоевания на Вазов си остават творбите, посветени на големите събития и герои на Възраждането. Вазов се връща към демократичните и патриотичните идеали на Възраждането, за да ги противопостави на разложението, настъпило веднага след Освобождението. Така се раждат „Епопея на забравените“, „Чичовци“, „Немили-недраги“ и „Под игото“, огледало и възхвала на великата възрожденска епоха. Изхождайки от тях, можем ли да говорим за нов период в развитието на Вазов? Нямаме ли по същество само продължение на Вазовия творчески път от 70-те години и на големите хуманистични традиции на възрожденската литература? Поставям този въпрос, без да имам възможност да се мотивирам по-обширно, защото той засяга периодизацията на новата българска литература. Макар и обусловена от общите исторически закономерности, историята на литературата има и свои собствени закони на развитие, с относителна самостойност. Поради това границите на периодите на литературното развитие не се покриват винаги и напълно с общата историческа периодизация. Струва ми се, такъв е случаят с първото десетилетие след Освобождението — в литературно отношение то принадлежи на възрожденската епоха. Това показва не само творчеството на Вазов, но и творчеството на най-изтъкнатите му

съвременни писатели — К. Величков и Зах. Стоянов. В същност творчеството на Вазов от 80-те години и „Записките по българските въстания“ на Зах. Стоянов са не начало, а блестящ завършек на една епоха в историята на българската литература. Може би в бъдеще ще се наложи да заменим названието „възрожденска литература“ с термин, по-подходящ и по-точен от литературоведско гледище. Новият следвъзрожденски период започва от 90-те години; той е обусловен от онези обществено-политически явления, за които говори Ленин, и се свързва по основните си белези с новото литературно движение в Европа в края на XIX и началото на XX в., като, разбира се, се държи сметка за националното своеобразие на нашата литература. Този период се характеризира с народническата литература и критическия реализъм, със създаването на марксическата критика и първите стъпки на пролетарската литература, със силното течение за обновяване, модернизиране и европеизиране на българската литература. Начело на тези три течения стоят значителни писатели: Ал. Константинов, Т. Г. Влайков, А. Страшимиров и Елин Пелин; Д. Благоев; Пенчо Славейков, д-р. К. Кръстев, П. Ю. Тодоров и П. К. Яворов.

Какво е *отношението на Вазов към тези нови явления;* Това е вторият въпрос, на който искам да се спра. Ще бъде погрешно, ако опростим нещата и дадем бърз и схематичен отговор. Действително Вазов като че ли е написал до този период най-значителното, най-ценното в своето творческо дело и е завършил историческата си мисия в българската литература. Това ще значи, че се е самоизключил от литературния процес. Такова твърдение не отговаря на фактите. Вазов не само продължава да бъде активен творчески, но тъкмо през 90-те години и началото на XX век пише своите разкази и комедии от съвременния живот, образци на критическия реализъм, които съвсем естествено се включват в едно от основните течения на периода („Пейсаж“, „Василица“, „Една загубена вечер“, „Кардашев на лов“, „Изпросила“, „Обикновена история“, „Савò“, „Сладкодумен гост на държавна трапеза“, „Кандидат за хамама“, „Травиата“, „Тъмен герой“, „Службогонци“, „Вестникар ли?“ и др.); не е чужд и на някои народнически тенденции („Казаларската царица“). Макар че от своите политически позиции Вазов се отнася критично към социализма, редица негови поетически творби са социално заострени и Г. Бакалов ги включва в своите социалистически антологии. Вазов допуска и новаторските художествени търсения; в известния предговор на „Легенди при Царевец“ от 1910 г. той заявява, че стреме-

жът на младите поети „да дирят нови пътища и нови форми за мисълта си“ е напълно законен.[7]

Трябва да се вземе пред вид още едно обстоятелство: богатството на Вазовото творчество, което му позволява да играе ролята на преход между периода до 90-те години и периода след 90-те години. Още в „Гусла“, „Италия“, „Поля и гори“ и „Звукове“ Вазов разширява границите на своя художествен свят извън сферата на националното, засяга общочовешки теми, зарейва погледа си в пейзажите на Италия и Швейцария, вслушва се в гласовете на Гьоте и В. Юго, Байрон и Шилер, Алфред дьо Мюсе, Хайне и Леопарди. По този начин, при все че отрича напускането на патриотичното и националното, Вазов до известна степен подготвя откриването на общочовешкото и интернационалното от следващото писателско поколение.

Неговото верую в това отношение е съвсем категорично. В едно интервю през 1905 г. той заявява: „Нашата литература до преди Освобождението беше чисто националистическа. Днес се радваме на свободния живот, но тя пак трябва да бъде *преимуществено* националистическа в широкия смисъл на думата. Нейната възпитателна роля още не е съвършена. Аз я разбирам националистическа, че тя трябва да отражава в себе си народната душа, нашите идеали, нашите задачи, поставени от живота, да действува облагородително върху умовете и сърцата, да вдъхва чувство на любов към дълга, към труда, към честта, скромни добродетели, чрез които само може един народ да напредва и да гони по-честито бъдеще.“[8]

В предговора към „Легенди при Царевец“ Вазов повтаря същите мисли: „Светът на поета е велик, безпределен, за крилатата му мисъл няма граница. Той има право да черпи вдъхновение от всичките области, от всичките времена. Важното е да пише с вдъхновение и да обладава талант. А при тях важното е още — за българския поет — да бъде син на своя народ и на своето време, па било че се втурва в миналото, било че се лутва из талазите на съвременния живот, било че си избира общочеловешки теми, и с писането си да засегне която и да е струна от народната душа, да я направи да кънти от всяко чувство, радост и копнеж, той да бъде отзив от нейните.“[9]

[7] *Ив. Вазов.* Събрани съчинения. Т. IV, 1956, стр. 259.
[8] *Ив. Вазов.* Събрани съчинения, т. XIX, 1957, стр. 271; думата „националистическа“ тук означава национална, народностна.
[9] Пак там, т. IV, стр. 257—258.

В цялата си художествена практика до края на живота си Вазов се стреми да осъществява това естетическо изказване, продължавайки да насочва вниманието си към красотата на българската природа и родина, към българската история, към своето детство и младост, към родното си място, към възрожденски образи, където вижда първоизвора на своя патриотизъм и хуманизъм („Люлека ми замириса"). Дори възпявайки войните — с екзалтация, която днес не можем да приемем, — Вазов живее с илюзиите, че в тях се въплъщават исконни исторически тежнения, че се осъществява народната душа.

В така наречената *млада* поезия и *модерна* литература той вижда само декадентство и епигонство. Разбира се, той е прав, когато в някои прояви на модерното открива изневяра на големите обществени задачи на изкуството, отчуждаване на поезията от обкръжаващия я реален свят. Но неговото отрицание отива много далеч, когато атакува цялата чужда модерна, т. е. съвременна литература — литературата от края на XIX и началото на XX в. В 1905 г. заявява: „Ибсен, Хауптман, Горки, Чехов са добри, но те са добри и понятни у дома си; за нас са чужди, малко понятни и ненужни." Петнадесет години по-късно, през януари 1921 г., в писмото си до „Развигор" повтаря тази атака: „Имам само един укор да направя на Народния театър; защо той ни дава пиеси като: „Мъртвешкия танц", „Адам, Ева и змията", „В ноктите на живота" и други подобни символически дивотии — извинете за изражението! Кому са нужни те? Кой разбира тия мъгливи шаради?"... „Нам е нужно нещо здраво, човешко, действително художествено. Поврага тези чужди пиеси!"[10]

Съвършено ясно е, че Вазов е чужд на новите явления в литературата, извършила се е смяна на поколения, родила се е нова естетика, нова поетика. Борбата се ожесточава и с лични акценти, когато се изправят един срещу друг писатели: от едната страна Вазов, от другата д-р Кръстев и Пенчо Славейков. Тук няма да проследявам тези отношения — те започват с приятелство и творческа търпимост (Кръстев пише похвали за поезията на Вазов, Вазов се изказва положително за Славейковите стихове). Не мога да не изтъкна обаче безогледната жестокост на „младите" (да си спомним саркастичните и обидни оценки на П. Славейков за Вазов в „На острова на блажените", „Българската поезия вчера и сега", „Един стар герой" и т. н.). Вазов

[10] *Ив. Вазов.* Събрани съчинения. Т. XX, 1957, стр. 493.

страда от това ожесточение, но остава докрай верен на своите естетически позиции.

Пенчо Славейков отстоява своите; той ги изразява многократно. Когато пише за П. Ю. Тодоров, озаглавява статията си „Блянове на модерен поет", нарича го „поет на модерната душа", „модерен романтик", който живее с „предчувствие за новото". Славейков търси „духът на модерната литература, която води наяве идеала на нашето време, идеал, проповядван от Достоевски, Толстой, Ибсен и техните последователи: нравственото възраждане на човека. Идеалът на идеалите. Защото само нравствената личност и нейните дела са изгода за човечеството."[11] Когато говори за „Пушкин като национален поет", Славейков отново посочва: „Онова, което се нарича „модерно", изхожда от руската литература — Ибсен, Бьорнсон и т. н."[12]

Верният приятел на Вазов, проф. Ив. Д. Шишманов, се намесва в спора, за да засвидетелствува още веднъж дълбокото си уважение към таланта и делото на поета, но също така и да изрази позицията на литературния историк. Той пише до Вазов от Цюрих, 2. I. 1909 г.:

„Откато те знам като човек и поет, аз съм те дълбоко уважавал и обичал. Вземал съм най-живо участие в твоята съдба и съм намирал истинска наслада в своя култ към тебе. Никога не съм ти изневерявал, не съм се и колебал в оценката на твоя талант. Не съм те издигал днес в небесата, за да те низвергна утре в преизподнята. Днес гений — утре бездарност! Днес равен с Данте — утре по-долу от Семков! Аз и днес, като вчера и преди година, и преди десетки години — ценя в тебе най-силния изразител на българската *народна* душа в художествената литература. Хистеричните викове на самозвани гръмовержци и завистливи пигмеи никога не са могли да забъркат моето съждение.

Но аз не съм съглеждал нищо неестествено или вредно в борбата на *„младите"* против *„старите"*. Няма какво да се прави, драги Вазов. Това е един общ закон в литературното развитие и залог за всяка еволюция: младите поколения са винаги в опозиция към непосредствено предшествуващите, ако и да стоят на техните плещи. Така е било (вземи историята на която щеш литература!) — така ще си остане вечно. Даже Шекспир, Данте, Гете, Шилер не са били винаги всеобщо признати. Имало е епохи, когато тяхната слава е била бурно оспорвана.

[11] *Пенчо Славейков.* Събрани съчинения. Т. V, 1959, стр. 65.
[12] *Пак там,* стр. 129.

Тъй е! И литературните поколения се борят за съществуване."[13]

Тук няма да решавам спора между Вазов и Пенчо Славейков, нито ще се спирам на същността на направлението, което представя Пенчо Славейков със своите другари от сп. „Мисъл". Няма да разглеждам и термина „модерна литература", който нашата наука все още се противи да приеме без традиционно отрицателна характеристика. Искам само да подчертая, че Вазов присъствува в българската литература и в периода, който е дошъл да отрече и смени неговата естетика и неговото поколение. При това присъствува осезателно, защото се бори и теоретически, и в художествената си практика. Така Вазов стига до двадесетте години на XX в., когато започва друг период в историята на литературата, а в историческото развитие на българския народ се подготвя решителният щурм срещу капиталистическия строй и в далечината проблясва изгревът на социалистическата революция.

Съдбата довежда Вазов пред прага на нова литературна ера, ознаменувана с бързото развитие на пролетарско-революционната литература и с творчеството на забележителни писатели-хуманисти. Бих искал да потърся *връзката на Вазов с новото литературно движение в 20-те години* — и това е третият въпрос, на който ще се спра. Без съмнение не става дума да се търсят преки връзки на Вазов с литературата, възникнала след Октомврийската революция. Но искам да припомня един малко познат факт: съветите, които проф. Ив. Шишманов дава на Вазов след неговия юбилей. В писмо от Берн от 12. XII. 1920 г. Шишманов настоява Вазов да предприеме пътуване в Европа — за да се освежи и да намери сили за ново творчество: „Аз не гледам на последния ти юбилей като на един вид триумфално погребение. Талантът има няколко младости, няколко пубертета."... „Но за новия пубертет се искат по-широки кръгозори от ония, които ти дава България, особено в последните години. Ти, който се възхищаваш толкова от В. Хюго, трябва да нагласиш като него лирата си и за други акорди, по-общочовешки — за всемирна любов, за братство и хуманност. Докажи на своите „приятели", комунистите, че и ти умееш да страдаш с унижените и оскърбените, че твоето сърце е чувствително за тяхната мизерия и техните болки, че певецът на „Не се гаси туй, що не гасне" не е бил никога поет само на една класа (буржоазията) и че който умее с такъв свещен патос да възпява труда изобщо, не може да не благоговее и пред труда на инду-

[13] *Ив. Д. Шишманов.* Студии, рецензии, спомени, писма. София, 196[illegible] стр. 573—574.

стриалния работник... Ето какво очаквам аз от едно твое по-дълго пребиваване в Европа, в Италия или Франция. Досега ти си бил предимно *национален* поет. Аз се надявам да те видя още и певец на общоевропейските идеали и копнежи."[14]

Вазов не успява да се възползува от съвета на Шишманов и не се превръща в социален и работнически поет. Но ще си позволя да изкажа едно парадоксално мнение: с блестящото развитие на пролетарско-революционното начало в нашата литература в лицето на Хр. Смирненски, с появата на Хр. Смирненски Вазов спечелва най-голямата си победа — победа не само в спора с кръга „Мисъл", но победа на цялото си творческо дело. Смирненски върна гражданския и революционния патос на българската литература — възрожденския патос, ботевско-вазовския патос. Върху друга идейна плоскост, върху друга качествена основа, в друга историческа епоха, в друга национална и международна обстановка — след една тежка национална катастрофа и в зарята на една велика революция — Смирненски продължи поетическите традиции на Вазов. Тези традиции започнаха с „Русия", „Здравствуйте, братушки", и „Топът заехтя" на Вазов, за да възкръснат в „Червените ескадрони", „Северно сияние" и „Москва" на Смирненски и да се превърнат в основна сфера и интонация на българската революционна поезия през следващите драматични десетилетия.

Разбира се, Вазов не съзнаваше тази победа, но тя е победа реална.

Тук в същност се касае за едно извънредно интересно явление в историята на литературата: създаване на близки и подобни модели литература в различни исторически периоди. Теоретическата страна на това явление заслужава специално изследване, но също така важно е и конкретното изследване на литературно-историческите епохи, за да може правилно да бъде обяснено неговото възникване.

Казах в началото, че ще разгледам делото на Вазов на прехода между две епохи. Време е да се дообясня: става дума не само за възрожденската епоха и следващата непосредно след нея епоха на освободената българска държава. Вазов присъствува в нашата литература и в съзнанието на нашия народ на прехода на два литературни периода, но и на прехода на два исторически прелома: осъществяването на националното освобождение и изгрева на социалистическата революция. Голямото литературно дело на Вазов премина през тях безсмъртно.

[14] *Ив. Д. Шишманов,* цит. кн., стр. 584.

Вазов бе съвременник на народните надежди и народните страдания в навечерието на Освобождението, но той е и наш съвременник, съвременник на нашата епоха. Той бе имал нравствената смелост и поетическото самосъзнание в началото на нашия век (1913 г.) да пише:

И аз на своя ред ще си замина,
трева и мен ще расне над прахът;
един ще жали, друг ще ме проклина,
но мойте песни все ще се четат.

— — —

Те жив са отклик на духа народен,
а той не мре, и дор сърца туптят
от скръб и радост в наший край свободен,
и мойте песни все ще се четат.

Днес можем да потвърдим, че пророчеството на поета се изпълни.

ИСТОРИЯ И СЪВРЕМЕННОСТ В ЛИТЕРАТУРАТА

През последните години се забелязва значително увеличаване на интереса към историческата тема в литературата — както у читателите, така и у писателите. Някои от най-добрите съвременни български творци насочиха вниманието си към историята. Достатъчен е един пример — Емилиян Станев, който написа два извънредно интересни романа — „Легенда за Сибин, преславски княз“ и „Антихрист“. Историческата тема заема широко място в творчеството на Димитър Талев — от „Самуил“ до „Преспанските камбани“ и „Илинден“. Андрей Гуляшки, автор с остро чувство за конфликтите на нашето време, също се ориентира към проблеми и образи от далечното минало („Златният век“). Няколко по-млади писатели осъществиха творческите си възможности с най-голям успех в историческата тема — Антон Дончев във „Време разделно“ и Генчо Стоев в „Цената на златото“. В годините след 9 септември 1944 г. Стоян Загорчинов продължи основната линия на своето творческо дело, започнало с „Легенда за Света София“ и „Ден последен“. Дори един професионален историк като Вера Мутафчиева прескочи слога на науката, за да премине в областта на изкуството, и написа няколко исторически романа, от които два са безспорни достижения на нашата съвременна литература — „Летопис на смутното време“ и „Случаят Джем“. Творческите усилия на Ст. Дичев са изцяло насочени към миналото — епохата на българското възраждане; за това свидетелствуват няколко романа и повести, между които трябва да се отбележи „За свободата“. Сл. Хр. Караславов в първите си белетристични опити също се обърна към историческата тема. Тук няма да говоря за цяла редица автори, които обнародваха исторически романи и повести, без да са доказали в повечето случаи способност да разкриват сложните пътища на нашето историческо минало и да вникват в неговите трудни конфликти. Покрай честните уси-

лия, които са направени в някои творби, има и множество прояви на конюнктурна и сива литература.

Дотук говорих само за белетристиката, но историческата тема отдавна навлезе и в драматургията. Тук тя има и свои традиции: Д. Войников, В. Друмев, Ив. Вазов. Нашата драма изобщо се зароди в атмосферата на историята, в привлекателната въздействена сила на историческото минало в една епоха, когато все още българският народ се бореше за разчупване на оковите на многовековно политическо робство. Не бих казал обаче, че за развитието на нашата съвременна историческа драма традицията е изиграла някаква по-особена роля. Нейната поява се обуславя от същите обществени причини, които обясняват и бързия развой на историческата белетристика. За тях ще стане дума по-нататък. Тук ще отбележа само, че към историческата драма се насочиха драматурзи от всички поколения — от Камен Зидаров до Радко Радков. Не бих желал да изреждам имена и произведения, но не мога да не изтъкна огромния успех на драмата на Камен Зидаров „Иван Шишман“, която само на сцената на Народния театър в София имаше над триста представления; да не говорим за успеха ѝ в театрите в цялата страна. Това е безпрецедентно завоевание на българската национална драма.

Моята задача не е да анализирам подробно и изчерпателно произведенията с историческа тема в днешната българска литература. Това е направено твърде сполучливо и задълбочено в сериозното изследване на Георги Пенчев, излязло неотдавна — „Съвременност и минало. (Идейно-естетически проблеми на историческия роман от последните години)“, 1975. Интересува ме въпросът за съотношението между история и съвременност като отправна точка на литературата, като фокус на творческите интереси, като цел и осъществяване на идейно-естетическите търсения на нашия писател. Става дума не за изместване на съвременната тема от историята, а за това, доколко историческото художествено творчество успява да решава големите задачи, които нашата съвременност поставя пред литературата. Историческата тема никога няма да може да успее да отклони основното течение на българската литература, няма да я завладее като цяло — такава опасност не съществува. И то не само защото историческата художествена литература има свои специфични черти, които изискват по-особена творческа нагласа и по-специални интереси, но защото писателят живее преди всичко в своето време, в него израства и се развива, с цялата си чувствителност е насочен към него; не само в практическия си жи-

вот, но в самата си духовна същност е обусловен от съвременността. В съвременността се формира неговата нравствена система, от съвременността се определя гражданското му поведение; съвременността се превръща както в негов писателски дълг, така и в негова творческа необходимост. Дори и интересът към историческата тема се ражда в най-тясна връзка с нуждите на съвременността и, както ще видим, историческата художествена литература не губи своето съвременно звучение.

Като говорим за историческата тема в съвременната българска литература, трябва преди всичко да решим въпроса за границата между „исторически“ и „неисторически“ произведения. С течение на времето всяка художествена творба, издържала изпитанието на годините, отдалечила се от нашата съвременност, но продължаваща да стои в съзнанието на читателя, се превръща в известна степен в историческа; хората, събитията и времето, които рисува, за нас са преминали в историята. Безспорно, за да бъде свидетел на историята, такава творба трябва да изобразява реалния живот в по-широк обхват, да борави с исторически мащаби, да рисува лица и събития, които дават характеристика на дадено общество и дадено време. Разбира се, на практика е трудно да се прокара граница в това отношение, защото нито обемът на жанровите форми, нито историческата мащабност на съдържанието могат да бъдат решителен критерий. Един малък разказ или един психологически портрет могат също да свидетелствуват за важни черти на дадено време.

Но няма никакво съмнение, че романи като „Под игото“ представят безспорна историческа картина на времето. Тази творба се появява в българската литература преди повече от 85 години (началото е напечатано в книга първа на „Сборник за народни умотворения“, 1889 г.) и засяга едно голямо политическо събитие — Априлското въстание. Първите читатели на „Под игото“ са били отдалечени от историческите събития, изобразени в романа, с 14—15 години, т. е. те са били техни съвременници, а мнозина — и участници в тях. Следователно „Под игото“ по време на появата си би трябвало да носи белезите на съвременна художествена творба. Не е такъв случаят с днешните читатели, които са далеч от Априлското въстание цял век и неговите герои отдавна са се превърнали в история, при това в история на една епоха, от която ни делят основни обществено-политически и социални промени.

Можем да вземем и друг пример — романа на Дим. Димов „Тютюн“. Тази забележителна творба на българската литература се появи преди 25 години, а последните събития, на-

мерили мястото в нея, са от преди 30 години. Съвсем е очевидно, че тя е била замислена и написана като съвременен роман, за читатели, които познават изобразената действителност, живели са в нея, мнозина от тях са били не само странични наблюдатели, но дейни творци на епохата. Обаче за днешните млади поколения, дори за тези, които са превалили „на жизненото поприще средата", събитията и героите на романа „Тютюн" са история; покрай всичко друго тази творба за тях има голямо познавателно значение. Това значение с течение на времето ще расте. И тъкмо в това е силата на значителното художествено произведение — времето увеличава неговата стойност, влага в неговото съдържание нови ценностни елементи.

И все пак от наша гледна точка исторически романи ли са „Под игото" и „Тютюн"? Какво разбираме под историческа творба? Това е теоретически въпрос, който отдавна занимава литературната наука. Няма да проследявам развитието на този въпрос — това би ме принудило да приведа твърде много изказвани от чужди и наши литературоведи схващания, още повече, че това е извършено в посочената книга на Г. Пенчев „Съвременност и минало". В първата глава „Още за спецификата на историческия роман" авторът разглежда широко този толкова труден теоретически въпрос и стига до неговото успешно решение. Ще приведа неговото определение на историческия роман (като най-типичен представител на художествената историческа литература): „Обобщавайки размислите за особеностите на жанра, трябва да подчертаем, че историческият роман е плод от идейно-естетическото усвояване на обществено значима, относително завършена действителност, която с много свои нишки се свързва с настоящето и с бъдещето. Феноменът „време" като естетическа същност има важно значение за определяне на особеностите на жанра. Усвояването на миналата действителност се осъществява в координатите между обективно тематичното историческо време (време на събитието) и субективно-историческото време (време на автора). Съвременната тенденция сочи скъсяване на дистанцията между тях по посока на авторовото време. Но това не се постига за сметка на дълбоката научност и не води към модернизация в ущърб на историческата истина. Документалната струя в този жанр е твърде силна. От нея се определя тенденцията да се възкресяват важни исторически събития и факти, сред героите да има и действителни исторически лица. Обстоятелството, че изобразяваната действителност отстои далече от времето на писателя, позволява да се съди за нея исторически, като обществено съдържание, и

обобщено, като естетическа действителност“ (стр. 37–38).

Към това определение могат да се направят две бележки. При все че се изтъква само като тенденция, не може да се изисква от историческите романи непременно между героите да има и действителни исторически лица; сам авторът в предишните страници оспорва това изискване, предявявано категорично в миналото от някои писатели и литературоведи. Присъствието на исторически лица не може да бъде условие с изключително значение. Историзмът на повествованието може да се насочи не към отделни исторически личности, а към безименната народна маса, към възсъздаване на историческата атмосфера в бит, психология и възгледи. „Измислените“ от автора герои могат да носят повече историческо съдържание, отколкото образите на действително съществуващи лица. От друга страна, не бива да се набляга на историческата отдаленост във времето — това е твърде относителен белег. Вярно е, че разстоянието във времето може да осигури по-голяма обективност в изображението, но има събития, чиято историческа значителност се налага веднага и се приема всеобщо, а що се касае до естетическото обобщение, при него не най-важната роля играе дистанцията. Дистанцията не бива да се абсолютизира; тя не винаги може да осигури обективността на гледната точка. Защото отношението към историческите събития не зависи от отдалечеността във времето, а от обществено-идейната позиция на писателя.

Както добре е посочено в книгата на Г. Пенчев, съществува твърде голямо жанрово разнообразие и богатство в историческия роман и историческата художествена литература изобщо. Оттук и трудността при конкретното определяне на една или друга творба като историческа. Така, ако се върнем към „Под игото“ и „Тютюн“, по-ясен е случаят с романа на Д. Димов. Димов няма намерение да пише исторически роман. Анализът на творбата показва, че обективно историческото и субективното авторово време съвпадат. Смятам обаче, че не така стои въпросът с „Под игото“. Изхождайки от съотношението между тематичното и авторовото време („авторовото време оцветява така силно повествованието и поради това историческото събитие изглежда напълно съвременно в очите на писателя“), Г. Пенчев заключава, че „Под игото“ не е исторически роман. „Това е така, защото навсякъде се чувствува активното съпричастие на автора към описваното събитие“ (стр. 27–28). Не мога да се съглася с това твърдение. Тук се изхожда повече от близостта по време между историческото събитие и написването

на романа. Дори да не изтъкваме обстоятелството, че историческото събитие (Априлското въстание) е завършено, достатъчно е да отбележим съществуването на дистанция в отношението на автора към изобразената действителност. Тази дистанция може да се открие вред в творбата; тя е дори формулирана в специални глави — „Пиянството на един народ“ и „Пробуждане“. Независимо от „активното съпричастие на автора“ той гледа на събитията (в случая Априлската епопея) от нова историческа епоха. Извършен е завой в политическото развитие на българския народ; с този нов развой на нещата е вървял и авторът; преобразувала се в неговата лична заангажираност, променила се е температурата на неговото лично „съпричастие“ и той преценява изобразената действителност от нова гледна точка. В главата „Пиянството на един народ“ Вазов заявява: „И ние, съвременници на описуемата епоха, отрезнели вече от цял ред исторически примери, се чудим и маем какво е било това умствено опиянение, това люблимно безумство на народа да се готви на борба с една страшна империя, с велики още военни сили?“ И по-нататък: „Историята рядко ни дава пример за такава самонадеяност, която приближава до лудост. Българският национален дух никога не се е вдигал до такава висота и надали ще се вдигне друг път. . .“

Вазов изразява ясно своята историческа присъда над Априлското въстание. Тя се е оформила след „отрезвяването“; по време тази присъда не съвпада с времето на самите събития, породена е от известна дистанция. Авторовата оценка е ясна: подготовката на въстанието, „прелюдията“, както Вазов я нарича, е велика страница в историята на народа ни; самото въстание не оправдава надеждите: „Ние особено натъртихме на тая прелюдия на борбата, защото само тя е поразителна и мерило за силата на една велика идея, възприета от благоприятна почва. Самата борба, която последва, не заслужава името си.“

Днес ние не можем да приемем Вазовата оценка на великата Априлска епопея. Тази оценка е резултат не само на непознаване на цялостното развитие на въстанието, но се дължи и на идейната еволюция на писателя след Освобождението. Вазов изхожда от възгледи, формирали се у него най-вероятно сред консервативните кръгове, в които се е движел по време на емигрантството си в Русия; нарича революцията „тоя чудовищен „крах“ на най-светлите надежди“. Неговата неправилна оценка на Априлското въстание е изразена драстично в главата „Пробуждане“: „Историята ни дава примери на въстания еднакво нещастни и светли, но не така трагически безславни. Ап-

рилското въстание беше недоносче, зачнато под упоението на най-пламенна любов и задушено от майка си в ужаса на раждането. То умря, преди да поживее.“ Вазов продължава своите разсъждения: „Ако това движение с нещастните си сетнини не бе довело Освободителната война, то неумолима присъда висеше над него: здравият разум щеше да го нарече безумство, народите — срам, историята — престъпление.“

Цитирам тези думи на Вазов не за да припомням неговите несправедливи и погрешни съждения, неговата раздвоеност в оценката на възрожденската епоха, а за да покажа, че макар и отдалечен с кратка временна дистанция от събитията, които описва в „Под игото“, той си е изработил вече „историческо“ и философско отношение към тях — преценява ги не като „съпричастник“, който е написал химна на въстанието, а от гледище на „историята“. Ето основанията ни да наречем „Под игото“ исторически роман.

„Историзмът“ на романа „Под игото“ не може да се разглежда изолирано от произведенията на Вазов, писани през 80-те години и засягащи възрожденската епоха („Епопея на забравените“, „Немили-недраги“ и др.). За Вазов това е една епоха приключена, отделена от времето, в което пише „Под игото“, с едно изключително събитие — унищожаването на турското робство и Освобождението. Нещо повече — Вазов противопоставя своето време на възрожденската епоха, призовава към преоценка на големите възрожденски дейци, несправедливо забравени, очертава съвсем определено, с патриотичен патос тяхното място в историческото развитие на българския народ.

Спирам се на „Под игото“ не толкова като на частен случай, при който могат да се явят затруднения при установяване на историческия му характер, колкото като една тенденция „историзмът“ да се търси предимно в произведения с по-голяма дистанция между тематичното и авторовото време. А от подобна тенденция могат да произлязат неправилни внушения за развитието на съвременната литература, вниманието на писателите, заинтересувани от историческата тема, да се насочи преди всичко към по-далечни епохи.

*

Когато поставяме въпроса за историческата тема в съвременната българска литература, трябва категорично да подчертаем, че първата и основна задача на литературата е да изпълни най-напред дълга си към своето време. Литературата

принадлежи преди всичко на своето време. Обърната към съвременността, тя осъществява изключително важни обществени, идейни и естетически функции; в решително преломни и революционни епохи се натоварва със свръхзадачи, както това много добре е изтъкнал още Хр. Ботев в една от своите забележителни статии от 1875 г.: литературата трябва да се посвети изцяло в служба на революцията. Но като не забравяме тази дълбока връзка на литературата със съвременността, трябва да подчертаем още една нейна функция — тя свидетелствува за времето, в което се създава, тя е негово огледало и негова история.

Разбира се, всяка следваща епоха ще се интересува от предходното историческо развитие. Не само науката, но и изкуствата и особено литературата се връщат към миналото — за да го опознаят, за да потърсят възпитателни ценности в него, за да открият взаимната зависимост между минало и настояще. Всяка следваща епоха ще се стреми да се добере максимално до историческата истина, но и при най-голямо изобилие на исторически документи и паметници образът на миналото се разкрива с относителна правдоподобност. И при най-богатата историческа документация се налага намесата на творческото въображение — и то не само при писателя и художника, но дори и в изследователската работа на учения. Историците най-добре знаят, че установяването на истината за миналото е процес на доближаване до нея. Вера Мутафчиева, историк-специалист, го заявява категорично: „При историческия (роман) непременно се поставя въпросът за истината. Според мен това е несправедливо по отношение на белетриста по историческата част. По историческите факти винаги е имало и ще има спор в науката — тях ние възстановяваме с не по-малко количество въображение, отколкото би било необходимо за художествения творец. В същност откъде накъде в такъв случай на писателя се поставят подобни изисквания?... Винаги когато са ми поставяли аналогични въпроси, съм отправяла читателите към историческите изследвания — там истината е отразена в онзи процент, под който даден учен смята, че може да се подпише на дадения етап.“[1]

Писателят е най-добрият историк на своята съвременност; онова, което той върши, не може да бъде заменено от никакви исторически изследвания, от никакво богатство на историческите архиви. Действително професионалните историци се основават на старателно издирена документация, поставят си

[1] Цитирано по *Г. Пенчев*. Съвременност и минало, стр. 11.

за задача да разкрият дълбоките социални процеси, очертават хода на историческите събития, проникват в механизмите, които движат историческото развитие, анализират ролята на народните маси и големите исторически личности. Но художествената литература има свой периметър като история на времето, като огледало на историята: тя навлиза в човешките отношения, в душевността на човека, в социалната и битовата обстановка, в пейзажа на природата, селото и града, в житейските детайли, които остават извън погледа на професионалния историк, в колорита на езика, в аромата на въздуха. Това са области, за които ученият не притежава необходимата апаратура. Дори когато понякога се опитва да навлезе в тях, той напуска своята територия, изоставя специфичните си изразни средства, за да се приближи до средствата на художествения творец. Така се появяват междинни жанрове, на границата между литература и история: романизувани биографии, есеистично написани очерци за исторически събития и цели исторчески епохи, документална проза и т. н. Срещат се и историци, които притежават специфичния творчески дар на писателя и без да напускат научната почва, успяват да създадат исторически трудове, които могат да влязат в историята на литературата. Това са редки съчетания на историка с художника; струва ми се, че най-добрите примери можем да открием във френската историческа школа. Може би до този тип учени от съветските историци се доближава най-много акад. Евгений Викторович Тарле (1875—1955), създател на майсторски исторически портрети, между които с най-голяма популярност се ползуват книгите му „Наполеон“ (1936) и „Талейран“ (1939).

Без да изхождаме от становището, че художествената литература представя обикновена илюстрация на историята, не можем да не изтъкнем нейното огромно познавателно значение. Ленин нарече творчеството на Толстой огледало на руската революция. И наистина какво бихме знаели за състоянието и развитието на руското общество през XIX в. без романите и разказите на Пушкин и Лермонтов, Гогол и Тургенев, Достоевски и Толстой, Чехов и Горки? Това важи и за новата българска литература. И най-подробните исторически изследвания няма да заменят картината, която ни дават за развитието на българското село от Освобождението до социалистическата революция от 1944 г. разказите, повестите и романите на Т. Г. Влайков, Мих. Георгиев, А. Страшимиров, Елин Пелин, П. Ю. Тодоров, Йорд. Йовков, А. Каралийчев, Г. Караславов, Кр. Велков, К. Петканов, И. Волен. По същия начин би могъл да бъде потърсен

образът на живота в града през посочения период в белетристиката и драматургията на Ив. Вазов, А. Константинов, Г. П. Стаматов, А. Страшимиров, П. К. Яворов, Г. Райчев, Ст. Л. Костов, Светослав Минков, Конст. Константинов, Чудомир.

Отново творчеството на Ив. Вазов представя най-интересния пример. В това богато творчество действително е отразена историята на нашия народ в продължение на половин век — и то не само в романите, повестите и разказите, но и в поезията и драматургията. Да вземем първата стихотворна книга на Вазов — „Пряпорец и гусла“, това е история на последното, най-напрегнатото десетилетие от робството и при това история не само на външните събития и факти, но на чувствата и емоционалната атмосфера на епохата. В прозата на Вазов намират блестящо изображение националноосвободителната борба, битът, преломът и първите обществени сътресения след Освобождението („Под игото“, „Чичовци“, „Немили-недраги“, „Дядо Йоцо гледа“, „Хаджи Ахил“, „Иде ли“, „Нова земя“ и много други). Няколко сборника с разкази („Повести и разкази“, „Драски и шарки“, „Видено и чуто“, „Утро в Банки“) рисуват живота в столицата в първите десетилетия след Освобождението и разобличават чиновническо-грабителските основи, върху които се изгражда новата буржоазна държава („Тъмен герой“, „Епоха — кърмачка на велики хора“, „Травиата“, „Пейсаж“, „Една изгубена вечер“, „Обикновена история“, „Василица“, „Наводнението“ и т. н.). Убеден съм, че по тези реалистично-критически разкази някога ще се изучават не само животът и състоянието на София през 90-те години и началото на века, но и историята на България. Дори и произведенията, които не представят върхове в творчеството на писателя, притежават стойността на исторически документи.

Примерът на Вазов е показателен; той свидетелствува за изпълнен дълг към време и съвременници. Върху него се потвърждава още веднъж опитът на голямата световна литература: основната задача на писателя е да свидетелствува за своето време. По този начин най-пълно се осъществява обществената функция на литературата.

*

И все пак писателят се връща към миналото, обръща поглед към историята. Трябва да потърсим обяснението на това явление, защото, както вече бе посочено, то намира определено

място и в съвременната българска литература. От гледище на читателя това може да бъде познавателният характер на литературата, а от гледище на общественика — възпитателната ѝ роля. Но това е по-скоро резултат, отколкото първопричина. Обяснението трябва да дирим все пак в творческите намерения на писателите.

„Историзмът“ в развитието на българската литература има дълга продукция. Нашата нова литература започва с историческа творба — „История славеноболгарская“, написана не като абстрактно реене в далечното минало, но като необходимо връщане към историята за решаване на наболелите въпроси на настоящето. Историята се превръща в критерий при оценка на съвременността — и това продължава в развитието на цялата възрожденска литература; в нея историческата струя е твърде силна — от Паисий до Раковски, Д. Чинтулов, Д. Войников, В. Друмев, дори и Каравелов, който пише историческата трилогия „Отмъщение“, „После отмъщение“ и „Тука му е краят“. В средата на миналия век силно се увлича от историята и младият П. Р. Славейков. Като оставим настрана решителната роля, която изиграва в живота му запознаването с Паисиевия труд, трябва да изтъкнем, че Славейков превръща откриването на историята в творческа задача — „да илюстрира“ историята чрез редица поеми („Крали Марко“, „Самуилка“, „Кракра Пернишки“ и др.) или, както сам формулира задачата си — „да направи историята на народни песни“.

Съвършено ясно е, че в епохата на възраждането интересът към миналото е дълбоко свързан с големите задачи, които поставя съвременността. Връщането към миналото е самопознание, утвърждаване на националното съзнание, издигане на високи нравствени и обществени критерии, подхранване на патриотизма във време, когато се води решителна борба за съчупване на робските окови и освобождение.

В началото на нашия век се появява нова вълна на силен интерес към историята; най-яркият представител на тази вълна е Иван Вазов. Към миналото той се е обръщал многократно, през всички периоди на творческото си развитие, но сега се касае за едно по-специално и по-трайно увлечение, което се осъществява в исторически повести и романи, драми, поеми и балади („Иван Александър“, „Светослав Тертер“, „Към пропаст“, „Борислав“, „Легенди при Царевец“ и др.). Вазов признава пред проф. Ив. Д. Шишманов: „Това беше един период на голямо увлечение от българската история. Той трая у мене ня-

колко години. В това време аз живеех само с българската древност, в която открих една рудница."[2]

Писател, свързан най-тясно с проблемите на съвременността, Вазов се смята задължен в известния предговор към „Легенди при Царевец" (1910) да изясни мотивите на своето увлечение към историята и да се оправдае пред укорите за откъсване от своето време: „Осъдиха ме някои, че се въвирам в „мъртвото минало" — така го нарекоха. Напразно. Всичко е интересно за човешкия дух. Светът на поета е велик, безпределен; за крилатата му мисъл няма граница. Той има право да черпи вдъхновение из всичките области, из всичките времена. Важното е да пише с вдъхновение и да обладава талант. А при тях важното е още — за българския поет — да бъде син на своя народ и на своето време, па било че се втурва в миналото, било че се лутва из талазите на съвременния живот, било че си избира общочеловешки теми, и с писането си да засегне която и да е струна от народната душа, да я направи да кънти от всяко негово чувство, радост и копнеж, той да бъде отзив на нейните. И за симпатията той ще срещне симпатия. Без това сродство на неговата душа и душата на народа той ще остане чужд на последния, колкото и талант да е вложил в творението си."

Вазов защищава правото на писателя да избира свободно темите си както от миналото, така и от настоящето, но заедно с това подчертава дълбоката връзка, която при всички случаи трябва да съществува между творец и народ. По-нататък той се обявява срещу разбирането, че „нашата история е мъртво нещо". Напротив, тя се намира в жива връзка с настоящето, което наследява традициите на миналото; не е възможно „да се тури рязка граница между миналото и настоящето". Вазов подчертава: „Политическите учреждения загиват, но душата на народа остая жива с всичките си добри и лоши проявления. Виждаме и днес някогашните страсти, пороци, добродетели, които са обуславяли процъфтяването или отслабването на старата българска държава." И по-нататък: „Историята на миналото е едно огледало, което обяснява настоящето и отразява бъдещето, както би рекъл Тен. Тя е пълна с дълбока поучителност."

Ние можем днес да не се съгласим с всички твърдения на Вазов, но защитата на историческата тема му е необходима в борбата, която той води за народностния характер на българ-

[2] *Ив. Д. Шишманов.* Иван Вазов. Спомени и документи. София, 1930, стр. 250.

ската литература, срещу откъсването на писателя от българската действителност и от народа. Дълбоката връзка с народа и изобразяването на народния живот — това е основата на естетическите позиции на Вазов. Защитата на тези позиции се налага особено в началото на нашия век в борбата му срещу естетиката на кръга „Мисъл“, срещу проявите на „олимпийската отчужденост и индиферентизъм“, които открива в тогавашната нова българска поезия. В същия предговор към „Легенди при Царевец“ Вазов пише: „Нашите млади поети, между които има и със силни дарования, в стремежа си, законен впрочем, за оригиналност, да дирят нови пътища и нови форми за мисълта си откъснаха се от народната среда и запяха според нововремските навеи на западноевропейската литература. Зареяха се в областта на олимпийската отчужденост и индиферентизъм, оглъбиха се в самосъзерцание и скъсаха всяка връзка с окръжающия живот. Станаха символисти, индивидуалисти, декаденти, свръхчеловеци и не знам още какви. Поезия космополитична, студена, небългарска, нестоплена от живо човешко чувство, защото не е расла на българска почва, чужда на българския дух.“ В своите разсъждения Вазов се подкрепя с мисълта на Белински за националния характер на всяка литература.

Вазовият пример показва, че в онзи момент — първото десетилетие на века — появата на историческата тема означава не откъсване от съвременната българска действителност, а, тъкмо обратното — връщане към основните задачи на времето — затвърдяване на реалистичните и народностните традиции на българската литература, възстановяване на дълбоката ѝ връзка с народа и народния живот. Това е един изключително интересен експеримент на най-крупния представител на новата българска литература — историческата тема да се постави в служба на съвременността. Струва ми се, че този експеримент все още не е достатъчно проучен и пълно осветен от нашите литературни историци, защото той е нож с две остриета, има и своята несъмнена отрицателна страна. Това пролича ясно между двете световни войни, когато в нашата литература се появи нова историческа вълна, патриотарска и националистическа по същество, поставила се в услуга на българската буржоазия. В повечето случаи тя имаше явно търгашески и занаятчийски характер и не остави особено дълбоки следи в литературното развитие. Едно е несъмнено — тя бе насочена срещу интернационалната тема в литературата, свързана в онзи период преди всичко с борбата срещу фашизма, колониализма и милитаризма, в защита на мира и хуманизма.

Но и тогава историческата тема намери своите верни тълкуватели в лицето на представителите на нашата революционно-пролетарска и хуманистично-демократична литература. Ще спомена две произведения: „Хайдутин майка не храни“ на Орлин Василев, и „Ден последен“ на Ст. Загорчинов. Един писател-комунист като Орл. Василев не случайно се насочи към героичното хайдушко минало — алюзиите за антифашистката борба, която водеше народът, бяха съвсем очевидни. А що се отнася до Ст. Загорчинов, той потърси в бурния XIV в. не толкова представителите на официалната феодална власт, колкото народните низини и своеобразния протест на известни среди от духовенството, вълнуващи се от съдбата на своя народ. Нещо повече — Ст. Загорчинов натовари историческите образи и със съвременно съдържание: „Романът бе писан между годините 1927—1931, т. е. след големите събития на времето между Първата и Втората световна война — наедряването на комунистическото движение, убийството на Александър Стамболийски, смазването на земеделското движение, после Септемврийското въстание от 1923 г., както и събитията, които се занизаха по-нататък. Може би затова именно, пишейки романа си, аз имах чувството, че всичко не е само минало, а и настояще. Паралелизмът в някои събития — например образуването на Момчиловото деспотство, дето българи и сърби са се слели в едно, и идеята на Стамболийски за сближение на двата братски народа, — както и паралелизмът в съдбата на известни герои ми се налагаше самоволно и това даваше особена внушителност на виденията из миналото. То сякаш не беше още изтекло или пък като в оная легенда за Етъра, който се назад повръща, разработена от Пенчо Славейков, събитията и хората връщаха водите на историческата река назад и идваха да заживеят наново своя ход пред мене и пред съвременниците си. Така се получаваше едно странно съчетание на измислица и действителност, на историчност, която е само спомен, с историчност, която е жива рана, на лица, видени чрез въображението и книгите, с лица, видени от очите ни.“[3]

Загорчинов се интересува особено от въпроса за отражението на съвременността върху проблемите и образите на историческата творба. Идеята за романа „Ден последен“ възниква в студентските му години, когато слуша лекциите на проф. В. Н. Златарски. Той я носи дълго в съзнанието си, подготвя се

[3] *Ст. Загорчинов.* Бразди. Очерци, портрети и статии. София, 1956, стр. 132—133.

внимателно за художественото й въплъщаване, събира материали, документи, данни с търпението на истински учен. Анализирайки своята творческа работа, Загорчинов изтъква ролята на непосредните наблюдения върху текущия живот, когато по аналогия могат да се пренесат „известни характерни обществено-политически или обществено-културни особености назад във времето". Защото — изтъква писателят — „животът въпреки всичко в основните си проявления е един и същ и би било странно да наричаме с различни имена реката в началото й и при нейното вливане. Дори и най-историческият образ, т. е. оня, който е излязъл цял от документа и изглежда невъзможен в настоящето време, е само една сложна постройка, която може да има своите основи в черноземa на най-живата съвременност."[4]

Очевидно е, че в редица случаи Ст. Загорчинов излиза от съвременността, за да характеризира своите исторически образи и да разгадае сложната плетеница на историческите събития. Емилиян Станев извършва обратния път. Той израства като писател на своето време, с разказите и повестите си е цял в живота, който наблюдава непосредно около себе си: природата, хората от малките градове, света на животните. Споменът го връща назад само два пъти — към детските години, за да опише събития от края на Първата световна война („Крадецът на праскови"), и към юношеството, за да проследи в широко епично платно пътя на българската интелигенция и съдбата на народа при първото голямо сблъскване с фашизма („Иван Кондарев"). Емилиян Станев през целия си творчески живот е търсил решение на проблемите на своята съвременност. През последните години той насочи вниманието си към историята — не за да се откъсне от тези проблеми, но за да ги реши по-пълно и по-дълбоко; историята се оказа необходима, за да хвърли светлина върху нашето време и дори върху бъдещето. Писателят заявява: „Когато преди няколко години започнах да чета много исторически трудове, аз и не подозирах, че ще напиша под тяхно влияние свои нови работи. Четях ги без „користни писателски подбуди", четях ги като българин, който иска да опознае земята и народа си, да опознае самия себе си. Нали науката говори за значението на гените, на онова невидимо, което се предава от поколение на поколение, от деди — на бащи — на синовете и внуците. И в нас значи има нещо, което е дошло от столетията, което е в кръвта на народа ни. Това са някакви български гени. Ето защо трябва да се връщаме назад в столе-

[4] *Пак там.* стр. 144.

тията, да вникваме в тях, да ги осмисляме, за да осъзнаем и собствената си, днешната душевност."[5] Емилиян Станев защищава правото на писателя да се обръща към миналото: „За да проумее тайните на своето време, за да навлезе в лабиринтите на битието, художникът има право да търси истината навсякъде: и в миналото, и в сегашното, и в бъдещето."[6]

Разсъжденията на Емилиян Станев поставят един от най-сложните въпроси — за приемствеността на поколенията, за характерологията на българския народ и разкриването на националния характер, за отражението на народопсихологията в художественото творчество. Убеден, че „у човека има нещо много постоянно, че той не се променя така бързо и така лесно в летежа на времето, на вековете"[7], писателят минава от настоящето към миналото, свързва съвременността с историята, за да разкрие такива моменти от националната съдба и черти от националния характер, които до голяма степен са моделирали духовните стремежи и характерологичните особености на съвременния българин и които, от друга страна, ни помагат да погледнем и в бъдещето на нашия народ. Разбира се, този метод, доведен до крайност, може да се превърне в исторически фатализъм; при всички случаи трябва да се държи сметка за диалектиката и законите на развитието.

„Съвместното мирно съществуване" на минало и настояще в литературата, постоянно налагащият се паралелизъм между история и съвременност намериха израз в излезлия неотдавна интересен роман на Дико Фучеджиев „Реката". Смятам, че задачата на автора да съчетае по своеобразен начин настоящето с миналото е намерила сполучливо решение. Можем да спорим кой от двата пласта — историческият или съвременният — е получил по-ярко художествено въплъщение. Но в случая този въпрос не ни занимава. Съществено е да отбележим, че историческият пласт не представя самоцелно „търсене на загубеното време", а ни въвежда в една атмосфера, която разкрива дълбоката връзка между история и съвременност, търси корените на нашето време в глъбините на вековете; съпоставянето на двата изобразителни плана ни въвежда в историческата съдба на народа.

Присъствието на миналото и настоящето в творческата

[5] *Ат. Свиленов.* При Емилиян Станев, сп. „Съвременник", 1975, кн. 2, стр. 176.
[6] *Пак там.* стр. 177.
[7] *Пак там.* стр. 176.

работа на писателя не води до разединение на съзнанието, а до вътрешно единство. Това потвърждава и съветският писател Сергей Сартаков в неотдавнашното си интервю в сп. „Вопросы литературы“: „Аз не мога да отделя увлечението си в историко-революционната тематика в моята литературна работа от увлечението си в тематиката на нашите дни. Тези два вида творчески труд за мен са равнозначни... Когато работя над историко-революционни материали, не ме напуска скритата мисъл как, с какви реални връзки те са съединени със съвременността. А ако пиша книга, посветена на хора и дела от нашето време, някъде в глъбините на творческото съзнание пред мен се мяркат образи на борци от предшествуващите ни поколения.“ Сартаков добавя: „Историята е опората, фундаментът, без който е немислимо да се издигне никаква сграда. Без миналото няма настояще, а настоящето във всеки нов миг от времето се превръща в история за бъдещето.“[8]

В задачата ни не влиза разглеждането на историческите романи, появили се в нашата литература през последните десетилетия, а само поставянето на някои общи въпроси. Съвсем е ясно, че историческата тема е една реалност в съвременната българска литература. Една от безспорните причини са общото нарастване на интереса към историята в нашето общество и бързото развитие на българската историческа наука върху основите на марксистко-ленинската методология; резултат на този интерес е и предприетото от нашите историци голямо дело — написването на многотомна история на българския народ. Интересът към историята се засилва и от приближаването на една велика дата — 1300-годишнината на българската държава. Обстоятелството, че българите са създали една от най-ранните държави в Европа, не може да не ни изпълва с гордост. Интересът към историята е свързан с важния проблем за патриотичното възпитание на нашия народ.

Съвсем естествено е този интерес да намери своето място и в художествената литература. Той се явява в един етап от развитието на нашата съвременна литература, когато прозират тенденции за решаване на философски въпроси, за проникване във философията на нашата история, за философското осмисляне на нашето хилядолетно историческо развитие. В разбирането на нашия съвременник големите исторически събития и лица, които проправят пътя на развитието на българския народ и но-

[8] *С. Сартаков.* Обращаясь к истории, Сп. „Вопросы литературы“, 1975, кн. 6, стр. 211—212.

сят идеалите на бъдещето, не принадлежат само на своето време — те интересуват всяко време, те са част от вековното национално битие, интересуват и нашето време. Ние се връщаме към тях, както всяко време ще се връща, да ги оценим, да ги приемем по свой начин, да ги направим частица от нашето днешно битие.

Две са гледните точки, от които се преценява миналото: гледната точка на времето, в което историческите събития са се извършвали, и гледната точка на днешния ден. Нашият критерий за преценка може да бъде само един — класово-партийният. „През последните години — писа през 1964 г. др. Т. Живков в „Някои бележки за работата на идеологическия фронт във връзка с предстоящото годишно отчетно-изборно събрание на партийната организация при Съюза на българските писатели“ — у нас се забелязва увлечение по историческа тематика. В някои произведения се идеализират царе, отделни периоди от развитието на страната, отделни исторически събития. Такъв подход за създаване на произведения из нашето близко и далечно минало не е научен, той е в разраз с единствено вярното, класовото, марксистко-ленинското обяснение на историческите събития, на ролята на народните маси и личностите в историята. Тази констатация не означава, че историческата тематика се подценява. Необходими са хубави произведения и за близкото и далечното минало. Те, особено когато имат съвременно звучене, са нужни и полезни за патриотичното възпитание на народа и младежта.“

Ясно е, че присъствието на историческата тема в съвременната българска литература е закономерно явление. Но, както бе вече изтъкнато, историческата тема е твърде своеобразно явление, изисква специфични качества на таланта, съответна историческа култура, но тя не може да подменя основното направление на литературата — изображението на съвременността.

Когато писателите се докосват до историята, необходимо е не само класово, марксистко-ленинско обяснение на историческите събития — това се разбира от само себе си, — но и съвременно отношение. Историческите произведения в дълбоката си идейно-творческа същност, с художествената си чувствителност трябва да бъдат съзвучни с нашето време. Те не бива да ни отвеждат в абстрактни светове, които нямат никакво отношение към съзнанието на днешния човек, а върху историческия материал трябва да решават големите въпроси, които вълнуват народа ни, и да изпълняват същата възпитателна функция, която изпълнява литературата със съвременна тематика.

ПРИ ИЗВОРИТЕ НА БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА

Великото дело на Кирил и Методий е свързано с един изключително важен момент в историята на славянските народи — стремежа им да се сдобият със свое писмо. Писмото означава приобщаване към културата, към човешкия напредък, към прогресивния път на човечеството. В далечните векове на средновековието нашите предходници имат пълно съзнание за това. Не случайно в едно от първите старобългарски стихотворения — „Проглас към евангелието“ — се намират забележителните думи:

Голи са без книги всички народи,
не можейки да се борят без оръжие
с противника на нашите души,
и са готови за плена на вечната мъка.

Все в тази символика, типична за средновековната епоха, „безкнижната душа“ е наречена мъртва — тя „не вижда добре божия закон / писания, духовния закон, / закона, който открива божия рай“.

Писмото е такава необикновена, изключително плодотворна придобивка в живота на народите, че египтяните, вавилонците, евреите, старите гърци са виждали намесата на боговете в неговото създаване. „Древните египтяни приписвали създаването на писмото било на Тот, бога — изобретател на почти всички елементи на културата, било на Изида; вавилонците — на бога Набу, син на Мардук, който бил смятан също за бог на човешката съдба. Старата еврейска традиция смята за изобретател на писмеността Мойсей. Гръцките митове свързват създаването на писмото с Хермес и други богове. Старите китайци, индийците и много други народи също приписвали на писмото

божествен произход.“[1] С божеството свързват писмото и средновековните български писатели. Авторът на Пространното житие (биография) на Кирил пише, че на славянския първоучител се явил бог и му разкрил славянската азбука. В биографията на Методий изрично е посочено: „бог яви на Философа славянските книги“. Неизвестният автор на Солунската легенда също приписва на бога появата на славянското писмо — и то по много образен начин.

Възникването на писмеността разделя историята на народите, обособява нови периоди, поставя началото на нови епохи. Преминаването от устна култура към писмена е огромна крачка напред; това е ясно изразено и в терминологията на средновековните писатели, с езика на християнската символика. Това важи и за съдбата на славянските народи.

Пътят на славяните към писмеността е дълъг и труден. Твърде точно този път е очертан в бележитото съчинение „За буквите“ на историка на славянското писмо Черноризец Храбър. В никой друг извор нямаме повече данни, дори и в пространните жития на Кирил и Методий. Черноризец Храбър очертава началната история на славянската писменост по следния начин: „И така изпърво славяните нямаха книги, но с черти и резки четяха и гадаеха, бидейки още езичници. Когато се покръстиха, принудени бяха да пишат славянската реч с римски и гръцки букви, както прилягаше (без устроение).“ Но славяните срещат трудности: в гръцката и римската азбука няма букви за цяла редица типични славянски звукове: б, ж, дз, ц, ч, ш, ю и др. И тогава стигат до идеята за създаване на собствена азбука. Тази идея се осъществява от „свети Константин Философ, наречен Кирил, мъж праведен и истинолюбив“.

С този пасаж от съчинението на Черноризец Храбър славистичната наука се занимава вече век и половина. В него има изключително важни посочвания: за съществуването на някакви първобитни писмени знаци у славяните — „черти и резки“, за опитите да се приспособят гръцката и латинската азбука към славянската реч в периода, в който чрез покръстването славяните се приобщават към тогавашната европейска култура. Тези моменти са били предмет на многобройни тълкувания и на изследвания, които продължават и до днес. Не е възможно тук да се спирам нито на предположенията, които са изказвани, нито на опитите чрез археологически издирвания да се потвърдят

[1] Вж. *Д. Дирингер.* Алфавит. Перевод с английского, Москва, 1963, стр. 31.

и изяснят посочванията на Черноризец Храбър. Безспорно е едно: славяните са разбрали рано, още в зората на своето историческо съществуване необходимостта от писмо — тяхното социално и икономическо развитие е изисквало писмени знаци, налагало е твърде ранни форми на писмено общуване. Приемането на християнството, което става във важен момент от развитието на обществено-икономическите и държавнополитическите отношения у славянските народи, поставя остро необходимостта от писменост. В този исторически момент се явява делото на Кирил и Методий, което започва на Балканския полуостров, но обхваща почти всички славянски народи, за да се върне чрез учениците на двамата братя в България и тук да се осъществи като трайна историческа придобивка на славянството, на Европа и на цялото човечество. Към заслугата на тези забележителни двама мъже, необикновени умове на средновековието, велики ранни хуманисти, се прибавя и заслугата на българския народ, който прие делото на Кирил и Методий и не само го съхрани през вековете, но го развиі и оплоди и го предаде на другите славянски народи. Тази велика заслуга на българския народ ще остане като една от най-светлите страници в неговата история. Тя може да се сравнява само с два други момента: със светлината, с която богомилските идеи разсякоха мрака на средновековието, и с твърдостта и волята, с която народът ни запази своето самосъзнание, своите традиции, безкрайната си любов към свободата в най-тежки исторически и многовековни изпитания.

Бих искал да изтъкна още един момент. Славяните населяват в компактни маси Балканския полустров от VI в. нататък. Тук ще ни интересува преди всичко съдбата на българските славяни, а също и съдбата на прабългарите, които идват от север, минават Дунава и в края на VII в. образуват със славяните обща, славянобългарска държава. Държавно-политическото обединение довежда постепенно и до етнично, езиково и културно единство. На Балканския полуостров славяните и прабългарите влизат в съприкосновение с няколко култури: тракийска, старогръцка, римска, византийска. Географското положение в много отношения затруднява развитието на българския народ и поставя под заплаха неговата политическа съдба, защото Балканският полуостров е кръстопътят на много народи и племена, арена на многовековна и хилядолетна борба на противоречиви интереси, място на войни, варварски нападения и жестоки разорения, находище на непрекъснат кръговрат на историята. Нашият народ е заплатил по трагичен начин географ-

ското си положение. Но то е имало и своето предимство, давало му е един голям исторически шанс: срещата с богати и многообразни културни традиции.

Дори и днес, когато обхождаме българската земя, с удивление се спираме пред многобройни паметници на изкуството, архитектурата, бита и цивилизацията на миналото. Тези паметници са тук от векове и хилядолетия. И не само природата, черноморското слънце, планинският ландшафт, но и те привличат хилядите чужденци в нашата страна. Но някога, преди десет или дванадесет века, тези паметници са били в много по-голямо количество, много по-добре запазени, много по-внушителни, по-ослепителни по обаяние, отколкото сега. Между тях са се движели нашите далечни прадеди, сред тях се е раждала тяхната жажда за знания и се е създавал усетът им за красота. Езикът на писмената, които са откривали върху тях, им е бил непонятен, но езикът на красотата не е могъл да не ги досяга.

И още един факт, който заслужава да бъде припомнен: контактът с Византия, големия културен център, който хвърля своето сияние далеч зад пределите на Балканския полуостров. Византийската култура е наследила много традиции на античния свят; тя се е намирала винаги в тесен досег с близкоизточните цивилизации. Контактът на нашия народ с Византия се е създавал по различни пътища — и в мир, и във война. Въздействието на Византия е безспорно и изобщо благоприятно — особено върху формирането и развитието на българската култура. Трудно можем да си представим например старата българска литература или старобългарското изкуство без плодотворната роля на византийската култура.

Съприкосновението с Византия още в първите векове след създаването на славянобългарската държава води до използуването на гръцкия език и гръцкото писмо в обществено-държавния живот. С гръцкия език и гръцкото писмо си служи официалната държавна канцелария по времето на Тервел, Крум и Омуртаг, Маломир и Персиан. И това е твърде естествено — един млад народ да се обърне за задоволяване на своите нужди към една голяма съседна цивилизация. Това трае до официалното въвеждане на възникналото през втората половина на IX в. славянско писмо в културния живот на страната.

В нашите земи са открити около сто каменни надписа на гръцки език, създадени за нуждите на българската държава, отразяващи български обществени събития и българовизантийските политически отношения. Тези надписи представят огромен интерес и привлякоха вниманието на мнозина учени (най-

добрият им познавач и изследвач е проф. В. Бешевлиев). Съдържанието на тези надписи е богато, засяга въпроси от военната история, от развитието на строителството и архитектурата, от междудържавните отношения, от характерологията и философията на прабългарите. Към първобългарските каменни надписи принадлежат Търновският надпис на хан Омуртаг, сега подпорна колона в черквата „Св. 40 мъченици" в Търново; Чаталарският надпис на същия хан за строежите на р. Тича и др. В първия от тях се намира един текст, станал вече много популярен, пълен с мъдрост и поезия: „Човекът и добре да живее умира, и друг се ражда, и нека роденият последен, като гледа това, да си спомни и за този, който го е направил" (касае се за двореца — „преславния дом", който Омуртаг изгражда на Дунава). Надписите са първостепенен исторически извор за един период от сто и петдесет години — от началото на VIII до средата на IX в. Ние днес ги оценяваме не само с оглед на стойността им като исторически извори, но и като най-ранна проява на българско литературно мислене, като един интересен период от историята на българската литература (макар и създавана на чужд език — нещо, което можем да открием и в историята на други европейски народи).

Тук отбелязвам първобългарските каменни надписи на гръцки език като проява на писмената култура на българите, като свидетелство за горещия стремеж на нашия народ още в най-ранно историческо време към писмо и писменост. Съвсем е ясно, че при условията на развита държавност „чертите" и „резките" на славяните не могат да изпълняват функциите на писмото. И тогава се появява гръцката азбука с гръцкия език в българските земи, в българската столица, където вероятно били издигнати колони с гръцки надписи в чест на военните победи над византийците. Гръцкото писмо се появява и в каменни надписи с летописно съдържание.

Забележителна е тая жажда на нашите прадеди да създадат своя писменост, макар и на чужд език. А когато приемат славянското писмо, изобретено от Кирил и неговите най-близки сътрудници, огромно е възхищението им от делото на славянските първоучители. Това възхищение е изказано от старобългарските книжовници, често пъти в безименни произведения. Най-добре е изразил преклонението си пред подвига на двамата солунски братя Климент Охридски. Особено силно е неговото похвално слово за Кирил, когото сравнява със слънцето, изгряло над земята, с орел, който прелита на всички страни — от изток на запад, от север на юг. Климент нарича създателя на

славянското писмо „с ангелите ангел, с апостолите апостол, между пророците пророк и между всичките светци съпричастник на божията слава". Трябва да се пренесем в средновековието, за да разберем истинската стойност на тази изключителна характеристика.

За отношението на старите българи към въпроса за азбуката говори още един много интересен факт: в нашата страна се използуват едновременно две славянски азбуки, докато постепенно кирилицата (по-късната от тях) измества глаголицата. В науката са давани различни обяснения на този факт. Бих искал да изтъкна само едно: стремежа на нашия народ към посъвършена азбука, към по-ясно писмо, към такива писмени знаци, които ще доведат до по-бързо развитие на културата. Тая грижа на нашите книжовници заслужава специално внимание.

Тук не е необходимо да припомням ролята на славянското писмо за развитието и възхода на българската книжнина. Българската литература още в IX и X в. има своя „златен век". Израстват писатели и се раждат произведения, в които широтата на погледа, дълбочината на мисълта, поетическият полет намират блестящ израз. Славянското писмо дава възможност да преминат чрез български преводи в нашата страна огромен брой творби на богатата византийска литература. Нещо повече — от България тези преводи се разпространяват в Русия, Сърбия и Румъния и оплождат литературното развитие на руския, сръбския и румънския народ. Твърде рано старобългарската писменост започва да играе ролята на посредник между Византия и славянския свят.

Какво значи отношение към писмо и писменост в нашето средновековие, можем да се убедим при по-близко запознанство със старобългарските ръкописи. Преди всичко външното им оформяне — видове букви, орнаменти и заглавки, миниатюри, грижа за красиво изписване на буквите, прекрасни подвързии, понякога украсени със скъпоценни камъни. Някои може би смятат, че културата на книгата е придобивка на новото време, резултат от напредъка на техниката и повишените естетически изисквания. Фактите показват друго: необикновен усет за красота на писмото и изящество на ръкописната средновековна книга. Тази традиция продължава до ново време: през втората половина на XVIII в. Софроний Врачански оставя забележителни образци на своето ръкописно изкуство. Всеки може да се убеди в това, като разгърне издадения фототипно през 1972 г. от Бож. Райков Софрониев препис на Паисиевата история от 1765 г. Но Софрониевите ръкописи са само краят на тази

традиция. В предишните векове тя има великолепни образци. Достатъчно е да си припомним само три ръкописа от XIV в., богато илюстрирани с чудесни миниатюри: Четвероевангелието на Иван Александър в Британския музей в Лондон, Манасиевата хроника във Ватиканската библиотека в Рим, Томичовият псалтир в Историческия музей в Москва.

Отношението към ръкописната книга се изразява не само в стремежа за нейното най-внимателно изписване и богато украсяване (заглавните букви се превръщат в птици, в красиви форми, заети от природата и животинския свят), но и в грижите за нейното запазване. Покрай пиетета тук се явява и подтикът, който иде от материалната стойност на ръкописите. В условията на средновековието производството на ръкописни книги е скъпа дейност; високата цена се обуславя както от материала (особено когато този материал е бил обработена кожа, пергамент), така и от вложения продължителен човешки труд. Ще дам само един пример. В една приписка към Болонския псалтир от XIII в. се казва следното: „Тази книга я купих аз, грешният йеромонах Данил, от граматика Теодор от Равне и дадох позлатените попадиини обеци и два перпера сред града в Битоля." Отправят се специални заклинания към ония, които биха дръзнали да унищожат или откраднат книгата. С такова заклинание придружава и Софроний своя котленски препис на Паисиевата история: „И който я присвои или открадне, да е афоресан и проклет от господа бога Саваота и от 12-те апостоли, и от 318-те отци, и от четиримата евангелисти. И туч (стомана), и желязо, и камък да се стопи, а той ни навеки." Тази формула с различни видоизменения постоянно се среща в средновековието.

Пиететът към книгите се проявява и в отношението към книжовниците, които ги създават, към ония, които ги събират и насърчават книжовната работа. В специална стихотворна похвала Симеон е наречен „нов Птоломей" (прочутия основател на библиотеката в Александрия) — „понеже събра всички божествени книги, с които изпълни своите палати". Но Симеон има и друга заслуга: той пожелал „с голям копнеж да извади наяве скритите мисли в дълбочината на многотрудните книги", т. е. заповядал книгите да бъдат преведени на български. Възторжени са похвалите към Иван Александър, който поръчва богато украсените ръкописи на Лондонското евангелие и Софийския песнивец (псалтир). А отношението към писателя изобщо личи в забележителните думи, които Йоасаф Бдински изрича в края на XIV в. за Евтимий Търновски: „По-добре бе слън-

цето да изгасне, отколкото да замлъкне Евтимиевият език."

Великото откритие на Гутенберг откликна и в България — обществената необходимост изисква ръкописното слово да се превърне в печатно. Но и тук пътят е дълъг и труден, защото съвпада с най-трагичния период от нашата национална съдба — петвековното робство. Идеята за печатното слово се превръща в действителност едва през епохата на нашето възраждане. Паисий Хилендарски живее с тази идея и я изразява по особен начин: съобщава, че още по времето на Иван Шишман в Търново се печатали български книги. Това е една легендарна вест, но истината е, че — макар и малко на брой — български богослужебни книги почват да се печатат от XVI в. нататък във Венеция, Румъния, Русия. В някои от тамошните печатници работят и българи. Дори в края на XVI в. българинът Яков Крайков възобновява във Венеция изоставената печатница на Божидар Вукович и отпечатва в нея няколко български книги. В България проникват все повече руски печатни черковни книги, но това все още не променя основния характер на разпространението на книжнината — ръкописа. Печатната книга се налага едва през XIX в. В 1806 г. излиза първата новобългарска печатна книга — „Неделникът" на Софроний. Позива си за издаване на тази книга Софроний завършва с думите: „Еднаж да буде начало."

Забележителни думи, с които се провъзгласява победата на печатната книга! Тази победа е нов етап в развитието на великото дело на Кирил и Методий. Не случайно нашите възрожденци постоянно припомнят техните имена и ги превръщат в символ на културата и напредъка.

Решителната стъпка е направена с „Неделника" на Софроний, но по пътя на печатната книга се срещат огромни трудности — липса на печатници в страната, липса на издателска организация, липса на средства за разпространение. Затова и първите новобългарски печатни книги се появяват бавно: до 1820 г. те са едва осем, до средата на века са вече 200, а до Освобождението надминават 1800. Естествено в този период са твърде малки и тиражите, но все пак победата на печатната книга е окончателна. В същност българската книга получава пълните си тиражи едва след социалистическата революция, в наши дни, когато се осъществява огромен напредък във всички области на културното развитие.

Ето пътят, който извървява великото откритие на Кирил и Методий — славянското писмо. Ако го погледнем през перспективата на неговата хилядолетна история, не можем да не

установим, че се е извършил в живота на нашия народ един капитален преврат — той е преминал от устна култура към писмена, от фолклорните форми на духовен живот към писмена и книжна просвета, към литература и наука. Разбира се, фолклорните форми не биват изместени от народното съзнание. Дори и днес те продължават да живеят като художествено творчество въпреки огромното развитие на грамотността и просветата и големите завоевания на литературата. В същност през вековете устна култура (фолклор в най-широкия смисъл на думата) и писмена култура, двете страни на духовния живот на нашия народ, съществуват едновременно, взаимно се проникват. И двете имат своите високи постижения и своите безспорни заслуги в поддържането на народното съзнание в най-тежки исторически моменти: от юнашките и хайдушките песни до демократичната и революционната литература на Възраждането.

Със създаването на славянското писмо Кирил и Методий дадоха на нашия народ и на всички славянски народи могъщо оръжие за просвета и напредък, защото културното развитие не може да се осъществи без преход от устна култура към писмена — това е аксиома в историята на човечеството.

Наистина в наши дни техническият напредък доведе до нови форми на културно общуване: фотографията, киното, грамофона, радиото, телевизията, магнетофонната лента. Сякаш културата се превръща отново в зрителна и устна, сякаш устното предаване на мисълта и знанията отново заявява своите права. Какво означава това: връщане към средновековието, в предгутенберговата епоха, залез на писмената култура и книгата?

Привържениците на футурологията — модерната наука на нашия век — отиват твърде далече в своите прогнози и предричат скорошна замяна на писмото с магнетофонната лента, на книгата с микрофилма. Действително в бъдещите десетилетия ще бъдат извършени съществени изменения в издателската дейност и книгата. Слухово-зрителният момент в културното общуване ще нараства, широко ще се разпространят филмовата лента, магнетофонният запис със звук и образ под формата на видеокасети, видеоплочи и т. н. Но в повечето случаи тези технически нововъведения не ще съществуват самостойно и самоцелно, а ще се явяват като допълнение към книгата. Прочутата френска издателска фирма „Ларус“ вече подготвя да пуска към своите енциклопедии фонотеки (напр. илюстриране гласа на Шаляпин, композиции на Бетховен и т. н.). По този начин ще бъдат издавани и книгите за деца. Тези „технически допълне-

ния“ ще играят голяма роля и в учебниците (това се прилага вече при учебниците за езици). Те ще намерят значително място и в бъдещите университетски учебници. Поради нарасналата научна информация в наше време учебниците все повече заприличват на „тухли“, на малки енциклопедии; вероятно „информацията“, „библиографията“, материалите и данните в бъдеще ще минат в съответни приложения („банки“) към учебника — магнетофонни ленти, микрофилми и др. Някои предричат изчезването на албумите за изкуствата и заменянето им с видеокасети. Все повече се разширява „репрографията“ (репродукцията на текстове) чрез микроскопията и ксероскопията. Едно е безспорно: поради огромното развитие на книжната продукция и задръстването на библиотеките (от обществените до домашните) ще се върви към „миниатюризация“: заменяне на книгата с микрофилма и микрофиша; в едно чекмедже, в една чанта и дори в един джоб ще се побира цяла библиотека. Ще се промени начинът на използването на писмото и книгата: библиотечните читални ще се изпълнят с апарати за четене; в чантата си ще можеш да носиш ръчен магнетофон колкото кибритена кутия или пудриера и навсякъде, когато пожелаеш, ще можеш да възпроизведеш лентата-книга. Твърде е вероятно всекидневните вестници, седмичниците, месечните списания също да променят днешния си вид: вместо книжната (хартиената) им форма ще разполагаме със специална апаратура, при която с натискане на копчета ще можем да ги получаваме като четиво на домашните си екрани, както сега получаваме новините по радиото. Ще съществуват апарати с цяла мрежа от канали, чрез които ще избираме вестниците и списанията си. Не е чудно този начин на възпроизвеждане да засегне прочитната книга изобщо.

Ясно е, че традиционният вид на книгата ще се промени. Може би нашите наследници в бъдеще ще тъгуват за днешните книги с хубаво външно оформяне, с обложки, с подвързии, с приятен гръб, с буквени надписи и украси, с разнообразни формати и т. н.

Но има ли място за песимизъм, за прогнози на отчаяние? Формалните изменения във външния облик на книгата не означават унищожение на писмото, на писмената култура, на книгата по същество, не означават отказ от четенето и връщане към слухово-зрителното възприемане на знанията. Става дума само за ново, допълващо използуване на устното и зрителното предаване със средствата, с които разполага съвременната техника. След Първата световна война при назначаването му за професор в Познанския университет, бележитият полски театра-

лен и литературен критик Т. Бой-Желенски бе любезно отказал да заеме този пост със следните думи, отправени към ректора: „Смятам, че след откритието на Гутенберг знанията трябва да се предават чрез четене, а не чрез слушане.“ Нашето време прави опит да реабилитира слушането. Но писмото и книгата не са загубили и никога няма да загубят своето място. Техническата революция не е враг на писмената култура; новите форми на културно общуване не само че не водят до отричане на писмото, но го използуват като своя необходима и неизбежна основа. Писмеността е залегнала в самите корени на съвременното културно развитие — без нея то е немислимо, тя е негова изходна точка във всички направления.

Нещо повече, техническата революция ще увеличи развитието и разпространението на книгата. Телевизията често екранизира в серийни филми литературни творби, но забелязва се едно интересно явление: след всяка екранизация се увеличава търсенето на съответната творба (такъв бе случаят у нас с „Форсайтовци“ на Голсуърти). В печатарската техника настъпват промени, които многократно увеличават бързината на производството на книги. Да вземем само един пример — набора: линотипът, където работи човешка ръка, набира до 6 хиляди букви в час, а автоматизираните наборни машини за същото време стигат до 400—500 хиляди знака. Това означава, че автоматизирането на процесите ще хвърли на пазара безчетни количества книги.

Оттам започват и опасенията от „кризис на растежа“. Полският писател Станислав Лем отбелязва, че докато днес пристигат в една книжарница на ден примерно 10 нови книги, след 60—70 години те ще бъдат няколко стотици. Ще бъде невъзможно човек да се докосне до тези книги и да си направи избор. При това по-слабите, по-малко ценните книги ще засенчат добрите. „Ще се стигне до хаос, до липсата на избор, до случайност на контакта с книгата.“ Йежи Брошкевич, също известен полски писател, съзира друга опасност: поради свободното време, с което бъдещите хора ще разполагат, ще се увеличи броят на пишещите, по-точно писателствуващите; такава общa световна тенденция и сега съществува. „Боя се — шегува се Брошкевич, — че числото на пишещите може да надхвърли числото на читателите, което, като се вземе пред вид нежеланието на писателите да четат други писатели, може да доведе до упадък на четенето“, до намаляване на читателската маса...

Песимизъм на случайни „футуролози“... Нека не се поддаваме на духовити хрумвания, на погрешни разсъждения,

на неоснователни страхове. Историята е най-добрият свидетел за триумфалния ход на писмото и книгата, на огромната им обществена роля през вековете и в нашата съвременност, за светлината, която съпровожда техния път. Времето, науката, техническият прогрес продължават да утвърждават подвига на онези изключителни умове, които са създали писмената култура на човечеството. Между тях са и безсмъртните първоучители и просветители на славяните братята Кирил и Методий. С делото си те фактически отхвърлиха евангелската формула: „В началото бе словото“, и прозрели чрез мъдростта си новия път на човечеството, написаха в историята на славянската култура великите думи: „В началото бе писменото слово!“

ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

За кой ли път ще занимаваме нашата общественост с проблемите на българския език? Разискванията върху езика избухват периодично, със закономерна последователност — като епидемии, които преболяваме и скоро забравяме, с една разлика — не вземат жертви (има само една постоянна жертва — самият език). Така сме свикнали с тях, че те престават да ни правят впечатление. Някакви особени резултати от тези разисквания не се виждат, при все че се проявява съвсем очевидна загриженост и се пишат хубави и понякога трогателни статии.[1]

Не искам да отрека необходимостта от разисквания и статии за езика. Дори и когато резултатите не са особено насърчителни, за българския език трябва да се говори, за българския език трябва да се пише. Само не бива да се заблуждаваме, че споровете и статиите ще решат тези толкова сложни въпроси. В новата си книга „Езикови тревоги“ (1973) проф. Л. Андрейчин добре ги разграничава — като въпроси на езиковото развитие и строителство и като въпроси на езиковата култура и практика. Най-често ни вълнува втората група въпроси; недостатъците, които откриваме в тази насока, се коренят дълбоко в нашето училище, в нашето образование, в нашето общо културно развитие. Първата група въпроси са по-важни и по-трудни за решаване.

У нас за езика обикновено се пише любителски. С това не искам да отрека правото на по-широк кръг хора да се занимават с въпросите на езика. Много често това е изпълнение на граждански дълг. Отвсякъде могат да се чуят интересни мисли, отвсякъде могат да дойдат ценни наблюдения. Това особено важи за писателите, за творците в областта на науката, за журналистите и публицистите, за учителите, за преводачите, за ар-

[1] Статията е написана по повод на дискусията в „Литературен фронт“ през 1974 г. и е обнародвана в същия вестник.

тистите, за издателските дейци и т. н. Достатъчно е да си припомним някои писателски изказвания, за да оценим колко полезни могат да бъдат мненията на писателите. Ще дам само един пример: казаното от Йорд. Йовков за езика пред проф. Сп. Казанджиев. Интересните мисли на Йовков се цитират и използуват постоянно.

Убеден съм, че и в сегашната дискусия ще се напишат от писателите, а вероятно и от другите участници интересни и може би блестящи статии. Вероятно ще се направят и горчиви разсъждения, които ще развълнуват читателите и изобщо гражданите на нашата страна.

И все пак аз мисля преди всичко за реалните резултати, за решението на въпросите, за промяната на нещата. За да бъде от толкова години колата все на същото място, сигурно съществуват сериозни причини. Трябва да ги търсим на различни места: и в нашата образователна система, и в личното и общественото нехайство, и в равнището и организацията на нашата езиковедска наука, и в любителския подход.

Искам да подчертая особено: в нашия век на най-високо развитие на науката навсякъде въпросите се решават преди всичко от специалистите. Проблемите на езика не могат да правят изключение, любителството не може да доведе до положителни резултати. И тук — както навсякъде другаде — се изисква специална научна подготовка, за да могат въпросите за българския език да бъдат правилно поставени и решени.

Предвиждам възраженията, които ще ми се направят; нещо повече — предусещам бурята, която ще се надигне в някои среди, особено в писателските. Едно от възраженията ще бъде: езикът е общо достояние — „не, не го даваме“; с езика живеем от най-ранните си дни, езикът придружава неотлъчно и неизменно целия ни съзнателен живот, следователно всички имаме право на мнение и тревога. На мнение — да, на тревога — абсолютно правилно, но не и правото за компетентно решаване на въпросите. Нима въздухът и водата не са общо достояние, но кажете: колцина от нас могат да говорят вещо за тях? Нашите знания в случая, когато не сме специалисти, не се ли свеждат до общи приказки?

Второто възражение ще бъде срещу езиковедите. Не познавам гражданска категория, която да е повече ругана, научна специалност, която да е тъй много подигравана. У нас съществува цяла традиция в това отношение; Пенчо Славейков е най-яркият й представител, но традицията е започнала още преди него. Не искам да кажа, че отделни езиковеди не са давали ос-

нование за нападки и подигравки, особено някои пуристи и по-упорити привърженици на езиковата норма. Но отделните случаи не бива да се обобщават; във всяка научна област се намират специалисти, които могат да бъдат критикувани. Трябва да бъдем обективни и да признаем безспорните заслуги на нашите езиковеди за изследване на съвременното състояние, диалектите и историята на българския език — от първите професори-езиковеди в Софийския университет Л. Милетич, Ал. Теодоров-Балан, Б. Цонев до днешното поколение. Обаче в някои среди недоволството от представителите на българската езиковедска наука е толкова изострено, че се наежват при всяко споменаване на някои имена — имена на видни и вещи специалисти. Най-често недоволството има в основата си въпросите на правописа: действителни и мними слабости на правописа се хиперболизират, те се приписват изключително като вина на езиковедите и в тях се търси първопричината на всички недостатъци на съвременния книжовен език. Напразно съм се опитвал да убеждавам събеседниците си, че такова отношение е погрешно, че просто не познават лингвистичните проблеми и състоянието на българското езикознание.

Третото възражение е, че самите езиковеди по много въпроси не са единни, застъпват различни и понякога противоположни становища. Това е вярно, но в коя друга научна област положението е по-различно? Това обстоятелство отнема ли правото на специалистите да решават въпросите на своята област?

Естествено по въпросите на езика сме по-чувствителни, защото сме засегнати пряко, защото всички мнения и схващания приемаме като намеса в едно наше всекидневно достояние, защото се докосват проблеми на нашата национална съдба, на нашата история и на нашето бъдеще като нация.

Признавам основателността само на едно възражение — правото на писателите да говорят за езика; те има какво да кажат. Някои ги наричат творци на езика. Това важи само за езика на художествената литература, а не за книжовния език изобщо, защото в неговото изграждане участвува цялата интелигенция; народният език от своя страна е дело на народа. Вярно е обаче, че писателите непрекъснато боравят с езика, всекидневно се докосват до него като градиво и оръдие, постоянно навлизат в неговите тайни, проникват в неговите глъбини, опознават неговата изразителност, разкриват богатството и красотата му. Тук действуват не само усетът и интуицията, но и съзнателният стремеж за опознаване и овладяване на езика, и изучаването на народния езиков опит, до който писателят стои

по-близо, отколкото ученият, професионалната подготовка, вярното разбиране за задачите и обществената функция на изкуството. Струва ми се, че писателят (става дума за добрите, надарените писатели) по-добре чувствува богатството и изразителността на народния език и с верния си усет по-правилно решава на практика въпроса за обогатяване на книжовния език. Криворазбраната теория може да подведе езиковеда, но интуицията никога не подвежда писателя. Разбира се, и писателите могат да станат жертва на теории, но на собствени, преднамерени теории без научна основа.

В развитието на новобългарския книжовен език нашите писатели на два пъти изиграха решителна роля и имат историческа заслуга: първия път през XVII—XVIII в., когато в така наречената дамаскинска литература започнаха да използуват говоримия народен език, и втория път през епохата на българското национално възраждане, когато наложиха живия език за език на литературата. Не бих казал, че теоретичните спорове през Възраждането бяха без значение, но все пак огромна роля изигра живото, непосредно чувство на писателите, дълбоката им връзка с народния език, усетът за вътрешните нужди на словесното изкуство и осъзнаването на неговата социална функция.

Няма да се спирам на ролята на писателите в развитието на българския книжовен език през последните сто години. Искам само още веднъж да подчертая правото им да имат присърце въпросите на езика. Науката винаги е държала сметка за езиковия опит и принос на художествената литература и внимателно ги е изучавала.

Обаче сложните въпроси на съвременното развитие на националния и книжовния език (повтарям: това не е само езикът на художествената литература!) далеч надхвърлят възможностите, които дават интуицията, непосредният езиков усет, опитът на живата езикова практика — те изискват теоретически знания, научно обосноваване, научна разработка, научни решения. Преди всичко — кой е критерият за положителните и отрицателните явления и насоки в развитието на българския език? Не става дума само за културата на езика, за обикновени граматични грешки, за правописни пропуски, за елементарно стилно-езиково неумение, а за по-сложни неща. Досегашните езикови дискусии в печата показаха, че обикновено мненията и споровете се свеждат само до няколко въпроса — правопис, излишни чуждици, неправилни граматически употреби, препинателни знаци, диалектни думи и т. н. Изказванията имаха твърде общ и импровизиран характер, рядко се основаваха на добре

обмислени и обосновани принципни становища; често преобладаваше импресионизмът.

Ще спомена само някои от големите въпроси, които би трябвало да бъдат предмет на едно широко езиково обсъждане: основни тенденции и насоки в развитието на съвременния български национален и книжовен език; отношение между книжовен език и народна основа; въпроса за езиковото единство и езиковото разнообразие, за езиковата норма и творческата езикова свобода; отношение между свое и чуждо — не само в областта на речника, но в цялата езикова система; развитие и обогатяване на езика в съвременната епоха на научен и технически прогрес и на усилено международно общуване; отношение между старо и ново в езика, възможности и насоки за ново езиково творчество; критериите за красотата на езика; взаимоотношения между език и мислене (многословието, шаблонът, езиковата бедност и т. н. като последица на мисленето); език и национална съдба и т. н.

Когато изреждам тези проблеми, аз също постъпвам малко или повече като любител; специалистите вероятно ще внесат поправки и допълнения. Но целта ми е само да изтъкна, че подобни проблеми не могат да се решават без теоретически и исторически знания, без основно познаване на възникването и на развитието на новобългарския книжовен език от Възраждането насам, без познаване на историята и съвременното състояние на другите балкански и славянски езици, без познания в областта на общото езикознание.

С тези изисквания съвсем нямам намерение да плаша евентуалните участници в новата езикова дискусия, да убивам охотата им да се изкажат по тези толкова наболели въпроси, да създавам монопол за езиковедите. Всички добре обмислени изказвания ще бъдат полезни; споделянето на натрупания непосредствен езиков опит в най-различни обществени и творчески среди е твърде желателно — то може да даде интересен и ценен материал за правилното решаване на въпросите. Искам само да предупредя, че проблемите са сложни и не могат да бъдат изяснени правилно без научните знания на специалистите.

И още нещо — да призова да се отнасяме с по-голямо доверие към работата на българските езиковеди, да ценим безспорните достижения на българската лингвистика. Някога нейните представители бяха главно в Софийския университет и някои учители в гимназиите. Днес те са твърде силна и многобройна научна група, работят не само в Института за български език при Българската академия на науките, но и в четири вис-

ши заведения (в София, Търново, Шумен и Пловдив), в учителски институти, в средни училища. Мнозина са ония, които горещо се вълнуват от езиковите дискусии, но не познават — за съжаление — изследванията на българските езиковеди в областта на съвременния книжовен език, историята на българския език, българската диалектология и т. н., не следят сп. „Български език", където постоянно се разискват въпросите на езиковата култура. Заслужават внимание такива важни колективни трудове, дело на българските езиковеди в годините на социалистическото строителство, като тритомния „Речник на съвременния български книжовен език" (под главната редакция на Ст. Романски); излезлия в няколко издания „Български тълковен речник" (съставен от Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров); първия том на „Български етимологичен речник" (под редакцията на Вл. Георгиев, с участието на Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, И. Заимов, Ст. Илчев); „Български диалектен атлас" (за неговото организиране огромна заслуга има рано починалият проф. Ст. Стойков); интересния „Речник на личните и фамилните имена у българите" от Ст. Илчев; първия том на „Речник на езика на Хр. Ботев" (съставен от З. Генадиева и Ст. Божков); „Фразеологичен речник на българския език" в два тома (изработен от К. Ничева, С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова); „Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век" (под редакцията на Ст. Илчев); цяла редица двуезични речници и др. Тук не споменавам монографичните трудове на Вл. Георгиев, Ив. Леков, К. Мирчев, Л. Андрейчин, Ст. Стойков, К. Попов, Ст. Стоянов, Ив. Дуриданов, Ив. Гълъбов и значителен брой по-млади езиковеди в областта на общото, българското и славянското езикознание.

Не е моя задача да оценявам състоянието на съвременната българска лингвистика — това трябва да направят вещи специалисти. Смятам, че ще бъде целесъобразно в сегашната езикова дискусия да се засегне и този въпрос. Исках само да обърна внимание на обстоятелството, че правилното решаване на сложните езикови въпроси е в пряка зависимост от състоянието и достиженията на българската езиковедска наука.

СЛАВЯНСКАТА НАУКА ПРЕЗ XIX В. И ПРОБЛЕМИТЕ НА БЪЛГАРСКИЯ ФОЛКЛОР

Българската фолклористика през XIX в. се развива при особена историческа обстановка. Когато в началото на века се заражда интересът към народното поетическо творчество българският народ се намира под тежко политическо и духовно робство. Почти не може да става и дума за наука и научен живот; току-що е започнала една училищна реформа, която тепърва ще създава условия за широко развитие на просветата. С това трябва да се обясни и обстоятелството, че първите събирачи и изследвачи на българския фолклор са чужденци.

Заедно с това обаче трябва да се изтъкне, че началните стъпки на българската фолклористика съвпадат с българското национално възраждане. Паисий Хилендарски в „История славеноболгарская" (1762) насочи вниманието към историческото минало и издигна високо патриархалните народни добродетели, противопоставяйки ги на фалша на изтънчената чуждестранна култура. По този начин интересът към народното поетическо творчество естествено се включи в национално-романтичната атмосфера и проблематика на Възраждането. В резултат събирането на фолклорни материали се превърна в част от националноосвободителната програма, бе посрещнато от нашата възрожденска интелигенция с истинско въодушевение, фолклорът бързо намери почитатели и привърженици сред учители, книжовници и журналисти. С това трябва да се обясни и появата на няколко големи сборника вече през средата на XIX в. — те послужиха като сериозна основа за научни проучвания; и до днес не са загубили своята стойност в това отношение.

Не може да се каже, че събирането и публикуването на произведенията на българското народно поетическо творчество бе съпътствувано от теоретически изследвания. Изследванията

дойдоха по-късно; първоначалните оценки, изказвания и разсъждения имаха главно любителски характер. Българската фолклористика като научна дисциплина се формира едва през втората половина на XIX в., но тя скоро достигна значителни успехи, особено след Освобождението; дори от края на 80-те години бихме могли да говорим за известен разцвет в нейното развитие главно чрез делото на Ив. Д. Шишманов. Тъкмо тук забелязваме едно явление, което заслужава внимание: ролята, която изиграва при формирането на българската фолклористика интересът на славянските учени към българското народно творчество. Касае се за пряко събиране и публикуване на фолклорни творби, за насърчаване на българските фолклористи, за разглеждане на отделни проблеми. С това не се изчерпва ролята на славянските учени, защото българската фолклористика се развива не само чрез използуване на указанията и опита на славянската наука, но твърде често и в полемика с нея; утвърждавайки с признателност приноса на чуждите учени, българските фолклористи в редица случаи трябва да спорят с тях и да преодоляват погрешни схващания и тенденции. Следователно примерът с историята на българската фолклористика през XIX в. показва не само благотворната роля на славянската научна солидарност, но и трудния и пълен с противоречия път, който изминава всяка наука при своето зараждане и формиране.

При изясняване на поставените въпроси ние днес сме твърде улеснени, защото през последните години се появиха няколко сериозни изследвания за приноса на отделни славянски учени или отделни славянски страни за проучването на българското народно поетическо творчество.[1]

*

Още в самото начало трябва да се изтъкне, че славянските учени през XIX в. откриха българския фолклор за науката. Наистина и преди това бяха направени отделни записи, но

[1] *А. Балакин.* Вклад ученых Московского университета в исследование фольклора и литературы болгар. — Изв. на И-та за л-ра, VI, 1958, стр. 123—178; *Г. С. Сухобрус.* Роль українських слав'стів першої половини XIX ст. у развитку міжслов'янських фолклористичних зв'язків. — Філологічний збірник, Київ, 1958, стр. 284—301; *Н. С. Шумада.* Українсько-болгарські фольклористичні зв'язки (Період болгарського ведрождения). Київ, 1963; *Ст. Стойкова.* Вклад ученых России в развитие болгарской фольклористики XIX века. — Русский фольклор, VIII, 1963, стр. 273—287; Български юнашки епос. София, 1971.

останали в ръкопис, те станаха достъпни за научна работа едва през XX в.[2] В. Караджич пръв публикува българска народна песен („песен бугарска“) — „Не рани рано на вода“ — във втората част на „Народна српска песнарица“ (1815). Той съобщава, че има повече от 20 български песни; напечатаната песен е записана във Виена от един българин от Разлог. Караджич обнародва 27 български песни през 1822 г. в своя „Додатак к Санкт-Петербургским рјечницима свију језика и наречија с особитим огледима бугарског језика“. Той отбелязва: „От тези няколко песни се вижда, че българските песни са като сръбските и несъмнено ще са толкова, колкото и сръбските, според числеността на народа.“ Подтикнат от Й. Копитар да събира народни песни, Караджич има голяма заслуга, че пръв дава на европейската наука представа за българското народно творчество и за българския език. И наистина публикацията на Караджич има твърде скоро отзвук: в 1823 г. Фр. Л. Челаковски превежда на чешки една от тези песни, а през 1825 и 1827 г. публикува още две преведени от него песни.

За интереса на сръбската интелигенция в началото на XIX в. към българския фолклор свидетелствуват още два факта: Д. Тирол събира през 1824—1825 г. народни песни между банатските българи (в Бешенов), С. Милутинович записва в 1817 г. българска приказка (легенда) във Видин (обнародвана в 1826 г.).

Изключително важен за развитието на българската фолклористика се оказва интересът на руските учени през 30-те и 40-те години. Тук на първо място трябва да бъде поставена дейността на Ю. И. Венелин и В. Григорович. Касае се не само за събиране и публикуване на български народнопоетически творби, което само по себе си има голямо значение, но и за пряка дейност сред българската интелигенция, за събуждане на нейния интерес към фолклора и насърчаване на събирателската и изследователската работа. Навлизаме във факти и явления, които свидетелствуват за наченките на българската фолклористика. Венелин се запознава с живота на българите за пръв път в Кишинев през 1824 г. От този момент нататък започват неговите проучвания на българския език, история, литература, бит, фолклор. В резултат на тези проучвания се явява през 1829 г. забележителната му книга „Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их от-

[2] *Г. Геземан.* Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама. Ср. Карловци, 1925; C. Gianneli—A. Vaillant. Un lexique macédonien du XVIe siècle. Paris, 1958.

ношении к россиянам". В 1830 г. Венелин предприема пътуване из България, но поради неблагоприятните обществено-политически условия успява да посети само Добруджа. Тук и между букурещките българи той записва около 50 народни песни; в 1835 г. публикува книгата „О характере народных песен у славян задунайских". Трудовете на Венелин намират широк отзвук сред българската интелигенция и действуват като ободрителен патриотичен тласък, насочвайки вниманието ѝ към националната история и култура. Това е вече достатъчно, за да се посочи големият принос на руския учен в развитието на българското национално възраждане, включително и за формиране на българската фолклористика. Но в случая Венелин има и съвсем конкретна заслуга: в обширно писмо до В. Е. Априлов (от 17. IX. 1837 г.) той начертава цяла програма за събиране на исторически, етнографски и фолклорни материали. Тази програма е придружена с горещо обръщение към българската интелигенция — българинът трябва да се интересува от своето народно творчество. Венелин сочи примера на гърците и сърбите, които чрез своя фолклор са успели да заинтересуват цивилизования свят и да спечелят неговите симпатии и помощ: „При все че сърбите са съвсем необразовани, преводите на народните им песни накараха цяла Европа да ги смята вече за полукласически народ. И каквото и нещастие да се случи на сърбите, всякога в Европа ще се намерят хиляди гласове, които да заговорят в тяхна полза, както вече говорят за гърците поради това, че европейците са чели в „Илиадата" и „Одисеята" народните песни на тяхната древност. Вие ще видите, уважаеми господине, от моята брошурка, че поставям сръбските и българските песни наравно с така наречените Омирови песни."[3] Тук Венелин има пред вид своята книга „О характере народных песен у славян задунайских".

Очевидна е романтичната подплата на възгледите на руския учен и идеализацията на българското народно поетическо творчество. Но обществено-политическата роля, която той определя на фолклора в онзи исторически момент, се оказва изключително полезна и допада напълно на стремежите на българската интелигенция. Писмото на Венелин се посреща като манифест. Априлов го преписва и го препраща на Неофит Рилски, който го разпространява по-нататък. Неофит го нарича „преизрядно дело, което се относи всеобщей полze всего нашего

[3] *Ю. Венелин.* Избрани страници. Под ред. на П. Динеков, София, 1942, стр. 115.

болгарскаго народа“[4]. Примерът и внушенията на Венелин се оказват наистина извънредно плодотворни, интересът към народното творчество нараства, през 40-те и 50-те години се заемат със събиране на народни песни просветни дейци и революционери като В. Е. Априлов, Ив. Богоров, Н. Геров, П. Р. Славейков, Г. С. Раковски, Н. Катранов, Зах. Княжески и др. Създава се цяло културно движение в това отношение. Разбира се, за това има необходимите обществени условия, но позивът на Венелин несъмнено изиграва голяма роля.

Трябва да се посочи и дейността на В. И. Григорович, един от първите руски слависти, който наред с О. М. Бодянски, И. И. Срезневски и П. П. Прейс поставя началото на системното изучаване на славянските езици и литератури в руските университети. И четиримата имат пряка или косвена заслуга за развитието на българската фолклористика било чрез своите занимания с проблемите на българското народно творчество, било като учители на първите български фолклористи. Руските слависти през този период изпитват въздействието на големи учени от другите славянски страни — като Й. Добровски, Й. Копитар, П. Й. Шафарик и др. За своя първа задача те смятат непосредното запознаване с живота и културата на славянските народи. Обаче единствено на Григорович се удава възможността да пропътува Балканския полуостров. През 1844—1845 г. Григорович обикаля из България, посещава селища и манастири, среща се с български учители и книжовници, записва народни песни, издирва стари ръкописи и т. н. Ив. Д. Шишманов показа, че неговото непосредно общуване с българската интелигенция е оказало влияние върху засилването на интереса към националния език, история и култура.[5] Особено интересен е случаят с Д. Миладинов. С него Григорович се запознава в Охрид. Д. Миладинов го завежда в Струга; майката на Миладинов изпява по молбата на Григорович българска песен, която руският учен записва. От писмото, което Д. Миладинов пише на Григорович на 25. II. 1846 г., става ясно, че Григорович е поръчал на Миладинов да събира народни песни.[6] Имаме пълно основание

[4] *М. Д. Балабанов.* Отзив в България по Венелиновите писма. — СбНУ, II, 1890, стр. 285—309.

[5] *Ив. Д. Шишманов.* Студии из областта на българското възраждане. В. И. Григорович, неговото пътешествие в Европейска Турция (1844—1845) и неговите отношения към българите. — СбБАН, VI, 1916, стр. 1—221.

[6] *Братя Миладинови.* Преписка. Издирил, редактирал и коментирал Н. Трайков. София. 1964.

да смятаме, че срещата и разговорите с Григорович представят първият подтик за фолклорната дейност на Д. Миладинов и неговия брат и за възникването на забележителния сборник „Български народни песни“ (1861).

С това не се изчерпва приносът на В. И. Григорович за развитието на българската фолклористика. В Загреб той запознава със събраните фолклорни материали Ст. Враз, който преписва 60 песни и публикува в 1847 г. 27 от тях. Интересно е, че самият Григорович превежда български народни песни на руски (шест преведени песни обнародва през 1848 г.). Имаме още едно любопитно свидетелство: когато младият Хр. Ботев е учил в Одеса, Григорович му е давал за превод български народни песни и по тоя начин го е въвел в проблемите на народния стих. Ботев е бил препоръчан на Григорович от своя баща Ботьо Петков, с когото руският учен се е запознал по време на своето пътуване в България.[7] Интересите на Григорович към българското народно творчество са отразени и в преписката му с И. И. Срезневски.[8]

След Григорович трябва да бъде отбелязан приносът на П. А. Безсонов, който в 1855 г. издава обемистия сборник „Болгарские песни из сборников Ю. И. Венелина, Н. Д. Катранова и других болгар“. Сборникът съдържа 152 лирически и епически песни, от които 71 са от сбирката на Венелин, 25 от сбирките на Н. Катранов и А. Ф. Велтман, а останалите са препечатани от публикациите на Караджич и Богоров, от „Цариградски вестник“, „Български буквар“ на А. И. Хаджиоглу и сп. „Москвитянин“. За пръв път българският фолклор е представен така широко и при това в сборник, който излиза в Русия и е напълно достъпен за руската и славянската наука. Сборникът на Безсонов запълва нуждата, за която бе говорил Венелин — той запознава руското общество с песенното творчество на българския народ. Сборникът има известни недостатъци, що се отнася до точността на записите, и това се изтъква от българската критика (Л. Каравелов) още преди Освобождението. Особено спорни са някои възгледи на Безсонов — те дават погрешна представа за българския фолклор; за тях ще стане дума по-нататък.

Друг важен момент в интереса, който славянските учени през XIX в. проявяват към българското народно творчество,

[7] *Ал. Бурмов.* Христо Ботев през погледа на съвременниците си. София, 1945. стр. 16.

[8] *В. И. Срезневский.* Переписка И. И. Срезневского с В. И. Григоровичем. — СпБАН, кн. 54, 1937.

представя дейността на босненския археолог и етнограф Ст. Веркович. Като оставим етнографските съчинения на Веркович („Описание быта болгар населяющих Македонию", 1868, и „Топографическо-этнографический очерк Македоний", 1889), трябва да посочим преди всичко неговия сборник „Народне песме македонски бугара. Книга прва: Женске песме" (1860). Това е една от най-ценните сбирки с български народни песни (съдържа 355 песни). В предговора Веркович дава много висока оценка на песните: „Що се отнася до тяхната поетическа красота и полет, мисля, че всеки читател, който има поетическо чувство и непокварен вкус, ще открие и усети тази красота при тяхното четене и така ще се увери, че българските славяни, макар и да са имали жалостна съдба и голяма щета да са претърпели от чуждото влияние и натиск, поне поетическото си чувство не са загубили и по богатството на прекрасните народни песни са равни на останалите си съплеменници, клонки от един велик славянски народ, който целият може да се нарече предимно поетически народ." Веркович нарича певицата Дафина, от която обнародва 270 песни, „българска Омирка". Тези характеристики и определения несъмнено са оказвали силно въздействие върху съзнанието на българските читатели и фолклористи.

От богатия архив на Веркович след смъртта му биват издадени още два сборника: народни песни от П. А. Лавров (Сборник Верковича. I. Народные песни македонских болгар. Петроград, 1920) и народни приказки от П. А. Лавров и И. Поливка (Lidové povidky jihomakedonské. Z rukupisů St. Verkovičovych. Прага, 1932). Но името на Веркович е свързано в историята на българската и славянската фолклористика с още два нашумели сборника: „Веда Словена. Български народни песни от предисторично и предхристиянско доба. Книга I" (1874) и „Веда Словенах. Обрядни песни от езическо време. Упазени со устно предание при македонско-родопските българопомаци. Книга друга" (1881). Касае се за една голяма мистификация, която събуди спорове в славянската наука. На тези спорове ще се спра по-нататък. Тук ще изтъкна само, че тази мистификация е свързана както с нарасналия интерес към народното поетическо творчество в България, така и с възрожденските патриотични настроения сред българската интелигенция. Ще бъде несправедливо да се вини Веркович като инициатор на мистификациите; неговата вина е по-скоро в доверието, което е проявил към своите помощници и информатори (главно учителя Ив. Гологанов). Но вярно е, че той е успял да събуди интереса към народното творчество, да въздействува с високата оценка, която дава на фолклора, да формира фолклористи-събирачи, макар че ня-

кои от тях разбират задачата си по много своеобразен начин.

След Освобождението събирателската дейност на славянски фолклористи в България продължава. Интересни указания и материали могат да се намерят в трудовете на К. Иречек. Сериозно внимание заслужава сборникът на В. М. Качановски „Памятники болгарского народного творчества. Вып. I. Сборник западноболгарских песен“ (1882). Материалите са събирани непосредно след Освобождението; сборникът съдържа над 200 песни, от които 52 песни за Крали Марко, няколко исторически предания и описания на обреди и обичаи. Качановски се е стараел да представи богатството на мотивите в българския фолклор, полемизирайки с някои учени (П. Безсонов, А. Н. Пипин).

След сборника на Качановски до края на века преобладават вече сборниците на български фолклористи като К. А. Шапкарев, Д. Маринов, В. Н. Икономов, Ат. Илиев и др. и особено богатите материали, публикувани в Сборник за народни умотворения, наука и книжнина (от 1889 г. нататък). Обаче ако се хвърли поглед върху събирането и публикуването на фолклорни творби до Освобождението, става съвсем ясно, че относителното тегло на публикациите на славянските учени е твърде значително. Приносът на славянската наука в това отношение е безспорен.

*

Вторият важен момент в историята на българската фолклористика е формирането на изследвачите на българското народно поетическо творчество в амтосферата на общото развитие на славянската филология и фолклористика. Още Б. Пенев бе посочил, че славянското възраждане бе свързано с романтизма: то „съдържа в основата си в същност онези идеи, които характеризират романтизма като ренесансово движение сред славяните“[9]. Романтичните идеи проникват в българската фолклористика както чрез делото на Венелин, така и чрез връзките на българите с редица чешки учени. Разбира се, романтизмът засяга само началния етап от развитието на българската наука за фолклора.

Тук няма да изчерпвам сношенията на българите със славянски учени. Ще засегна само няколко по-характерни прояви, защото по-важно е по-нататък да се разкрие конкретното на-

[9] *Б. Пенев.* История на новата българска литература. III. София, 1933. стр. 163.

учно школуване на първите български фолклористи през XIX в.

Знанията за българския език и българската народна култура в началния етап от развитието на славистиката са твърде смътни и оскъдни. Й. Добровски все още няма ясна представа за българския език и отношението му към другите славянски езици. Й. Копитар проявява старания да разграничи българския език от сръбския, макар че и неговите познания са първоначално твърде недостатъчни. Той насърчава В. Караджич в неговата дейност и в резултат се появяват първите публикации на български народни песни, което представя важен факт в развитието на славянската филология. Голямо значение има интересът, който чешките учени П. Й. Шафарик, В. Ханка, Фр. Л. Челаковски, К. Я. Ербен и др. показват през първата половина на века към българския език и фолклор. Този интерес се проявява и в преки връзки с мнозина българи. Така с Ханка и Шафарик кореспондират В. Е. Априлов, Д. Мутев, Ив. Богоров, с тях се срещат Ив. Шопов, Ив. Н. Денкоглу, С. Филаретов, Натанаил Стоянович; българските въпроси заемат значително място в кореспонденцията на Шафарик с Колар, Палацки и Бодянски. Дългогодишен учител в Нови Сад, големият чешки славист живее с проект за научно пътуване из славянските земи на Балканския полуостров, разговаря с български търговци, които на път за Виена и Лайпциг минават през Нови Сад, желае непосредно да се запознае с български език и т. н.

През втората половина на XIX в. връзките на българската интелигенция с чешките учени и писатели още повече се разширяват, особено когато български младежи отиват да получат образованието си в чешките средни и висши училища. В създалите се тесни отношения биха могли да бъдат отбелязани и преки прояви на школуване у чешките фолклористи. За нас обаче е по-важно да посочим общата атмосфера, която се създава с развитието на славянската филология и която води не само към по-широко и по-задълбочено проучване на славянските народи и езици, но и към събуждане на научни интереси у народи като българския, изостанали в просветно отношение поради тежкото политическо робство, в което се намират. Отгласите на славянската наука в България в това отношение са несъмнени и лесно могат да се документират.

Що се касае до конкретното развитие на българската фолклористика, изключително и решаващо значение има школуването на български младежи в руските университети и на първо място в Московския университет. Тук учат през 60-те и

70-те години голяма група български студенти, мнозина от които стават видни български филолози и фолклористи и играят значителна роля в българската наука и култура; между тях са М. Дринов, Л. Каравелов, К. Миладинов, Р. Жинзифов, Н. Бончев, В. Попович, С. Филаретов и др. Те имат възможност да слушат лекции от специалисти по руски и славянски фолклор; с някои от тях поддържат лични връзки. Особено трябва да се подчертае ролята на О. М. Бодянски, който подкрепя усилията на българските студенти и ги насърчава да изучат своя език и народна култура. Бодянски, близък приятел на Шевченко, им оказва значително влияние със своите възгледи за дълбоката връзка на фолклора с характера на народа и за ролята, която народното творчество играе при формирането на националните литератури. Колко широки са били интересите на българските студенти в Москва и колко старателно са се готвили за изследване на фолклора и бита на своя народ, показва архивът на Л. Каравелов, голямата част от който бе обнародвана.[10] Нищо чудно, че някои от българските московски студенти, насърчени от професорите си, подготвят за издание фолклорни сборници. Между тях трябва да се отбележи преди всичко Л. Каравелов, който в 1861 г. публикува в Москва „Памятники народного быта болгар“ — сборник, заемащ важно място в развитието на младата българска фолклористика. Също заслужава да бъде отбелязан фактът, че българските студенти в Москва започват да издават свое списание — „Братски труд“ (1860—1862), в което обнародват и народни песни.

Трябва да се изтъкне, че български младежи се учат и в други руски и украински научни центрове. Н. Геров още като студент в Одеса през 40-те години започва да събира фолклорни материали, обръща се към Р. Попович, Д. Мутев и други да събират народни песни, публикува български пословици през 1852 г. и народни песни през 1852—1856 г. в изданията на Руската академия на науките. През 30-те и 40-те години в Одеса възникват фолклорните интереси на Априлов, който съставя свой сборник с народни песни. В Одеса пребивава през 40-те години и Ив. Богоров, който издава първия български фолклорен сборник — „Български народни песни и пословици“ (Пеща, 1842). По-късно свършва висшето си образование в Харковския университет. Д. Матов, ученик на М. Дринов, и А. Потебня.

Колко е дълбока връзката на младата българска фол-

[10] Из архива на Любен Каравелов. Подбрали и подготвили за печат Д. Леков, Л. Минкова, Цв. Унджиева. София, 1964.

клористика с руската научна и обществена мисъл, показва още един факт, извлечен от биографията на Л. Каравелов. Този забележителен български фолклорист се запознава не само с официалната университетска наука — той чете и трудовете на руските революционни демократи, които оказват силно влияние върху цялостното му обществено и идейно развитие, усвоява техните схващания по въпросите на народното поетическо творчество. Нещо повече, Каравелов е свързан лично с руски фолклористи — революционери и демократи като Ив. Прижов, А. А. Котляревски и Ив. Худаков. С първия от тях той сътрудничи най-тясно при подготовката на своите фолклорни сборници. В „Памятники народного быта болгар" той сам съобщава: „Първата книга е съставена под наша редакция и на г. Прижов." Ив. Прижов, известен руски революционер и етнограф, е помагал при подреждането и редактирането на Каравеловите фолклорни материали. Този факт на непосредно научно сътрудничество е извънредно интересен.

*

Трябва да се признае, че откриването на българския фолклор се посреща в славянската наука с голям интерес и изобщо му се дава висока оценка. Това отношение изразява най-добре Ю. И. Венелин в книгата си „О характере народных песен славян задунайских" (1835), където говори с възхищение за творческите способности на българския народ. Спирайки се на характера на южните славяни, очертавайки техния бит, Венелин търси извора на богатия им юнашки епос. За българите отбелязва: „Българите още повече обичат песните, отколкото сърбите. За приключенията на Крали Марко те знаят много неща, които не знаят и сърбите [...]. Неговите дела представят една героична епопея — това е Одисеята на балканските славяни."[11]

Тъкмо на значението, което би могъл да има българският фолклор за осветляване на редица общи проблеми на славянския фолклор и славянската култура и за запознаване с бита, културата и езика на българския народ, се дължи големият интерес, който проявяват към обнародваните български фолклорни материали през XIX в. славянски учени като В. Григорович, П. Безсонов, И. Срезневски, К. Иречек, М. Драгоманов, А. Н. Пипин, М. Халански, В. Ягич, Фр. Миклошич, А. Потебня, О. М. Бодянски, И. Франко, Н. Ф. Сумцов, Я. Махал и др. В

[11] *Ю. Венелин.* Избрани страници, стр. 60.

техните трудове българската проблематика се явява най-често във връзка с изследвания на общи и специални въпроси на славянското народно поетическо творчество и славянската етнография, но се появяват и проучвания, посветени специално на въпросите, на българския фолклор. До 60-те и 70-те години това са фактически същинските научни изследвания върху българския фолклор; българската наука се включва в изследванията от този момент нататък най-напред в лицето на Л. Каравелов и М. Дринов. Първата й задача е да вземе отношение към въпросите, поставени в изследванията на славянските учени. По тоя начин ние наблюдаваме как българската фолклористика се създава и развива в най-тясна връзка със славянската фолклористика. Тя приема редица установки и оценки на славянските учени като своя изходна позиция, за да доизясни поставените въпроси, но също често пъти и да възрази срещу погрешни становища и заключения. Това е извънредно интересен случай в историята на науката, когато една национална специална наука се ражда и развива както в сътрудничество със славянската наука, така и в полемика с нея.

Полемиката започва с проблема за българските епически песни. Сега не е трудно да проследим историята на полемиката след издаването на великолепния том „Български юнашки епос“ (1971), където в обширния увод тази полемика е изложена обстойно. Пръв В. Караджич дава невярна представа за българския епос, заявявайки: „Бугари имају и јуначки пјесама, које си пјевају уз гусле као и српске, и међу тима је, о псвој прилици, бити највише српска пјесама, које су побугарене.“[12] Словенецът Ст. Враз повтаря твърденията на Караджич.[13] П. Безсонов задълбочава това погрешно становище. Според него българските юнашки песни са малко и представят подражание на сърбохърватските. Той поставя високо сръбските епически песни над българските; изтъква, че българите нямат същински юнашки епос, а само хайдушки песни, които се отличават с краткост и простота, стигаща до суровост, лишени са от тънко изящество.[14] Безсонов не е разполагал с достатъчно български фолклорни материали, поради което е стигнал до погрешни и повърхностни изводи. Неговите заключения оказаха своето влияние върху редица руски и други учени; прие ги безкритично

[12] Додатак к Санк-Петербургским рјечницима. Беч, 1822. стр. 48.
[13] Сп. Kolo, 1847, кн. 4, стр. 44—56; кн. 5, стр. 21—54.
[14] *П. Безсонов.* Болгарские песни из сборников Ю. И. Венелина, Н. Д. Катранова и других болгар. Москва, 1855, стр. 102.

А. Н. Пипин.[15] В крайната си форма това схващане бе изразено от А. Сьоренсен.[16] Българските фолклористи реагираха срещу него пряко и косвено. Най-добрия отговор дадоха Д. и К. Миладинови, помествайки в своя сборник „Български народни песни“ (1861) в отдела „Юначки“ 150 песни. По този начин категорично се опровергават твърденията на Караджич, Враз и Безсонов за слабото развитие на българския народен епос. Л. Каравелов остро критикува слабостите на Безсоновия сборник „Болгарские песни из сборников Ю. Ив. Венелина, Н. Д. Катранова и других болгар“.[17] Българската фолклористика след Освобождението многократно се занимава с възгледите на Безсонов. В обширния увод към „Български юнашки епос“ тези възгледи отново са подложени на обстоен анализ. Поместените в този том материали показват не само богатството на българските юнашки песни, но и силата на тяхната традиция до днешно време. Може да се сметне, че чрез това издание се приключва многолетният научен спор за характера, количеството и разпространението на българския юнашки епос.

Не могат да не се посочат многобройни изследвания на славянски учени, които засягат в по-малка или по-голяма степен проблемите на българските юнашки песни; между тях заслужават да бъдат споменати имената на В. Ягич, М. Халански (автор на обширното изследване „Южнославянские сказания о Кралевиче Марке в связи с произведениями русского былевого эпоса“, I—IV, 1893—1895), Фр. Миклошич, Ст. Новакович, И. Н. Смелницки, А. И. Яцимирски, К. Иречек, Ян Махал и др. Тези трудове намират отзвук в българската наука, често предизвикват и критични бележки и насочват българските фолклористи към някои от основните въпроси на народния епос.

Но не само българският епос привлича вниманието на славянските учени през XIX в. М. Драгоманов насочва интересите си към религиозните и етическите легенди. Прекарал в София през 1889—1895 г. като професор във Висшето училище, той оказва значително влияние върху младата българска фолклористика и публикува в „Сборник за народни умотворения“ ня-

[15] *А. Н. Пыпин, В. Д. Спасович.* Обзор истории славянских литератур. С.-Петербург, 1879.

[16] *A. Soerensen.* Beitrag zur Geschichte der Entwicklung der serbischen Heldendichtung. — Archiv f. sl. Philologie, XIV — XVII, 1892—1895.

[17] Болгарские народные песни, собранные Л. Караveловым. Москва, 1905, стр. 3; за отношенията на Каравелов с руските фолклористи вж. и *Ю. И. Смирнов.* Любен Каравелов и Иван Худяков. Межславянские культурные связи. Москва, 1971, стр. 207—224.

колко обширни студии: „Славянските сказания за пожертвуване собствено дете". „Славянските сказания за рождението на Константина Велики", „Славянските преправки на една евангелска легенда", „Славянските преправки на Едиповата история", „Забележки върху славянските религиозни и етически легенди" (1889—1894). Ив. Франко разглежда някои проблеми на пословиците и народните песни.[18] Богатият сборник на К. А. Шапкарев с народни приказки се посреща с голям интерес от учени като А. Веселовски и И. Поливка и дава материал за сравнителни изследвания.

Трябва да се отбележи още един момент от интереса на славянската наука през XIX в. към българското народно поетическо творчество — дискусията, която възниква около двата обемисти тома на Ст. Веркович „Веда словена. Български народни песни от предисторично и предхристиянско доба. Книга I" (1874) и „Веда словенах. Обрядни песни от езическо време. Упазени со устно предание при македоно-родопските българопомаци. Книга друга" (1881). Касае се за една от големите мистификации в историята на славянската фолклористика през XIX в. Дискусията привлича вниманието на голям брой славянски учени — защитници или противници на тезата на Верковић: Я. Шафарик, Вс. Милер, Ал. Ходзко, И. Иречек, К. Иречек, В. Ягич, А. Н. Пипин, Вл. Ламански и др.; активно участвуват и българските учени Ив. Д. Шишманов, М. Дринов. Ал. Т.-Балан и др. Българският фолклор за известно време се намира в центъра на вниманието на славянската наука, разискват се и се решават трудни въпроси. Общите усилия на учените (в дискусията взимат участие и доста неславянски учени) водят до широко осветляване на поставените проблеми и до окончателното установяване на мистификацията.[19]

В този преглед не се изчерпват всички случаи на занимания на славянски учени през XIX в. с въпроси на българския фолклор. Както е съвсем естествено, при сравнителното проучване на славянското народно творчество българският материал и българските проблеми неизбежно заемат своето място. Редица славянски фолклористи проявяват и специален интерес към някои български теми. Тук по-скоро исках да изтъкна голямата

[18] *Н. Малярчук.* Българските пословици в научната дейност на Иван Франко. — ИЕИ, VII, 1964, стр. 267—274; Изследователските работи на Иван Франко върху български народни песни. — ИЕИ, IX, 1966, стр. 181—228.

[19] За дискусията, вж. *М. Арнаудов.* Веркович и Веда Словена. София, 1968.

роля на славянската наука в началния етап от развитието на българската фолклористика. Тази роля се проявява и при издирването на произведенията на българското народно поетическо творчество, и при тяхното публикуване и популяризиране, и при тяхното изследване, и при школуването на българските фолклористи. Това е един от най-ярките факти на солидарност в историята на славянската наука.

ФОЛКЛОРЪТ В ИСТОРИЧЕСКАТА СЪДБА НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД

В тази твърде широка тема ще засегна само няколко въпроса. Първият от тях е: фолклорът като *огледало на историческия живот на народа*. Още М. Горки бе казал (на Първия конгрес на съветските писатели в Москва през 1934 г.): „От дълбока древност фолклорът неотстъпно и по своеобразен начин съпътствува историята." За да се разбере правилно, тази мисъл не бива да се откъсва от контекста: касае се за фолклора не като извор на историографията, сбор от исторически данни и факти, които могат да бъдат използувани пряко като историческо градиво, но за оценката на големите исторически събития и личности от позициите на народа. Горки продължава мисълта си: „Народът има свое мнение за дейността на Людвик XI, Иван Грозни и това мнение рязко се различава от оценките на историята, написана от специалисти, които немного са се интересували от въпроса, какво именно е внесла в живота на трудовия народ борбата на монарсите с феодалите."[1]

Ето една област, в която фолклорът представя извънредно интересен извор за историка. Добре са известни споровете около историческата школа, създадена в Русия от В. Ф. Милер в края на XIX в.; тези спорове бяха възкресени отново през последните две десетилетия във връзка с редица нови изследвания върху руския героичен епос.[2] Няма да навлизам в широкия кръг от въпроси, които бяха поставени в тези спорове; ще изтъкна само, че не бива да се подценява поетическата природа на героичния епос — тя ограничава неговото значение като пряк

[1] *В. И. Морохин.* Хрестоматия по истории русской фольклористики. Москва, 1973, стр. 183.

[2] Споровете са изложени подробно у *А. М. Астахова.* Былины. Итоги и проблемы изучения. М.-Л., 1966; вж. също *П. Динеков,* Български фолклор, I част, II изд., София, 1972, стр. 421—422.

исторически извор. Нашият учен Ю. Трифонов правилно бе посочил още в 1929 г., че в народните песни следите на историческите събития са слаби, защото преобладава епическата разработка на широко разпространени мотиви.[3]

Трудно е днес по юнашките и историческите песни, по записаните легенди и предания да уточняваме биографията на личности и хода на исторически събития, засягащи татарските нашествия в България, борбите на последните Шишмановци срещу турското завоевание, падането на българската държава под иго, исторически събития през епохата на робството и т. н., при все че за всичко това се говори широко в българското народно поетическо творчество. Отношението към тези вести трябва да бъде извънредно критично. Но, от друга страна, българският фолклор показва, че у народа винаги е съществувал интерес към неговата собствена история; големите исторически събития и личности са намерили своеобразно отражение и пречупване в неговото поетическо творчество. Нямаме основания да се съмняваме, че това важи и за най-старите епохи, при все че онова, което се е пазело в народната памет, е претърпяло основни изменения през втората половина на XIV в., по време на борбите срещу турското завоевание — новите политически събития са предизвикали дълбоко сътресение в народното съзнание и са изместили спомена за далечното историческо минало.

За историческата памет на нашия народ преди XIV в. можем да съдим само от някои песни за татарски нашествия и феодални войни и преди всичко от народни легенди и предания, които са проникнали в произведения на старобългарската литература: Солунската легенда (легендарна биография на Константин-Кирил), житията на Иван Рилски, Българският апокрифен летопис, апокрифните легенди и др. Особен интерес представя Именникът на първобългарските ханове, познат по три късни преписа от XV и XVIII в., но възникнал много рано, вероятно към средата на VIII в., и то въз основа на устни предания, защото засяга епоха, когато прабългарите нито са имали своя писменост, нито са познавали гръцкото писмо.[4]

Що се касае за историята на нашия народ от XIV в. нататък, тя е намерила широко отражение преди всичко в юнашкия и хайдушкия епос и в историческите песни, балади и преда-

[3] *Ю. Трифонов.* Бележка върху развитието на песните за Новака у българите и сърбите. СпБАН, кн. 29, 1929, стр. 128.

[4] Вж. *П. Динеков.* Историческа съдба и съвременност. София, 1972, стр. 95—97.

ния, като се започне от героичните борби на последните Шишмановци срещу турските завоеватели и се стигне до първите десетилетия на нашия век — антифашистката съпротива и партизанското движение. В юнашките песни народната фантазия е опоетизирала събитията и героите, които се превръщат в полуприказни исполини и свръхестествени същества (Крали Марко, Момчил, Дете Дукадинче, Рельо Шестокрилец и др.). Фантастичното и чудесното присъствуват твърде често и в историческите и хайдушките песни, но там те не представят основния двигател на изображението; съдържанието им се свързва с определени исторически събития и личности („Цар Иван Шишман на Софийско поле", „Погиването на Иван Шишман", „Цар Константин изгубва царството си" (падането на Цариград), „Погубването на Салих ага, смолянски войвода", „Димитър гради кула в Кунино", песните за Велчовата завера, Априлското въстание, Освободителната война, Сръбско-българската война, Илинденското и Преображенското въстание), с исторически дейци като Ботев, Левски, Каравелов, Хаджи Димитър, Стефан Караджа, Панайот Хитов, Ц. Дюстабанов, Райна п. Георгиева (Райна княгиня) — до героите на антифашистката съпротива. С това не се изчерпва историческото съдържание на фолклора, защото в многобройни песни и предания са отразени както народните страдания, така и героичните борби през епохата на турското робство (особено в хайдушкия фолклор).

Анализът на народното поетическо творчество разкрива историческия поглед на широките народни маси, тяхното историческо самосъзнание, оценката им на историческото минало. Народът създава своя философия на историята, от която нашата историография не може да не се интересува.

Обаче, когато говорим за фолклора като огледало на историческия живот на народа, не можем да се задоволим само с творбите, които тематично засягат исторически събития, личности, народни преживявания във важни исторически моменти. Историята на народа е по-широко понятие; това е неговото обществено, социално развитие, проявено във всички форми на материалния бит и духовната култура. В тая насока народното поетическо творчество е съвършено непроучено от историческо гледище. До какви интересни резултати то може да доведе в областта на социологията например, показаха изследванията на Ив. Хаджийски. Богата рудница представят обредните, митичните и битово-социалните песни, баладите, приказната и неприказната проза, кратките жанрове.

Ще взема само един пример — народните пословици.

При тях се явяват две трудности: късно записване, което не ни дава възможност да познаваме тяхното състояние в по-далечно минало, и народностна нестабилност, бързо преминаване от една етническа среда в друга.[5] Д. Петканова-Тотева и Н. Драгова направиха сериозен опит да издирят пословици, регистрирани в старобългарската литература и в средновековни византийски съчинения; резултатите са извънредно интересни.[6] Ще приведа само един извор — хрониката на Скилица-Кедрин от XI в. По време на българското въстание срещу византийците в 1040 г. въстаническите войски имали двама водачи — Петър Делян и Тихомир. „Когато двете войски се съединили, Делян събрал всички и ги призовал да отстранят Тихомир, ако наистина са уверени, че самият той води потеклото си от Самуил и искат да царува над тях. Ако ли пък това за тях е нежелателно — да премахнат него и да бъдат управлявани от Тихомир. „Защото — казал той — *един храсталак не храни две червеношийки,* нито пък една страна процъфтява, ако е управлявана от двама вождове.“ Като изрекъл тези думи, настанал голям смут и всички казали, че искат само него за самовластен началник. Щом взели това решение, те веднага грабнали камъни и убили нещастния Тихомир.“[7]

Че не са изчерпани възможностите да се открият български пословици, зарегистрирани в стари чужди паметници, показва един пример от „Повесть временных лет“, където при годината 985 се говори за похода на Владимир към Волжка България; между другото се отбелязва: „И Владимир сключи мир с българите, и един другиму се заклеха, и българите казаха: Между нас няма да има мир *тогава, когато камъкът започне да плава, а хмелът — да потъва.*“[8]

Примерите с посочените две старинни български пословици са толкова по-интересни, защото са свързани с конкретни исторически събития. Твърде често пословиците съдържат ис-

[5] Вж. двете последни публикации: Балканска народна мъдрост. Успоредици на български, сръбски, турски, румънски, гръцки и албански пословици и поговорки. Съставил Н. Ил. Икономов. София, 1968; Немски пословици и българските им съответки. София, 1974.
[6] *Д. Петканова-Тотева.* Пословицата и сентенцията в старобългарската книжнина и фолклора. — Проблеми на българския фолклор. Доклади и изследвания. София, 1972, стр. 285—325; *Н. Драгова.* Към изворознанието на българския фолклор, пак там, стр. 95—101.
[7] *Н. Драгова.* цит. съч., стр. 99.
[8] Цитирано по Русское народное поэтическое творчество. Хрестоматия. Составили: Э. В. Померанцева и С. И. Минц, II изд., Москва, 1963, стр. 33.

торически реминисценции или разкриват важни черти от социалното и политическото битие на народа. Ще приведа само няколко пословици от сборника на П. Р. Славейков „Български притчи или пословици и характерни думи": „Ако е цар, с две глави не е"; „Ако искаш да познаеш челяка, дай му власт в ръката"; „Ако сме братя, кесиите не са ни сестри"; „Българинът като забогатее, къща прави, а турчинът — жени взема"; „В гората мечки, в селото вълци"; „Дал си дъщерята, ушили му калимявка".

В този богат свят на народното поетическо творчество се оглежда дълбоката вътрешна история на народа, историята на неговите страдания и неговите устреми, на неговите размисли над живота и горчивата му философия, на неговите семейни и обществени взаимоотношения, на неговото непрекъснато взиране в действителността, която го заобикаля, в тъмните сенки на миналото, в слабите пролуки на бъдещето. В тази отразена история има един многовековен период на унизително робство, когато — според израза на поета — мъчно е да различиш позора от славата, но същевременно в този период смелите синове на народа умират „за правда и за свобода". Историята на всекидневието на безименните хора и на безименните герои е също толкова значителна, колкото и историята на големите исторически събития и личности.

Вторият въпрос, който бих желал да поставя, е *влиянието на фолклора върху народното съзнание*. Това влияние може да има различни страни и да се проявява в различни насоки. Редица народнопоетични творби (особено обредните песни, митичните песни, наричанията, легендите и др.) са свързани с езическия и християнския религиозен мироглед, отразяват многобройни суеверия и пречат за развитие на народното самосъзнание по пътя на напредъка. Интересува ни преди всичко прогресивната роля, която фолклорът играе в историческата съдба на българския народ. С оглед на това вниманието ни трябва да бъде насочено към онния фолклорни жанрове и творби, които са разкривали пред народните маси истината за техния живот, връщали са ги към героичните борби на миналото и настоящето, издигали са образите на борците за народно добро, за правда и свобода, разобличавали са социалните недъзи и народните потисници и врагове. Тези моменти от историческата съдба на народа могат да се разглеждат и осветляват на различни плоскости на светоразбиране и художествено изображение: във фантастичния и митичен свят на юнашкия епос с неговите величави

и монументални образи, които се превръщат в обобщения-символи; в историческите песни, които възникват твърде рано, живеят в народната памет цели векове и в по-малка или по-голяма степен се приближават по-непосредно до реалната действителност; в историческите балади, които възкресяват борбата на народа срещу чуждите нашествия и насилия в специфична идейно-емоционална атмосфера, изпълнена с трагични акценти. Специално внимание трябва да се обърне на хайдушките народни песни. Близки до юнашките и историческите песни — с първите по героичен патос, по епичност, идеализация и хиперболизация на образите, с вторите — с по-голямата си обвързаност с конкретната историческа действителност, — хайдушките песни имат свои нови черти: патриотично-революционна и социална насоченост, които им осигуряват хегемонно място в идейното развитие на българския фолклор. Нищо чудно, че те послужват за изходна точка на революционната възрожденска песен и на съвременния антифашистки и партизански фолклор.

Патриотичният характер на хайдушките песни се отбелязва от всички техни изследователи. В своята позната статия „Българската народна песен“ (1904) Пенчо Славейков им дава висока оценка. Б. Пенев ги характеризира като изразители на нов момент „в развитието на националния дух, когато безплодните жалби и пасивни рефлекси на народа почват да се превръщат в други душевни състояния и да преминават към едно по-активно противопоставяне на робството“. Пенев подчертава особено „бодрия жизнерадостен тон“ на хайдушките песни, „възторженото отношение към мощни и изключителни личности, които жертвуват своя живот за живота на другите, подбудени от едно деятелно, вродено, не само национално, но и социално чувство“... „В същото време те свидетелствуват за една спокойна жизнерадост, бодрост и непоколебима вяра в бъдещето — в тях са отразени тъкмо онези белези на националното съзнание, които са тъй отличителни за времето на нашето възраждане.“[9]

Хайдушките песни са широко познати и не е необходимо да навлизаме подробно в техния образно-емоционален свят, но не мога да се въздържа да не приведа две песни, които напълно потвърждават констатацията на Б. Пенев. Първата от тях:

[9] *Б. Пенев.* История на новата българска литература. Том I, София, 1930, стр. 131 (в главата „Историческият епос като отражение на национално чувство и съзнание“).

Мама Стояну думаше:
— Синко Стояне, Стояне,
хай да те, сино, оженя
за гюзел вакла Тодорка,
че тя е чедо работно,
че тя е чедо хубаво
и е комшийска дъщеря.
— Мале мо, стара майчице,
каква женилка хортуваш?
Знаеш ли, мале, знаеш ли,
снощи е в село дохождал
Богдан прочута войвода
с тия бели тефтери.
Момци на тефтери записва
и мене ма, мамо, записа,
записа, мамо, и избра
син-зелен байрак да нося,
млад байрактарин да бъда,
че съм бил левент в снагата,
че съм бил юнак в сърцето.
Я дай ми, мале, я дай ми
дядова пушка бойлия,
тейкова сабя френгия,
уйчови дрехи юнашки.
И кога дойде Гергьовден,
вие на черква идете,
аз ще сред село изляза,
там ще си байрак забия,
момчетата да си събера
със тоя Богдан войвода
и ще в гората да идем —
във тая Стара планина!

До тая широко разпространена хайдушка песен, позната в многобройни варианти из цялата страна, се нарежда достойно по жизнерадостно и бодро настроение втората песен:

Кукувичката кукува
на едно дърво буково,
като кукува хортува:
— Стояне, млада войводо,
стани се от сън събуди,
че са гората развила,

че те дружина очаква
на Ирин-Пирин планина,
на хайдушкото сборило.
Стоян се от сън събуди
и си на булче продума:
— Булче, снощно венчило,
стани се от сън събуди,
стани ми ръка целуни,
че ме дружина очаква
на Ирин-Пирин планина,
на хайдушкото сберило.
Булче под було продума:
— Стояне, пръвно венчило,
как ще ти ръка целуна,
как ще са от тебе разделя?
И аз със тебе ще дойда —
млада войводка ще стана!
Сама си було свалила —
червено було алено,
че го на байряк сторила,
сторила и го развяла.

Тези две песни са изпети в Добруджа през 1968 г. от млади певци (Денка Тодорова, 17-годишна от с. Стефан Караджа, Толбухинско, и Еленка Недева, 31-годишна, от с. Кардам, Толбухинско).[10] Няма никакво съмнение, че тези песни са възникнали в епохата на робството, но са се задържали до днес в народната памет. Обяснението е само едно: вътрешната душевна сила, с която са изпълнени, бодрото патриотично настроение, което носят. Естетическото обаяние е било безспорно за онези, които са пели и слушали двете песни, но то е било неотделимо от силното патриотично въздействие.

По този начин юнашкият и хайдушкият фолклор, историческите песни и предания цели векове са влияли върху народното съзнание, будели са волята за борба, укрепвали са съпротивителната сила на народа. Значението на това въздействие се увеличава още повече, като си припомним, че литературата през този период, почти до средата на XVIII в., за народните маси по характера си е била слабо достъпна поради ограничението на грамотността. Поради това фолклорът се явява пър-

[10] Юнаци се събират. Събрал и съставил М. Дамянов, София, 1974, стр. 35, 46.

востепенен фактор за укрепване на народностното самосъзнание.

Въздействието на фолклора разширява своите периметри: наред с патриотичните задачи се поставят и нравствените проблеми, и то във всички песенни и празнични жанрове. Нравствените проблеми засягат всички прояви на човешкия живот, всички отношения в обществото. Фолклорът е моралната съкровищница на народа, живата етична традиция на патриархалното и феодалното общество; фолклорът разкрива и утвърждава моралните канони, формира човешката личност. Неговото въздействие надхвърля задачите на изкуството — или по-точно изпълнява функциите, които се обуславят от синкретичния характер на средновековната художествена култура.

Въпросът за въздействието на фолклора се свързва с друг важен въпрос — *достоверността* на фолклорното съдържание. Три момента хвърлят съмнение върху достоверността на информацията, която се получава от фолклорните творби: възможността за съществуването на пластове, най-старите от които при редица фолклорни жанрове (в случая това се отнася преди всичко за юнашкия епос) опират в древни митологически представи; интернационалният характер на много теми и мотиви; художествената измислица, която присъствува при всеки творчески акт. Митологическите корени на много образи в юнашкия епос са безспорни. Достатъчно е да дадем един пример: мотивът за повдигане на торбичката със земната тежест в песните за Крали Марко и в руските билини (сказанието за Светогор).[11] Напоследък бе направен опит да се открие древнотракийско наследство в българския фолклор.[12]

Не можем да приемем крайния антиисторизъм нито на старата митологическа школа, нито на съвременните неомитолози. Някои компаративисти смятат епоса изобщо за извънисторичен.[13] Отхвърляйки схващанията на историческата школа на В. Милер, че епосът представя своеобразна устна историческа хроника, В. Я. Проп смята, че билините „отразяват вековните идеали на народа“[14]. Извънредно интересни са разсъжденията

[11] У нас пръв обърна внимание на тази връзка *М. Дринов.* Сказание о Святогоре и земной тяге в южнославянской народной словесности. — Съчинения, II, 1911, стр. 461—477; за други изследвания вж. *П. Динеков.* Български фолклор, II изд., стр. 494.

[12] *Евг. Теодоров.* Древнотракийско наследство в българския фолклор, София, 1972.

[13] *В. Я. Пропп,* Русский героический эпос. II изд. Москва, 1958, стр. 3.

[14] *Пак там,* стр. 26.

на Е. М. Мелетински, който приема историческия подход към народния епос като „установяване на историческите условия, извикали на живот героичния епос и определили неговото развитие.“... „Разбира се, историческият метод не се свежда към търсене на исторически реалии, но той не изключва такива търсения. Работата е там, че историческите реалии трябва да се разглеждат като материал за епически обобщения, а не като самозадоволяващ се елемент.“[15]

Това е гледището на съвременния изследвач, слушател или читател на юнашкия епос и изобщо на фолклора. То е аналитично, държи сметка за генезиса и развитието на фолклорната творба. Тук ни интересува обаче позицията на някогашния изпълнител и слушател. В неговото виждане фолклорните произведения съществуват като завършени в дадения момент; имат самостоятелна стойност, живеят сами за себе си, носят определено съдържание и определена информация. Никакви мисли за произход и развитие не накърняват представата на изпълнителя или слушателя за дадената фолклорна творба. Доверието в стабилността на „текста“ се превръща и в доверие в неговото съдържание. Народният певец заявява в песента „Крали Марко загубва силата си“ (Библиотека „Св. Климент“, II, 1888—1889):

Заман било, време поминало,
останало песна да се пеит,
да се пеит, да се прикажуват,
да се славит боже свето име,
за да слушат съта рисянщина.
Дур не било, не би се пеяло;
що слушало, все весело било.

Това схващане се потвърждава както от други фолклорни текстове, така и от изказвания на отделни певци. Изхождайки от руския героичен епос, Б. К. Путилов изтъква, че „певците, които са пазели епоса, са вярвали в действителността, ако щете — в историчността на епическия свят като цяло, с всички негови персонажи, типове ситуации, отношения, с развиващата се в него борба на различни сили, с господствуващата в него фан-

[15] *Е. М. Мелетинский.* Происхождение героического эпоса. Ранние формы и архаические памятники. Москва, 1963, стр. 13.

тастика, чудесна или битова и психологическа недостоверност“[16]. По-нататък Путилов подчертава, че се касае за вяра в действителността такава, както е представена; в съзнанието на певците не може и да става дума за художествено обобщени действителни факти. Реалност за тях е била „именно тази епическа история, необикновеността и неправдоподобността на която в тяхното съзнание са отпадали с отдалечеността от тяхното време и техния опит“[17].

Върху тази база се възприема в течение на векове фолклорът; върху тази база се изгражда представата за него като огледало на историческия живот на народа; върху тази база възниква и възможността за трайното и силно въздействие на фолклора върху народното съзнание. Вътрешният, психологическият механизът на това въздействие (както и пътищата на възприемането на фолклорната творба) е друг интересен въпрос, но няма да се спирам на него преди всичко защото не е достатъчно разработен в нашата наука. Изключение прави само задълбоченото му изследване в областта на вълшебната приказка в кандидатската дисертация на Л. Парпулова „Поетика на вълшебната приказка“, където са напрвени много интересни наблюдения и изводи.

Последният въпрос, с който ще се занимая, засяга *функцията* на народното поетическо творчество в системата и развитието на българската култура. Разбира се, този въпрос трябва да се разглежда исторически, защото функцията се мени.

През дълъг период от живота на народните маси фолклорът се покрива с цялата духовна култура, изразява народния мироглед и философия, въплъщава моралния кодекс на народа, носи неговия жизнен опит и историческата му памет, вплетен е в народните религиозни вярвания и практики, отъждествява се с народната митология. Поради синкретичния характер на цялата духовна култура народното поетическо творчество е било неотделимо от музиката и хореографията, форми-

[16] *Б. К. Путилов.* Севернорусская былина в ее отношении к древнерусскому эпосу. — Фольклор и этнография русского севера. Ленинград, 1973, стр. 183.

[17] Пак там, стр. 182. Путилов полемизира по този въпрос с Д. С. Лихачов. — На тези извънредно интересни въпроси у нас се спира Л. Парпулова в кандидатската си дисертация „Поетика на вълшебната приказка“, особено в гл. II „Аспекти на композицията“. Тя разглежда подробно, сериозно и задълбочено отношението между приказничния и действителния свят (приказка — действителност — слушател), очертава приказката като „светосъдържаща поезия“ и „естетиката на колебливото доверие“.

те на театъра, изобразителното изкуство. Неточно ще бъде да наречем този период предисторически, предхристиянски или предписмен. Историческото му разграничение може да стане само в рамките на отделните социални пластове. Той е започнал в предкласовото родово общество у славяни и прабългари — по времето на разложението на това общество, и продължава при феодализма, преминавайки в епохата, когато се формира българската народност. Появата на писмеността (отначало гръцка — в първобългарските каменни надписи, а след това славянска) не променя характера на народната култура, защото писмеността засяга ограничени социални пластове. Безспорно с историческото развитие територията на тези пластове се разширява, без обаче да обхване изцяло до най-ново време онова, което наричаме селски трудови маси, защото народната култура, въплътена във фолклора, е свързана преди всичко със селото. Появата на фолклора предшествува християнизацията, но и след нея фолклорът запазва основните си черти, защото християнството прониква трудно в народната култура. Извънредно интересни са в това отношение наблюденията на Йордан Захариев, направени в края на XIX и в началото на нашия век в кюстендилското Краище: „В религиозно отношение краишчанинът е повече езичник, отколкото християнин, спрямо черквата той стои напълно индиферентен... Християнството не е оказало почти никакво влияние за изкореняване на езичеството, а тъкмо обратно — много езически елементи са се така свързали с християнски обреди, та сега е мъчно да се познае кое е по-старо. Краишчанинът никога не се счита така силно обвързан с християнските си религиозни задължения и обичаи, както с тия от старото езическо време.“[18]

Хилядолетната функция на фолклора като култура на народните маси има важно значение в историческото развитие на българския народ. На първо място ще поставя проблема за естетическите разбирания и схващания. Те се изграждат изцяло в рамките на фолклора. Това, разбира се, не е затворена система, обусловена само от една двустранна традиция — първобългарска и славянска, ярко „племенна“, „народностна“, „национална“. При нейното формиране играят роля не само дълбоките, предисторически корени, но и културното наследство в нашите земи (субстратът) — твърде разнообразно по произход и състав, и международните контакти с по-близки и по-далечни народи (особено балканските взаимоотношения), и писмената

[18] *Йорд. Захариев,* Кюстендилко Краище, СбНУ, кн. 32, 1918, стр. 143—145.

култура. Във всеки случай независимо от начина, по който е формирана, фолклорната естетическа система реално съществува и непрекъснато въздействува, включително и в наше време. Тя е изграждала усета за красотата и естетическите вкусове; не само е канализирала, но е извисявала художествените потребности и художествения живот на народа. Извънредно интересен е проблемът за съотношенията, които се създават между нея и развитието на отделните изкуства.

Ще се спра само на отношенията между фолклор и литература. У нас този проблем се поставя обикновено теоретически (сродство или тъждественост и нетъждественост между фолклор и литература) и исторически (взаимни влияния между фолклор и литература и най-често — влияние на фолклора върху развитието на литературата). Разбира се, тези въпроси са важни и трябва да бъдат разисквани и решавани. Но много по-важен е друг проблем: функционалната връзка между българския фолклор и българската литература в историческото развитие на нашия народ. Нашата средновековна литература е „идеологическа" в най-точния смисъл на думата, тя е подчинена на феодалната идеология, осъществявана от ръководната роля на църквата в духовния живот на страната. Това й придава официален и абстрактно-философски характер, затваря я в елитните среди, което не значи, че я лишава напълно от хуманистични и демократични елементи. Все пак тя е откъсната от широкия и буен живот на всекидневието, на обикновените човешки преживявания, страсти, грижи, конфликти, които избликват неудържимо в народното поетическо творчество. Това са особености, които обуславят и жанровото оформяне на литература и фолклор, съвършено различни в това отношение. Фолклорът и литературата съжителствуват исторически и въпреки специфичните си черти образуват една система — словесността, словесното изкуство на българите. В тази система фолклорът изпълнява определена функция и взаимно се допълва с литературата. Колкото пъти в средновековието се докосва до нея, той й въздействува — в нейното „очовечаване", хуманизиране и демократизиране (при апокрифната и богомилската книжнина, народните жития и легенди, белетристиката, летописните бележки).

С рухването на българската феодална държава в края на XIV в. изчезва до голяма степен и базата, върху която се развива културният и литературният живот. Това довежда до сериозна криза в литературното развитие и литературата губи ръководната и представителната си функция. Тази функция от XV в. нататък се поема от фолклора, в който тъкмо тогава раз-

цъфтяват такива важни в народностно отношение жанрове като юнашкия героичен епос, историческите песни, хайдушките песни. Тогава започва тяхната голяма роля в историческата съдба на българския народ. Литературата си възвръща господствуващото положение едва през втората половина на XIX в. с появата на Чинтулов и П. Р. Славейков, Каравелов и Ботев, създатели на художествени творби, които в по-висока степен могат да изпълнят повелите на времето, да решават задачите, които поставя пред художественото творчество новото обществено развитие.

Така се менят ролите на народно и лично поетическо творчество. В историята на българския фолклор има още една блестяща страница: функцията, която той изпълнява от средата на XIX в. нататък при формирането на новата българска литература. Няколко момента заслужават особено отбелязване: събуждането на интереса към фолклора; този интерес се превръща от специфична научна дейност в обществено явление с голямо национално значение; тласъкът, който фолклорът дава на литературното развитие чрез използуване на теми, образи, поетика, стих, език; големият експеримент да се придаде чрез интерпретацията на фолклора национален облик на бързо развиващата се българска литература и по този начин да ѝ се осигури необходимият престиж като самобитна литература сред другите европейски литератури (да си спомним творческите търсения на Пенчо Славейков и Яворов, П. Ю. Тодоров и Елин Пелин, Йорд. Йовков и Е. Багряна, А. Каралийчев и Н. Вапцаров). Не бих казал, че този опит е завършен; творчеството на Н. Хайтов и Йорд. Радичков показва, че съвсем не са изчерпани всички възможности в тази насока. Това важи и за другите изкуства — музика, театър, хореография, живопис.

Най-сетне не можем да отминем още един факт — функцията, която фолклорът изпълнява в съвременното социалистическо общество. Няма да се спирам на днешното състояние на традиционния фолклор, нито на пътя, който той извървя през последния век. Дали се касае за упадък и деградация и за редуциране на неговата роля в народната култура, за липса на перспектива за развитие или за особени трансформационни процеси — това са проблеми, които изискват специално изследване. Ще посоча само един голям факт — огромните размери на художествената самодейност. Тя е немислима без фолклора, той е нейната база, нейният непресъхващ извор. Художествената самодейност върви паралелно с фолклорните прегледи и събори (местни, окръжни, областни, национални, международни).

Чрез тях се възкресяват не само различните форми на фолклора, възкресява се живото възприемане на фолклора чрез изкуството на най-добрите негови съвременни представители. Мъчно можем да определим перспективите, които бъдещето ще разкрие пред художествената самодейност, но едно е безспорно: изгражда се нов тип народна и масова художествена култура, национална по характера си, обусловена от огромните възможности, които предоставя социалистическото общество, с нови отношения между творец, творба, изпълнител и потребител. Във формирането и функционирането на тази нова народна художествена култура фолклорът продължава да играе първостепенна роля.

Ето някои от въпросите, които възникват при поставяне на такава голяма тема: мястото, ролята и функцията на фолклора в историческата съдба на българския народ. Народното поетическо творчество може да бъде разглеждано от различни страни; научните проблеми са изключително интересни и могат да задоволят и най-взискателната интелектуална амбиция. Струва ми се обаче, че още твърде малко са в нашата фолклористика социологичните студии — една съвременна и модерна област на научните изследвания. Напоследък към нея пристъпва все по-уверено и много успешно Т. Ив. Живков. Между социологичните му изследвания ще отбележа особено извънредно интересната му статия „Фолклорна и нефолклорна песен", която излезе в сп. „Български фолклор" (г. II, 1976, кн. 1).

Социология на фолклора — това значи обсъждане и решаване на въпросите за отношението между фолклор и общество, за мястото на фолклора в един сложен комплекс от отношения между изкуството и социалната среда, между художественото творчество и обществото. Това значи да се докосне в нейната дълбока същина историческата и социалната функция на фолклора в развитието на българското общество. Убеден съм, че в бъдеще фолклористиката все повече ще се обръща към тези въпроси.

ОТ ФОЛКЛОРНА КЪМ НАЦИОНАЛНА КУЛТУРА

1

Преди да навляза в същността на своята тема, необходимо е да направя няколко уточнения. Първото от тях засяга обсега на темата по време и територия. Касае се за процеси, които се извършват главно през XVIII и XIX в., т. е. през епохата на националното възраждане на балканските народи. Тогава се формират балканските нации и се създават култури от нов тип. Въпросът ще бъде изследван преди всичко върху материал от развитието на българската култура, но това съвсем не отнема възможността да се получи представа и за аналогични процеси, извършващи се и у другите балкански народи.

В една кратка статия не е възможно да се обхванат всички области на културата. Твърде често ще спирам вниманието си върху историята на литературата. Права е мисълта, че „от всички форми на общественото съзнание на народа — производство, наука, нрави, вярвания — тъкмо изкуството осъществява и представя неделимата цялост на всички пластове на народния живот, на всички свойства и способности на човека“[1]. А между всички изкуства литературата играе водеща роля — както поради философските си обобщения, така и поради възможността да докосва непосредно и конкретно актуалните проблеми на живота. Българските писатели през XVIII и XIX в. от Паисий Хилендарски до Христо Ботев са не само творци на художественото слово, но и просветители и учители, журналисти и публицисти, общественици и революционни дейци.

Нуждаят се от разяснение и термините „фолклорна“ и „национална“ култура. Трудно цялата българска средновековна култура във всички свои разнообразни прояви от VIII до XIX в., когато в нейното развитие се очертават нови процеси, може да

[1] *Г. Гачев.* Националният образ на света. Отделен отпечатък, стр. 20.

се нарече фолклорна. В тази култура се откриват различни пластове, в нея намират място чужди влияния, тя е свързана с черквата и феодалната идеология и обслужва определени социални среди. В нея влизат книжната култура, писмеността, литературата; при все че с известни свои дялове се докосва до фолклора (апокрифните легенди), литературата изобщо стои далече от фолклорната култура. Фолклорната култура е свързана преди всичко с народните маси, със селото. Но в някои исторически моменти нейните функции и нейният обхват могат да се разширят.

Това важи особено за периода на османското иго, когато военният феодализъм на турската държава издига стена между България и напредналите европейски страни и българският народ попада в продължителна културна изолация. Унищожена е и византийската държава — многовековен културен резервоар за балканските народи. През този период се забелязва увеличение на относителното тегло на фолклора в общонародното културно развитие. Например в областта на словесната художествена култура юнашкият епос, хайдушките и историческите песни далеч надхвърлят постиженията на писмената словесност — литературата — както в естетическо отношение, така и по обществена роля и значение.

Такова е мястото на фолклорната култура в живота на българския народ в навечерието на големите социално-икономически и обществено-политически промени, които настъпват през XVIII и XIX в. Г. Гачев характеризира по следния начин фолклорната култура през този период: „Патриархалният характер на материалното производство определя и характера на духовния живот. Българите, лишени от възможността да развиват писмена култура на роден език (писмеността била съсредоточена в манастирите, където образовани монаси се занимавали с преписване на черковни книги на черковнославянски език: българският език се възприемал като език на невежественото простолюдие и затова някои заможни българи се отричали от него, потурчвали се и се погърчвали), толкова по-енергично развиват устното поетическо творчество, което било единственото русло, където се стичала духовната енергия на народа. И не случайно, когато през XIX в. писателите и учените в Европа започват да търсят живите продуктивни форми на фолклора и преди всичко на епоса, те ги намират у южнославянските народи — сърби и българи (срв. хайдушките и юнашките песни, цикъла от епически песни за Крали Марко и т. н.). Ако в страните със самостойна държавност духовният живот на обществото се изразява и във фолклора, и в писмеността (литературата), то в Бълга-

рия наивнопоетическият фолклорен светоглед в епохата на робството е универсална форма на обществено съзнание, в което в неразчленен вид се съдържат и философските, и правните, и моралните, и религиозните, и естетическите възгледи на българския народ.“[2]

Фолклорната култура се развива и битува преди всичко в селата и малките градчета. Ако трябва да определим понятието национална култура, очевидно е, че се касае за противоположна културна формация, създадена в периода, когато настъпва бързо развитие на градовете в България и на Балканския полуостров изобщо. Това е градска култура, култура от нов тип, и понеже се развива в периода, когато се формират балканските нации (в случая българската нация), тя получава характера и функцията на национална култура.

2

В какво се състоят различията между фолклорната и градската, националната култура и как протича преходът от едната към другата?

В областта на словесната художествена култура различията могат да се потърсят по принципа на стадиалността, най-долен пласт — езикът, следващият пласт — фолклорът, горен пласт — писмеността, литературата.[3] Това е обаче най-общата схема; в периода, който разглеждаме, явленията са много по-сложни. Още Ленин обръща внимание на многослойността на фолклора: „многовековното творчество на масите отразява техния светоглед в различните епохи“. В. Е. Гусев отбелязва: „Както е известно, В. И. Ленин гениално приложи диалектическия анализ на противоречията в светогледа на селячеството през епохата на капитализма, особено изостриле се в периода на буржоазнодемократическата революция. Той разкри в съзнанието на масите на руското патриархално селячество сложното съчетание от „революционни мисли“, класова ненавист, протест и реакционни заблуди, незряла мечтателност, политическа необразованост и т. н. В своите размисли за народната поезия той се спря тъкмо на израза на тези живи противоречия в нея.“[4]

Многослойността на българския фолклор също е отдав-

[2] *Г. Гачев.* Ускоренное развитие литературы, Москва, 1964, стр. 21.
[3] *Г. Гачев.* Националният образ на света, стр. 19.
[4] *В. Е. Гусев.* Проблемы фольклора в истории эстетики, Москва — Ленинград, 1963, стр. 196.

на познато явление. Достатъчно е да се посочат такива моменти: дълбокото проникване на черковно-християнски представи и образи, създаване на народни приказки върху основата на богомилски легенди и др. За периода, който ни интересува, Ст. Стойкова откри интересен случай на фолклорна разработка на материал, който идва от литературата.[5] Неведнъж в българската наука е поставян въпросът за възрожденския генезис на отделни народни песни, възникнали в средата на учителската интелигенция.

Що се отнася до писмената художествена култура, до литературата, през XVIII и XIX в. настъпват основни изменения в нейното идейно съдържание и в жанровата ѝ система: създава се литература от нов, модерен тип със светски характер; разрушава се средновековната жанрова система. Извънредно интересно е да се изтъкне, че в прехода от средновековна към нова литература фолклорът играе значителна роля. Проникването на фолклора се отбелязва дори в такива ярки възрожденски произведения като „История славеноболгарская" на Паисий Хилендарски и автобиографията на Софроний Врачански; Г. Гачев говори за „фолклорно-епическо" „фолклорно-художествено" съзнание в тях.[6] Б. Ничев потърси ролята на фолклора като лаборатория за подготовка на нови форми в южнославянските литератури през XVIII и XIX в., на кристализиране на литературни форми в недрата на фолклора, като изтъкна специално значението на баладата и баладното течение като преходно звено от фолклор към литература.[7] Известна е огромната роля, която фолклорът играе в развитието на българската поезия през XIX в. — не само за създаване на нейните жанрови форми, но и за утвърждаване на нейния национален, самобитен характер.

Но в случая ни интересува не ролята на фолклора във формирането и развитието на българската национална култура през XIX в., нито общите взаимоотношения между фолклор и литература, а замяната на един тип култура — фолклорната, с друг тип — градската. Този въпрос може да се изясни само в светлината на икономическите и обществените промени, които настъпват в живота на българския народ през XVIII и XIX в.

[5] *Ст. Стойкова.* Литература и фолклор. Сборник в памет на Ст. Романски. София, 1960, стр. 755—776.
[6] *Г. Гачев.* Ускоренное развитие литературы, стр. 20, 42.
[7] *Б. Ничев.* Увод в южнославянския реализъм, София, 1971.

3

Най-интересното явление през този период е развитието на българските градове. Правилно българските историци разглеждат това развитие на широк балкански фон. В това отношение особено богато с данни и съпоставки е обширното изследване на Н. Тодоров „Балканският град през XV—XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие“ (1972). Касае се за извънредно интересен икономически и социален процес, който довежда до българизирането на съществуващите на българската етнографска територия градове и създаването на нови градове. Няма да се спирам на историческата обстановка, на ролята на турско-руските и турско-австрийските войни за разложението на феодалните отношения в Османската империя, на развитието на капиталистически отношения през втората половина на XVIII и в началото на XIX в. Характерно за Балканския полуостров е, че носители на тези отношения стават подвластните народи, а не господствуващата нация. „Затова и противоречията между производителните сили и производствените отношения не само се преплели с националните противоречия, но придали на последните небивала острота. Ретроградността и закостенялостта на господствуващата класа, както и господствуващите религиозни норми в цялата държавна система се представяли за символ на османското господство, а всяка отстъпка спрямо изискването на новото време — за концесия в полза на немюсюлманското население. Колкото повече изпъквала разликата между икономическата роля и политическото безправие на зародилите се национални буржоазии, между техния културен уровен (плод на непрестанното общуване с европейската култура и на систематическите усилия за осигуряване на светско образование) и невежеството на османските управници, толкова по-тежко се понасял националният гнет, упражняван неизменно с едни и същи методи, наследени от периода на турското нашествие.“[8]

Специално подчертавам този момент, защото той изиграва голяма роля при оформянето на облика на българската национална култура.

Значителното развитие на производителните сили на Балканския полуостров през XVIII и XIX в. се изразява в създаването на капиталистическа промишленост и засилването на

[8] *Н. Тодоров.* Балканският град през XV—XVII век, София, 1972, стр. 186.

търговията. Промишлеността започва с текстилните отрасли и затова най-напред се развиват градовете, свързани с абаджийството (Пловдив, Копривщица, Сливен, Пазарджик, Котел, Търново, Шумен, Самоков и др.). Наред с абаджийството се появяват многобройни занаяти. Създават се търговски сдружения и търговски къщи, които търгуват не само с българските градове и градовете в турската държава, но и с чужбина: Букурещ, Москва, Одеса, Брашов, Будапеща, Виена, Марсилия, Лайпциг, Лондон, Милано, Лион и др. През първата половина на XIX в. продължават да играят голяма роля еснафските организации. Въпреки че сред членовете на тези организации се обособява върхушка от буржоазни елементи, поради редица особени условия в Османската империя тази върхушка не напуска еснафските организации; по-висш тип капиталистическо производство и истински капиталистически форми възникват в българските земи по-късно. Първата българска фабрика (за сукно) била построена в Сливен през 1836 г. Биографията на нейния създател Д. Желязков е показателна; тя свидетелствува за пътя, който извървява българският народ в края на XVIII и началото на XIX в. Д. Желязков учи в гръцко училище в родния си град Сливен, става занаятчия, участвува в преселването на сливенци през 1830 г. в Румъния и Русия, живее в Южна Русия и Крим, търгува с Виена и Брашов, много пътува като търговец; в Русия у него възниква мисълта да основе текстилна фабрика в Сливен.

Притежаваме твърде много сведения за състоянието на българските градове през XIX в., за демографските отношения и икономическия живот в тях, за външния им облик и за бита на населението, за цяла редица отделни ярки представители на българската търговско-промишлена класа. През 1860 г. С. Филаретов изпраща на В. Караджич списък на 95 града;[9] няма да анализирам списъка с оглед на характера и географското положение на тези градове, само обръщам внимание на значителния брой на градовете. Типично за градовете е смесеният характер на населението. През XVIII в. особено е голям броят на турското население, но през XIX в. то постоянно намалява за сметка на българското население. Както в целия Балкански полуостров, така и в българските земи преобладават малките и средните градове. По-голямата част от населението се е занимавало със занаятчийство и търговия. Говорейки за Дунавския вилает,

[9] *Ил. Конев.* Българо-сръбски и българо-хърватски книжовни отношения, София, 1966, стр. 49—53.

Н. Тодоров изтъква: „Със земеделско-скотовъдна дейност са се занимавали предимно лица, за които земеделският труд не представлявал основна професия. Това са по-скоро наемници, използувани за обработване на силно разпространеното лозарство, на този допълнителен поминък на основната част градско население.“[10] Тези данни са твърде важни с оглед на културата, която се формира в българските градове през XIX в.

4

Съвсем е ясно, че новите икономически отношения засягат преди всичко градовете и градското население. Тук няма да се спирам на общата характеристика на селото и града от историческо и социологическо гледище; този въпрос е добре изяснен в научната литература.[11] Ще изтъкна само, че новите културни процеси, които наблюдаваме по българските земи през XVIII и XIX в., се развиват неравномерно; те се проявяват динамично в градовете и почти не се наблюдават в селата. За промени в селата може да говорим едва в ново време и особено след социалистическата революция в нашата страна. Следователно културата на селото не загубва фолклорния си характер през епохата на възраждането. Дори и след Освобождението селото продължава да бъде богат извор за събиране на фолклорни материали и за изучаване на традиционния патриархален бит. Промените настъпват не в селата, а в живота на селяните, които масово се преселват в градовете и им придават подчертан български етнически характер.

Занаятчийството и търговската размяна, които се съсредоточават в градовете, поставят нови изисквания пред отделната личност и обществената среда: необходими са нови, положителни знания във всички области на икономическия и обществения живот. Осъществяването на тази нужда върви по пътя на отричането както на средновековната черковна култура, така и на традиционния фолклорен мироглед. Новите задачи са: реформиране на училището, създаване на светско образование, преодоляване на културната изостаналост, приближаване до завоеванията на науката и просветата на XIX в. Реформираното

[10] *Н. Тодоров.* Балканският град през XV—XVII век, стр. 485.
[11] *Н. Яхиел.* Градът и селото. Социологически аспекти, София, 1965; *М. Драганов.* Душевност на българския селянин, София, 1974; *Ив. Хаджийски.* Бит и душевност на нашия народ, I, II, София, 1974.

училище трябва да задоволи нуждите от знания; търговските сношения, пътуванията в чужбина разширяват кръгозора на човека. Че се създава интелигенция от нов тип, това е съвършено естествено. Достатъчно е да се дадат примери със стопански дейци като Д. Желязков и просветители като П. Берон, В. Априлов, К. Фотинов, Ив. Селимински, Н. Геров, Ив. Богоров и т. н. Интересното е, че тези разширени духовни хоризонти се наблюдават и сред обикновеното градско население. М. Маджаров дава данни за живота в Копривщица. Срещайки се в черква, копривщенските жени разговаряли не за онова, което са чули по време на богослужението от черковните служители, а за онова, което са научили от своите съпрузи, синове и сродници — търговци из далечни страни и градове. Представата им за света е разширена, защото те знаят много неща за Египет и Александрия, за Цариград и Анадола, за Смирна и Албания, дори за Западна Европа. Нещо повече, те виждат реално този нов и непознат свят чрез материалните вещи, които се донасят оттам и влизат в техните домове. Подаръците засягат дори облеклото. В Копривщица почват да се появяват женски тоалети, донесени от съпрузите от различни страни и градове, и тези тоалети се демонстрират в празнични дни. В такива дни копривщенските черкви наподобяват карнавал, на който са представени всички моди: „Със забогатяването започнаха да се променят и мъжките, и женските дрехи. Когато достигнах на възраст, за да помня, Копривщица представляваше в това отношение едно чудно разнообразие, което отпосле аз забелязвах само в големите ориенталски градове. Като започнеш от най-скъпите мухарета с малакофи и достигнеш до най-простите селски сукмани, женските дрехи представляваха разнообразието на Европа и Турция. Не само цариградските, но и виенските моди се срещаха в нашето малко планинско градче. Всеки копривщенин, който ходеше по чужбина, а най-малко половината от тях ходеха по чужбина, считаше за дълг да донесе нещо на жена си, което да я отличи от другите. И чудното е, че тогаз мъжете се надпреварваха в накитите на жените си; те избираха модното и го въвеждаха у себе си.“... „По едно време модата започна да изпреварва дори и Пловдив, който следваше в това отношение Цариград и Виена. Тогаз ни един от съседните градове не можеше да съперничи с Копривщица в това отношение.“[12]

Модата е своеобразно социално-културно авансиране, приобщаване с европейската цивилизация. Разбира се, тя си

[12] *М. Маджаров.* Спомени, София, 1968, стр. 45.

има и отрицателните страни като обществено явление, поради което българската публицистика, а също и художествената литература често се занимават с нея (П. Р. Славейков, Д. Войников и др.). Модата е важен показател за промените, които настъпват в бита на българина. Тези промени се обуславят и от други факти, например внасянето на кафето, картофите и т. н.; М. Маджаров свидетелствува, че в Копривщица те се появяват за първи път през XIX в.[13]

Промените в бита вървят и по друга линия: в личните отношения, обноските, общественото поведение, всекидневните навици, семейното и общественото съжителствуване и т. н. Извънредно интересен факт е появата на ръководства за добро държане в обществото. Такава е преведената от Райно Попович книга „Христоития или благонравие“ (1837, II издание 1855), снабдена с интересен предговор от преводача, който мотивира необходимостта от въвеждане на нови нрави в българското общество, отговарящи на съвременния културен напредък. В същност става дума за променяне на селския традиционен бит в градски. Тук няма да се спирам на житейските норми, които предлага „Христоитията“, по същество — това са норми на едно еснафско, бюргерско общество, основано върху принципа на златната среда и умереността. Важното е да се отбележи, че дори и такива факти говорят за откъсване от патриархалната, фолклорната култура, за стремеж към създаване на нов модел за човешко общество и човешка личност, психика и морал, нрави и обществено поведение.

Макар че фолклорът не изчезва, той престава да задоволява естетическите нужди на някои градски среди. Това важи особено за младежите — търговци, занаятчии, ученици. Когато трябва да изразят своите сантиментални чувства, те се обръщат не към народната любовна лирика, съдържаща великолепни художествени образци, а към нова, „книжовна“ любовна лирика; народните любовни песни за младежта са свързани със селската, фолклорна култура, която те се стараят да преодолеят. И понеже в първите десетилетия на XIX в. не съществува българска литературна любовна лирика, градската младеж започва да пее гръцки, сръбски и турски любовни песни. Тогава П. Р. Славейков, ръководен от патриотични съображения, се вижда принуден да създаде българска, национална, „оригинална“ любовна лирика, най-често превеждайки на български и приспособявайки към българските условия чуждите сантиментални и

[13] *М. Маджаров.* Спомени, София, 1968, стр. 691.

еротични песни. Тези песни имат необикновен успех и до известна степен се превръщат в своеобразен градски фолклор. „От тогавашните български поети — разказва М. Маджаров — най-популярен между моите съкласници беше П. Р. Славейков. Всички негови любовни песни ги знаехме наизуст и не само ги декламирахме, но ги и пеехме на гръцки гласове. Всяко негово новонапечатано стихотворение беше събитие за нас.“[14]

В течение на векове фолклорът във всички свои прояви като особена, синкретична народна култура (изкуство, философия, знания, житейска практика) задоволява духовните интереси на народните маси. Обаче при настъпилата социална диференциация през епохата на възраждането, при създаването на нови социални групи в градовете фолклорът постепенно загубва тази своя функция, тя се поема от литературата. Докато средновековната литература е била достъпна на ограничен кръг читатели, при бързото развитие на просветата и грамотността новата литература разширява своето въздействие. Но трябва да се отбележи, че тя променя своя елитарен характер, демократизира се по съдържание и език. Демократизацията започва още през XVII в. с появата на така наречените дамаскини, написани на народен език, но новият път на българската литература се очертава главно с „История славеноболгарская“ на Паисий Хилендарски. Не е възможно тук да се разглежда характерът на възрожденската литература, но с оглед на проблема, който ни занимава, особено трябва да се подчертае широкото разпространение на „народните книги“, достъпни по своето съдържание и форма на масовия читател. В много отношения те представят явление, което се намира между литературата и фолклора, изпълняват важна функция в процеса на демократизацията на литературата и улесняват прехода от фолклорна към градска култура.

Трябва да бъде отбелязано още едно интересно явление — появата на българския театър през средата на XIX в. Той не се изгражда върху театралните елементи, които се намират във фолклора (народни обреди и обичаи, сценични песенни и прозаични текстове) и които през векове са задоволявали театралните нужди на народа, а възприема формите на модерния европейски театър.

Най-сетне в структурата на това, което наричаме общонародна художествена култура, ролята и мястото на народното творчество все повече се редуцират. От средата на XIX в. лич-

[14] *М. Маджаров.* **Спомени, стр. 265.**

ната поезия поема обществените и патриотичните функции, които дотогава са изпълнявали юнашките, хайдушките и историческите народни песни; това важи и за прозата и театъра.

През XIX в. в българските земи се обособява нова, градска култура, със свои забави и развлечения, със своя поезия, с нови духовни интереси, с нови личности. Имаме интересни свидетелства за бита и културата на градове като Котел, Шумен, Самоков, Калофер, Габрово, Копривщица и т. н.[15] Фолклорните елементи в тази нова, градска, национална култура имат второстепенно или съвсем специализирано значение. Разбира се, твърде интересен е въпросът за по-нататъшната съдба на фолклора чак до наши дни, но това е вече друга тема.

5

Изследването на развитието на българската култура през XVIII и XIX в. разкрива в същност историята на една славянска култура на Балканите. Трябва обаче да се изтъкне, че тази славянска култура се намира в тесни контакти с културата на другите балкански славянски и неславянски народи и нейната съдба се определя до голяма степен от специфичните исторически условия, които през този период съществуват на Балканите. Оттук и необходимостта от сравнително проучване на развитието на българската култура.

Този въпрос е много обширен и тук не мога да го засягам. Ще посоча само някои от контактите между българската култура и културата на другите балкански народи. Преди всичко в областта на просветата и училищната система много голяма роля са изиграли в края на XVIII и началото на XIX в. гръцките училища, в които се подготвя почти цялата тогавашна българска интелигенция. Касае се не само за гръцките учители, но и за гръцките учебници, върху основата на които са създадени и много от първите български учебници. В областта на литературата контактите се проявяват в преводите на гръцки писатели като Дамаскин Студит и Агапий Критски, чиито съчинения получават широка популярност в България, в запознаването с новогръцката патриотична и любовна поезия, в преводните гръцки романи и повести през XIX в., в посредството на новогръцкия език при превеждане на творби от другите европейски литератури, в ролята, която играе гръцкият пример при създаване на

[15] *Б. Пенев.* История на новата българска литература, т. III, София, 1933, стр. 21—22.

българския периодичен печат, и т. н. Специален интерес представя досегът на българската култура с гръцката античност — и като философия, и като литературен образец, и като модел за изграждане на нова възрожденска личност.[16]

Твърде тесни са връзките между българската и сръбската култура — от училищата и просветата до литературата и филологията. В интересуващия ни проблем особено заслужава да се отбележат значението на сръбската любовно-сантиментална лирика, ролята на сръбската драматургия и сръбския театър, проникването на сръбски „народни книги“ у нас и т. н.[17]

Извънредно интересни са връзките с румънската култура. Тук няма да говорим за литературните взаимоотношения през средновековието — една много широка тема. Става дума за връзките, създадени при пребиваването на голямата българска емиграция в Румъния през XIX в. Контактите между тази емиграция и румънската общественост са не само политически, но и културни, особено в литературата и театъра; дори се създават двуезични писатели, пишещи на български и румънски (Пешаков, Великсин и др.), и двуезични вестници. Особено интересни са ония моменти, които свидетелствуват за възприемането на редица форми на румънската градска култура.[18]

Съществуват връзки между българската и турската градска култура, но са слабо проучени.

Най-сетне представя голям интерес и ролята на руската, полската и чешката култура при формирането на българската национална култура през XIX в., но това са проблеми, които изискват специално поставяне и проучване. Безспорно те ще внесат нови осветления в сложния въпрос за прехода от фолклорна към градска култура в българските земи през XVIII и XIX в.

[16] *Б. Пенев.* П. Р. Славейков — преводна и подражателна поезия. Пер. сп., кн. 67, 1906, стр. 205—254; неговите изследвания бяха продължени от В. Пундев, Т. Ангелиева, А. Алексиева и др.

[17] *Ил. Конев.* Литературни взаимоотношения и литературен процес, София, 1974, стр. 300.

[18] Тези проблеми бяха засегнати в изследванията на Ил. Конев, К. Велики, Л. Фотиаде, П. Бояджиев и др.

НЯКОИ ПРОБЛЕМИ НА СЪВРЕМЕННОТО СЪСТОЯНИЕ НА БЪЛГАРСКИЯ ФОЛКЛОР

Днес сме събрани на научна конференция по въпросите на фолклора в центъра на окръга, чието народно творчество за пръв път в историята на нашата култура привлече вниманието на научния свят. Най-малко тук е необходимо да се припомнят такива факти: публикацията на В. Караджич на една разложка песен през 1815 г. в „Народна српска песнарица"; сборника на Ст. Веркович „Народне песме македонски бугара" от 1860 г. (дори и мистификациите на Веркович в двата тома на „Веда Словена" произхождат от този край); един от първите сборници, излезли след Освобождението — сборника от български народни песни на Ив. Боянов от 1884 г. с песни от Разложко, и др. Не бих искал да се спирам на историята на по-нататъшното проучване на фолклора на Благоевградски окръг, особено през XX в.; ще спомена само забележителния сборник на братя Димитър и Костадин Молерови, излязъл в 1954 г., с материали, събирани и записани от 1892 г. насетне. Към него трябва да бъде прибавен и големият сборник на Н. Кауфман и Т. Тодоров.

Идвайки насам, в Благоевград, съблазняваше ме мисълта да се спра на някои особености на народното поетическо творчество в Пиринския край: преди всичко на богатството на фолклора; на отражението на трагичната, но борческа съдба на българското население в този край — от вековните робски изпитания и хайдушките подвизи до антифашистката съпротива; на разнообразието на битово-семейните песни и на красотата на народната любовна лирика; на народната проза — от приказката, легендата и преданието до анекдота и забавния разказ, и т. н. Искаше ми се да отбележа и някои неща от поетиката: удивителните по своята хармоничност кратки лирични композиции — същински малки шедьоври, усета на народните певци и певици за метрика, ролята на римата в песенния фолклор — не само като завършваща стиха, но и вътрешна, която

насища израза с музикалност (в други наши райони не съм срещал такава склонност към римуване), и т. н.

За да покажа изобразителната сила на пиринските певци, не мога да не приведа една малка песен, записана от братя Молерови в Банско през 1898 г. В нея ни вълнува не само трагичният образ на българката, изваян пестеливо, с прости, но силни черти като от гранитен камък (сякаш е скулптура на Ив. Лазаров), но и дълбокото идейно съдържание и цялата емоционална атмосфера:

Митро малена, таго голеама,
отрой се, Митро, жива не оди,
да ти не гледам пустата мака:
футрина рано боса на жатва,
сръпо на рамо, урка ф рацете,
дете на гърбо, ручок на глава.

Кажете: нима друга певческа традиция би могла да роди социалния и революционен протест на Вапцаров?

Ето някои от въпросите, които исках да засегна пред вас.

Но през тези дни видях фолклорния преглед „Пирин пее“ и заедно с всичко друго прекрасно, на което очите не можеха да се нагледат и ушите да се наслушат, бях поразен от един факт — огромния интерес към народното поетическо творчество: интерес у ония, които слушаха с часове, до късна вечер сред горските поляни на Предела, и у ония, които бяха на естрадите в своите красиви национални носии. Този факт е толкова важен, толкова необикновен в нашата техническа епоха, че не може да не остане неанализиран. Затова реших пред вас да поговоря върху някои общи проблеми на съвременното състояние на българския фолклор. Ще развия мисли, които са ме занимавали отдавна, но които отново се събудиха у мен и до голяма степен кристализираха там, на Предела.

Огромният интерес към народното творчество (казах — двустранен: на изпълнители и слушатели) свидетелствува преди всичко за характера на процесите, които се извършват в наше време в народната среда. Действително културата навлиза широко и в най-малките села. В условията на социалистическата държава не е възможно да се запазят старите битови форми, нито е нужно. Ние живеем в един съвременен свят, необикновено динамичен в социално отношение — и то не само в социалистическите страни, дето социалното преустройство е реалност, но и в капиталистическите, където то е един неудържим стре-

меж, бурен порив, драматична борба на народните маси. В този век на изумителното развитие на науката и техниката, когато човекът си е поставил грандиозната задача да разкрие всички тайни на битието и да стъпи в космоса, е трудно за народите да се задържат в старата си кожа и да живеят със старите си понятия за бит и човешки отношения, за култура, поезия и изкуство. Преходът към новото безспорно не е лек, понякога той минава и през уродливи форми, но той е безповратен.

И ето именно в тоя век ние наблюдаваме интересното явление — живото присъствие на фолклора в живота на съвременния човек, на Предела, във всички селища на Благоевградския окръг, в цялата страна. Трябва да намерим обяснението за това явление. *Първо,* то показва, че в народното творчество има трайни естетически ценности, които и днес въпреки извършващите се дълбоки промени в бит и психика продължават да бъдат част от духовния свят на народа, живеят в неговото съзнание и действуват във всекидневния му живот. Ясно е, че идейно-възпитателната и естетическата функция на фолклора не е изчезнала. Още Маркс даде обяснение на този факт, говорейки за старогръцкия епос. Оказва се, че развитието на съвременната литература и изкуство, театър и филм, музика и живопис, които все повече проникват в народната среда, не могат да отменят естетическото въздействие на фолклора. Оказва се, че естетическите постижения на нашето време са напълно съвместими с фолклора в съзнанието на днешния човек. Колкото и странно да изглежда, „Монна Лиза“ и „Лунната соната“ живеят едновременно с хайдушката песен и многобагрената шевица в съвременното художествено съзнание.

На *второ място,* интересът към народното творчество свидетелствува за една психологическа и обществена необходимост, повече проявяваща се в кръга на емоциите и по-малко мисловно и теоретически осъзната, за дълбока връзка между минало и настояще. Разбира се, всички сме устремени напред, към бъдещето на човека и човечеството — и това е великата надежда на нашето време. Само ограниченият догматичен ум може да раздели бъдеще от настояще и настояще от минало. Човешкото съзнание е сложна действителност; в него съжителствуват различни пластове, преплитат се наблюдения, впечатления, преживявания, спомени от настоящето и миналото, новопридобито с наследено. Човешкото съзнание е колкото динамично действие, толкова и наследена традиция. Чрез традицията се предава (етимологията на думата показва това) най-същностното от националната психика, съдба, характер. Без традиция-

та човешкото съзнание, човешкото битие би се оказало осакатено, непълноценно. Опитайте се да унищожите традицията — сизифовски труд! Тя е като самия воден извор — отстраните го от едно място, избликва другаде.

Разбира се, никой не живее с илюзията, че традицията е едносъставна, че носи в себе си само здравото, способно да тика развитието напред. В традицията винаги е имало и продължава да има много консервативни елементи. Сега не обсъждаме този въпрос. Отношението към тези елементи е задача на възпитанието, на идеологическата насоченост на обществото, на просветата и културата. Искам да подчертая само едно — неизбежното присъствие на традицията в нашия духовен свят, в нашето обществено развитие. Фолклорът въплъщава тази традиция в най-трайните ѝ, в най-богатите ѝ национално-патриотични, нравствени и социални тежнения. Много често тя е ярко въплъщение на нашата национална съдба, на трагичното и героичното в нашата история. Фолклорът ни връща връзката с миналото, връзката с нашата човешка и народна участ, с дълбоката национална същност на нашето битие. И това е една необходимост за развитието ни напред.

На *трето място,* масовият интерес към фолклора разкрива още едно важно явление. Фолклорната творба се ражда върху ограничен терен, живее в определен район, отразява локални особености — от диалекта до битовия детайл. И заедно с това фолклорът в много по-голяма степен от литературата и всички изкуства е разчупвал локалните рамки и се е превръщал в общонародно явление, а понякога дори и в международно и междуконтинентално. Не говоря за днешното време, в което техниката разнася информация мигновено на огромни разстояния; говоря за миналото, когато такива съобщителни технически средства не съществуваха. От два века насам, откакто изникна интересът към фолклора, науката е доказала, че фолклорът не е затворено изкуство, а най-общото и най-интернационалното явление в духовната култура. Общност на теми, близост на мотиви, миграция на сюжети — това са въпроси, които непрекъснато се поставят и решават в сравнително-исторически план. Проблемът за миграцията често ни изправя пред най-трудни загадки.

Струва ми се, че това е една от най-важните особености на фолклора — да живее като отворено изкуство. И няма друга област в народния живот, която така естествено да те поставя в контакт с един широк свят, която така непосредно да сближава и обединява народите в общи и близки поетически

образи, художествени формули, етични проблеми. Разгледан този въпрос в етнически рамки, разкрива извънредно интересни перспективи за изследване. Една от възможностите е проучването на проблема за етническото единство на фолклора. Това, разбира се, не значи унификация, заличаване на специфичните регионални особености, а само подчертаване на онія елементи, които сближават фолклора в една етнична територия във времето и пространството. Макар че науката все още не е дала точен и изчерпателен отговор за единството на българското народно творчество, това единство реално съществува. И то съществува не само като научна концепция — съществува в народното съзнание.

Мисля, че интересът към фолклора у съвременния човек се изгражда до голяма степен и върху тая основа. Фолклорът свързва човека по-тясно с националната общност, а по-нататък и с един по-широк свят на митове, образи и поетично виждане. Единството на фолклора трябва да се търси не само в идейно-емоционалната атмосфера, в образната система; то се проявява и в езика. Във фолклора наистина действуват диалектните особености — и все пак диалектът не изчерпва характеристиката на фолклорния език; в него се проявяват и елементи, които надхвърлят диалекта, докосват се до особености на общонародния език. Това лесно може да се обясни с принципите на разпространението на фолклора във времето и пространството.

Да се върнем към онова, което наблюдавахме на Предела. Въпреки цяла редица типични, специфични черти на пиринския фолклор, все пак и в текстове, и в мелодии, и в обреди и обичаи непрекъснато звучаха тонове, които ни връщаха към българската етнична цялост. Сякаш, както в тая чудесна местност, облагодетелствувана с неповторима красота, се докосват две и дори три български планини — Рила, Пирин и Родопите, докосваха се и общуваха трепетите и надеждите, страданията и поривите на нашия народ от всички краища на страната.

Интересът към фолклора от епохата на възраждането е бил и в наше време продължава да бъде реализиране на една дълбока вътрешна жажда за духовно единство с целия народ и на целия народ. Фолклорът изразява най-ярко националните черти на нашата душевност в миналото — и не само в миналото. Във фолклора се осъществяват родствената и племенната връзка. Разбира се, тази особеност не бива да се абсолютизира, защото в сложното историческо развитие и в динамиката на нашата съвременност се натрупват разнообразни явления, разнообразни черти. Но ако фолклорът в наше време е преста-

нал да бъде реална сума на специфичните психически и характерологични особености на народа, той продължава да изпълнява ролята на техен символ.

И най-сетне, на *четвърто място,* искам да анализирам още един момент от интереса на нашето време към фолклора — творческия. Поразителна е картината, която представя съвременен фолклорен преглед. На естрадите на Предела се явиха прости жени от народа, майки на челяди, дори цели семейства, жени с венец от бели коси, старци с грохнали нозе, млади девойки и момци, пълни с живот, с младежка сила и красота, дори деца. Те пяха и танцуваха, разказваха приказки и предания, заразяваха ни с хумора на анекдоти и смешни случки, рецитираха благословии и клетви, възпроизвеждаха цели обичаи. Явяваха се в своите местни носии, понякога заслепяващи с пъстротата и красотата си, каквито бяха например костюмите на девойките от с. Брезница. На естрадите се показаха хора от различни социални среди, от различни възрасти и поколения. И се явяваха в една необичайна за тях обстановка — на естрада, т. е. на сцена, пред многобройна и понякога многохилядна, непозната тям публика. Това не бе животът на една традиция в нейната естествена среда и обстановка. Това бе театър в най-хубавия смисъл на тази дума, това бе нов тип творческо възпроизвеждане на фолклора. Специално подчертавам тази особеност, защото според мен това е нов етап от развитието на онова, което наричаме народно творчество.

Ние знаем трудностите на някогашните записвачи на българския фолклор: те са били посрещани с недоверие, със затворени души, със страх от подигравка и ирония. Днес няма и помен от този страх. Разбира се, доста от възрастните певци и изпълнители излизаха на естрадата смутени, първите им стъпки бяха несръчни, но когато започваха да пеят, разказват, танцуват, стеснението изчезваше. Бих нарекъл това стеснение чисто актьорско стеснение.

В днешните фолклорни прегледи в същност се осъществява нов тип възпроизвеждане на фолклора (възпроизвеждане, което по същност е част от творческия процес). Това не е традиционното битуване на фолклора, а фолклорен театър, театрален показ. И в това няма нищо странно и ненормално. То е нова форма на творене, в която изкуството на актьора играе голяма роля. Актьор е не само младежът, който във всекидневния си живот е техник, учител, служещ и т. н. и носи обикновено съвременно облекло, актьор е и старикът, комуто народният костюм все още лежи естествено. Но и той е актьор, защото възпроиз-

вежда народната творческа традиция при нови условия и нова обстановка. Удивително е, че тези хора са дошли доброволно на естрадата, т. е. на театралния подиум, чувствуват се добре в актьорската си роля, пеят и играят с вътрешно увлечение, с особена творческа всеотдайност. В много случаи направо се изявяваха непосредни народни таланти. Актьорското изпълнение, разбира се, не изчерпва формите, в които битува фолклорът в наше време, но то е едно извънредно интересно явление. Актьорите — изпълнители на фолклора, имат и тази черта, че при фолклора те са дошли не отвън, а отвътре — онова, което възкресяват, е част от тяхното съзнание, навлязло е в психиката и в художествения им опит още от детство.

Подчертавам важността на това явление като нова форма и ново развитие на българското народно творчество, нов етап в историята на фолклорната традиция, като ново осъществяване на жаждата от художествено преживяване, като нов творчески порив, като реализация на дълбокия творчески инстинкт на народа.

Това явление има своята по-нататъшна стъпка — самодейността. Но фолклорът и самодейността въпреки своята генетична връзка са явления от различни категории и се отнасят едно към друго не в схемата на естетическата йерархия.

Тук няма да се спирам на това съотношение; искам само да изтъкна, че това са моменти от дълбоките творчески процеси, които се извършват в нашето съвременно общество. Защото очевидно е, че съжителствуват фолклор, самодейност, книжна или висока култура (т. е. индивидуално творчество). Тези прояви на творческа дейност понякога се намират в опозиция, но са диалектически свързани — като част от един общ динамичен процес.

В рамките на този процес трябва да се разглеждат и проявите на съвременния фолклор. Най-често забелязваме неговите подражателни или примитивни, принизени естетически форми, обявяваме ги за профанация на народната фолклорна традиция. В дълбоката си същност обаче това е част от творческата дейност на обществото, има своите обществени корени и обществена функция. Неестетичните форми се явяват като резултат от разместването на обществените, културните и психическите пластове. Тук могат да се наблюдават и явления на границата между фолклора и индивидуалната творческа дейност, между народното поетическо творчество и литературата. Това е една област, която у нас е почти непроучена. Тя представя интерес и от социалистическа гледна точка — с оглед на потребителите и обществената ѝ функция.

Набелязах тези явления, защото те свидетелствуват за творческата динамика на народните среди в наше време. Те не са ненормални явления, а част от дълбоки процеси, които се извършват в социалистическото общество, част от общия духовен кипеж. Задачата на нашата наука е да не си затваря очите пред тях, а да ги изучава и анализира. Трябва да се освободим от схемата, в която сме свикнали да виждаме творческата дейност на народа, да разширим погледа си, да съберем фактите, които ни предлага народното творчество във всички свои прояви, и да ги подведем в теоретически категории. Мисля, че своеобразният фолклорен театър, който така ярко бе демонстриран на събора в Предела, представя необикновен интерес и очаква научно изясняване и определение. В своето дълбоко вътрешно съдържание това не е просто възпроизвеждане на миналото, възкресяване на традицията, а ново сътворяване, нова творческа дейност, изпълнена с дълбок смисъл. Бих го нарекъл ново събуждане на творческите сили на народа, нова, и при това блестяща реализация на дълбокия творчески инстинкт на народните маси. Защото, ако от времето на романтизма сме свикнали да сваляме шапка пред творческия гений на народа, изразен в песните, приказките, обичаите му, изкуството му, нима днес можем да останем безразлични пред песните, които огласиха пиринските гори, пред красотата на костюмите, пред изяществото на танците, пред светия унес на беловласите старци и чистото вдъхновение на девойките и момците? Когато пред нас се изправяха едрите и стройни певци от Банско със своите прекрасни ясни гласове, нима това бе само едно връщане към суровите дни на миналото? Не, това бе и мъжественият порив на нашето сложно, но силно и героично настояще. Трябваше да видим тези мъже, за да разберем откъде иде борческото потекло на Паисий.

Не бих искал да бъда прекален оптимист, нито безпочвен мечтател, не искам да пророкувам нов живот на фолклора и да търся в мъглявината на бъдещето изменящите се форми на творческата дейност на народа. Искам да се задоволя само с наблюденията си от настоящето: „Пирин пее“ още веднъж ни убеди, че в наше време творческият гений на българския народ е жив и че ние трябва да продължаваме да сваляме шапка пред неговите удивителни прояви.

Благоевград, 1974.

МЕЖДУ ФОЛКЛОРА И ЛИТЕРАТУРАТА

Взаимните отношения между фолклора и литературата са необикновено сложни. В историята на националните литератури фолклорът предшествува писаната литература. Разбира се, литературата не винаги изхожда пряко от устното народно поетическо творчество, но в историческото си развитие тя наследява до голяма степен фолклорните традиции и ги продължава. В известни периоди фолклорът играе голяма роля в развитието на литературата. За балканските народи такъв период е първата половина на XIX в. (процесът започва от средата на XVIII в.). Съществува схващане, че преходът от средновековна към нова литература се извършва изключително върху почвата на фолклора; това се отнася особено за новата литература на южните славяни. Според това схващане баладата се явява преходно звено от фолклор към литература; литературните структури кристализират в недрата на фолклора.[1]

Влиянието на фолклора върху творчеството на отделни писатели е добре изучено. Много по-слабо са изследвани връзките и зависимостите между фолклор и литература в тяхното цялостно историческо развитие, в цялостната история на националната култура.

Тук се касае най-напред за явления, които се развиват в рамките на старите, средновековните литератури. Да вземем за пример историята на руската литература. През XVII в. се появява интересна група преводни произведения (главно от полски, а отчасти от латински и немски) — „разнообразни сборници на светска повествователна литература, включващи в себе си поучителния или забавен анекдот, веселата шега, баснята, понякога нескромната новела“[2]. Те получават твърде широко

[1] *Б. Ничев*. Увод в южнославянския реализъм. София, 1971.
[2] *Н. К. Гудзий*. История древней русской литературы. Москва, 1940, стр. 386—389.

разпространение, увличат в много по-голяма степен читателя, отколкото традиционните произведения на средновековната литература, „порусяват се“; по битуване, начин на разпространение и език се приближават до фолклора.

Д. С. Лихачов потърси мястото на тези произведения в общата система и структура на руската литература — като нов момент в нейното историческо развитие, когато са се смесили архаични явления с нови, съединили са се местни и византийски традиции с влияния, дошли от Полша, Украйна, Белорусия, старите жанрови форми са се преплели с нови: силабическо стихотворство, преводни приключенски романи, театрални пиеси, първи фолклорни записи, пародии и сатири.[3] Д. С. Лихачов обединява тези явления под заглавието „Возрастание личностного начала в литературе XVII в.“, като разглежда измененията в жанровата система, растежа на индивидуалното авторско начало, индивидуализацията на действуващите лица, „индивидуализацията на бита“, индивидуализацията на пряката реч, еманципацията на сюжетното построение, разширението на социалната тематика. Но същевременно той обръща внимание и на демократическия характер на тази литература, на разширението на кръга от читатели из демократическите слоеве, на проникването на фолклора в литературата. „В XVII в. настъпва ново, твърде значително социално разширение на литературата. Наред с литературата на господствуващата класа появява се „литература на предградията“ („литература посада“), народна литература. Тя се пише от демократични автори и се чете от масовия демократичен читател, по своето съдържание отразява демократичната среда. Тя е близка на фолклора, близка е на разговорния и делови език. Често е антиправителствена и антицърковна, принадлежи на „смеховата култура на народа“[4]. Частично тя е близка на „народните книги“ в Западна Европа.“[5]

В историята на руската литература заслужава внимание още едно явление — „тайното народно творчество“. Това са народни ръкописни произведения, появили се през XVIII в., свързани с борбата на народните маси с феодално-крепостническата система. Много често те са възниквали върху основата на политически слухове и мълви и са изразявали настроенията

[3] *Д. С. Лихачев.* Развитие русской литературы X—XVII веков. Ленинград, 1973. стр. 138.

[4] Вж. за тази „смехова култура“ *М. Бахтин.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средновековья и Ренессанса. Москва, 1965 (бележка на Д. С. Лихачов).

[5] *Д. С. Лихачев.* Развитие русской литературы... стр. 142—143.

на широките народни кръгове.[6] Имената на техните автори не винаги са познати. Това е творчество на социалните низини. Неговата основна тема е темата за народа; в нейната разработка не е трудно да се открият допирни точки с фолклора. Правителствените органи са наричали тази литература „пасквилна" — и това е било съвсем естествено, защото тя е била насочена срещу тях. Нейната популярност сред народните маси е била голяма; някои от произведенията на „тайното народно творчество", особено онези с по-силна сатирична заостреност, са преминавали в „народните картини" („лубок").

В старата сръбска литература се откриват също някои явления, които посочват близост и аналогии между фолклор и литература от XIII в. насам. По-интересен е материалът от XVIII—XIX в., но тук вече се касае за градски фолклор, за който ще стане дума по-нататък.[7]

В полската научна литература се появиха през последните години цяла редица изследвания върху преходните явления между фолклор и литература.[8] Те са правени както от гледището на историята на фолклора и литературата, така и от гледището на социологията. Бяха поставени няколко изключително интересни въпроса: „фолклор на средата"; съществуването на „трета литература" — покрай фолклора и „високата, учената литература"; „популярната литература" като явление на новото време със свои специфични особености.[9] „Фолклорът на средата" съжителствува с традиционния, селския фолклор, но същество се отличава от него преди всичко със своята зависимост от официалната култура. „Той представя само част от културното поведение и творчество на членовете на дадена среда; тези членове освен това са участници в по-голяма културна общ-

[6] Русская литература и фольклор (XI—XVIII вв.). Ленинград, 1970; вж. гл. „Народное потаенное творчество", стр. 248—305.

[7] *В. Латковић.* Народна књижевност. I. Београд, 1964; вж. гл. „Прелазна форма од усмене на писаној књижевности", стр. 34—42.

[8] Освен теоретичните изследвания, някои от които ще бъдат цитирани по-нататък, заслужава да бъдат отбелязани няколко интересни издания на материали: *Br. Wieczorkiewicz.* Warszawskie ballady podwórzowe. Pieśni i piosenki warzawskiej ulicy. Warszawa, 1971; Karnawał dziadowski. Piesni wedrownych spiewaków (XXI—XXw.). Warszawa, 1973; *J. Dunin.* Papierowy bandyta. Książka kramarska i brukowa w Polsce. Lódz, 1974 (в същност това е изследване, придружено с богат писмен и рисунков материал).

[9] *Cz. Hernas,* Potrzeby i badanialiteratury brukowej. В: O współczesnej kulturze literackiej. I Wroclaw, 1973. Авторът говори за три „литератури", защото изхожда от полското название на фолклора — literatura ludowa.

ност — общонародна или съсловна.“... „Официалната култура се явява донякъде условие за съществуване на „фолклора на средата“. Естественото положение на този последния спрямо нея е отношението на опозиция. „Измяната“ се извършва било чрез пародиране на официалната култура, било чрез просто запълване на онези области, които в официалната култура са пропуснати (следователно нещо като нейно допълнение).“ В този смисъл „фолклорът на средата“ не съществува самостоятелно, а като „добавка“ към официалната култура.[10] Такъв е например шляхтишкият фолклор в Полша през XVII—XVIII в.; можем да говорим също за градски фолклор, детски фолклор, ученически фолклор, войнишки фолклор; в ново време дори можем да говорим за „фолклор на кафенетата“ (има се пред вид артистичната бохема). Обаче изследователят на полския шляхтишки фолклор Я. Мацеевски разграничава „фолклора на средата“ от съвременната масова култура — едно широко разпространено явление със сложна структура и специфична обществена функция. „Потребителят на масовата култура представя анонимен колектив, именно маса, а не единна група, свързана по някакъв начин в общност“; потребителят не е съавтор, както при фолклора; масовата култура е продукт не на масите, а на професионални специалисти. При „фолклора на средата“ потребители и творци образуват общност; творчеството е спонтанно и в основата си колективно.[11]

По-широк кръг явления обхваща „популярната литература“; тези явления надхвърлят обсега на „фолклора на средата“, особено когато се потърсят формите на тази литература в нашата съвременност. В нея се включват разнообразни произведения: от популярната песен, уличната балада и календарите до брошурните сензационни и криминални романи, тривиалното литературно творчество и комиксите.[12] Някои смятат, че „популярната литература“ е синоним на съвременната масова култура. В случая близостта е безспорна, но едва ли може да се постави знак на равенство между тях. Трудно е да се установят границите на популярната литература. При все че има допирни точки с фолклора (широк потребителски адрес и конвенционализация на поетиката), тя не се покрива с градския фолклор.

[10] *J. Maciejewski.* Folklor środowiskowy. Sposób jego istnienia. Cechy wyodrebniajace (Na przykładzie „folkloru środowi skowego“ XVII i XVIII w.). В: Problemy socologii literatury, 1971, стр. 252.
[11] Пак там, стр. 253—254.
[12] Formy literatury popularnej. Wrocław, 1973; вж. *Al. Okopien-Sławińska.* Słowo wstępne, стр. 12.

Колко е трудно да се характеризира нейното съдържание, показват и различните названия, които й се дават: „улична“ (на полски: brukowa), „деградирана“, „треторазредна“, „тривиална“ „долнокачествена“ (tandetna) литература. Предназначена е за масовия читател, лишен от литературно образование. Както и при „фолклора на средата“, твърде тясна е нейната връзка с „високата литература“. Характеристиката на „популярната литература“ се изгражда главно с оглед на отношението й към „високата литература“ и отчасти към фолклора. Тя се създава от професионални, известни по име автори; предназначена е по възможност за най-широк кръг читатели (главно от средните градски слоеве); разпространява се като търговска стока; изисква от творците си професионално умение, но изключва или най-малкото ограничава новаторството; възприема се лесно, нетворчески, пасивно; отличава се с конформизъм, еклектизъм, дидактизъм, утилитаризъм.[13]

Ясно е, че се касае за явление, твърде близко до широко разпространената на запад „масова култура“. Заедно с това обаче трябва да се направят някои разграничения. „Популярната литература“ не винаги съвпада с понятието „масова култура“: по обхват тя засяга само литературните прояви; в качествено отношение е разнородна, не винаги означава деградирана и упадъчна книжовна продукция. Съвременната буржоазна „масова култура“ се характеризира не само със своята комерциалност, но с определената си класова насоченост срещу прогресивната и хуманистична култура: тя е не само деградирана и принизена в естетическо отношение, но антихуманистична, явно или прикрито насочена срещу социалистическите страни и работническата класа в целия свят. Тук няма да се занимаваме с нейните прояви, макар че подобни прояви могат да се открият и в нашата страна между двете световни войни; няма да характеризираме и нейните остри форми в съвременния капиталистически свят.

Когато говорим за явления, които се намират на границата между литература и фолклор, имаме пред вид една по-специална област, която засяга по-скоро миналото — т. нар. „народни книги“. Касае се за явление, което има безспорно допирни точки с „фолклора на средата“ и „популярната литература“, заема междинно място между фолклора и литературата, но се отличава със свои черти. И при него е трудно да се турят точни

[13] Пак там, вж. *J. Komionkova.* Almanachy litarackie jako przejaw dziewi tnastowiecznej kultury popularnej, стр. 139.

хронологически граници (особено що се отнася до завършека му), но исторически и теоретически то представя интересен момент в развитието на българската литература. „Народните книги“ у нас са съвършено непроучени, при все че в други страни отдавна се проявява интерес към тях.[14]

Още Енгелс даде характеристика на „народните книги“, изследвайки това явление в немската литература: „Народната книга има за задача да развлече селянина, когато той вечер се връща уморен от своята тежка дневна работа, да го поразвлече, да го оживи, да го накара да забрави своя тежък труд, да превърне неговата камениста нива в благоуханна градина. Тя има за цел да превърне работилницата на занаятчията и жалката таванска стаичка на измъчения калфа в свят на поезия, в златен дворец, а неговата снажна хубавица да представи в дивно-прекрасна принцеса. Но тя има задача наред с библията да проясни неговото нравствено чувство, да го накара да осъзнае своята сила, своето право, своята свобода, да пробуди неговото мъжество, неговата любов към отечеството.“[15] Енгелс анализира редица широко разпространени в Германия „народни книги“, между които се намират вечният календар, съновникът и др.

Терминът „народна книга“ е твърде широк и разтеглив и може да обхваща различни явления. Самият факт, че той често се заменя с други термини, показва неговата нестабилност. Така в руската научна литература се срещат освен „народная книга“ и названията „лубочная литература“, „ярмарочная литература“, „базарная литература“ и др. На полски съществуват няколко названия с различни нюанси: „literatura odpustowa“, „literatura straganowa“, „literatura brukowa“ и др. Дори на български, където изобщо не е създадена терминология за разглежданото явление, вероятно ще бъдат използувани два термина: „народни книги“ и „панаирджийска литература“.

Най-общо „народните книги“ се определят като общодостъпни по съдържание и цена издания, предназначени за народните маси. Но в това широко определение се съдържат ред неточности. Преди всичко „народните книги“ не са изключително печатни; те могат да бъдат и ръкописни сборници, ръкописни песнопойки и др. Много важен техен белег е начинът на разпространението им; този белег ясно влиза във френския термин:

[14] Вж. литература у *В. Базанов*. От фольклора к народной книге. Ленинград, 1973; *P. Brochon*. Le livre de colportage en France depuis le XVIe siécle. Paris, 1954; Formj literatury popularnei, стр. 15, 137.
[15] *К. Маркс — Фр. Енгелс*. За изкуството. София, 1951. стр. 517.

„la livre de colportage“ (книга, която се разнася за продажба). Най-често „народните книги“ са се разнасяли от пътуващи, амбулантни книгопродавци, които са ги разполагали по панаирите, в неделни дни пред черквите и т. н. Трябва да се изтъкне още един белег: книгите са били илюстрирани с картинки (особено заглавната корица); руското название „лубочная литература“ иде от „лубок“ — пъстри картини, продавани по панаирите.[16] „Народните книги“ се появяват в Русия през средата на XVIII в. и се издават до Октомврийската революция; печатаните „народни книги“ в България датират от XIX в. Във Франция имат по-дълга история — от XVI в. насам.

Най-съществено значение за по-точното определяне на „народните книги“ имат съдържанието, тематиката и предназначението им. Още А. Н. Пипин ги разделя на две групи: „народни книги“ в прекия смисъл на думата, възникнали без участие на образованите слоеве, и книги за народа, създадени от писатели с просветителски задачи.[17] Втората група се приближава до пропагандистката литература, макар че тя е много противоречива по съдържание и неравна по стойност; често е била издавана по чисто комерчески съображения. Характеризирайки френските народни книги, П. Брошон отбелязва: „Разносната продажба несъмнено твърде е подпомогнала разпространението на цялата революционна пропаганда от времето на протестантството до зараждащия се социализъм, минавайки през философията на Просвещението и републиканската и демократичната пропаганда.“[18] Тази характеристика е твърде важна, защото ни насочва към някои интересни явления в българската литература през XVIII и XIX в., които досега не са свързвани с „народните книги“.

В. Базанов разширява значително термина „народна книга“, като включва в това понятие „също и литературните произведения, създадени върху основата на художествено и идейно преосмисляне на различни фолклорни жанрове. Бележити художествени произведения, създадени от писатели на различни страни („Симплициусимус“, „Легенда за Уленшпигел“, „Кой в Русия живее добре“), условно можем да наречем „народни книги“: принадлежейки към голямата литература, те в значителна част са задължени на фолклора и до известна сте-

[16] Вж. Лубок. Русские народные картинки XVII—XVIII вв. Москва, 1968. (Автор текста и составитель альбома *Ю. Овсянников.*)
[17] Вж. *В. Базанов.* От фольклора к народной книге, стр. 11.
[18] *P. Brochon.* Цит. съч., стр. 93.

пен са написани за народа."[19] Струва ми се, че макар и условно, това разширение на термина „народни книги" не може да се приеме. Това би значело да се включат в „народните книги" огромен брой литературни произведения само защото в тях са използувани фолклорни елементи и книгите са намерили добър прием сред широката читателска публика.

Колкото и специфични особености да съществуват в отделните национални култури, все пак в състава на „народните книги" има твърде много общи елементи. Най-често „народните книги" задоволяват религиозни, познавателни и естетически нужди на елементарно равнище на грамотност. Средата, която ги възприема, все още носи белези на фолклорното съзнание. Оттук и близостта на „народните книги" с фолклора в идейно-тематично и художествено отношение. В състава на „народните книги" не случайно влизат и фолклорни произведения, например народни песни, приказки, но стилизирани, преразказани от анонимни „писатели". От друга страна, в техния състав намираме и много сюжети и теми на средновековната литература, но в снижена форма, пригодена към равнището на масовия, едва грамотен читател. Тук трябва да се изтъкне още една особеност: съставът на „народните книги" исторически се мени.

Изхождайки от фактите на френската литература, П. Брошон различава за средата на XVIII в. следните групи „народни книги": Livres de piété et d'enseignement, La magie, Les ouvrages techniques, Le misères de ce temps, Les chansons populaires, L'actualité, Le théatre, Les facéties, Les romans. В края на XVIII и началото на XIX в. се явяват някои изменения. Брошон отбелязва нова група: Comment vaincre la misère. Повечето от тези групи можем да намерим и в българските „народни книги" от XIX и началото на XX в.: жития, съновници, календари, преразказани народни приказки, песнопойки, дидактични и забавни разкази и др.

В своето стихотворение „Старият книгопродавец" (писано в Пловдив през 80-те години на миналия век) Ив. Вазов рисува образа на пътуващ книжар от епохата на националното възраждане, съчетаващ търговията с книги с просветна и учителска работа. Поетът е определил твърде добре книжния репертоар на стария книгопродавец:

[19] *В. Базанов.* Цит. съч., стр. 66.

Трийсет годин бях аз прост книгопродавец,
книги вред разнасях и наука сях
(даже бях учител две години в Правец),
по селата учех, по черквите пях.
Към селяните имах голямо желанье:
продавах псалтири и Рибний буквар,
малки календарчета давах им в дар,
само да обикнат българско писанье.

— — — — — — — — — —

Любеха ме много селяните прости.
Кога си отхождах, викаха ми те:
„Чичо Гърде! Молим, пак ела на гости,
книга да тълкуваш на нашто дете!“
Много книги пръснах: молитви, житьета,
Езопови басни, буквари безчет,
царственици вехти и Новий завет,
„Синтипи“, историй за наште царета...

В България не притежаваме каталог на „народните книги“, дори голяма част от тях нито са регистрирани, нито са запазени. Не е проучена и дейността на издателствата, които след Освобождението са издавали „народни книги“, не са издирени издателските рекламни каталози (едно от тези издателства бе „Ив. К. Божинов“, чиито пъстри книжки някога можеха да се видят изложени пред софийските черкви или в будките на уличните книжари). Все пак някои интересни данни могат да се извлекат за периода от 1806 до 1905 г. от „Български книгопис за сто години“ на Ал. Теодоров-Балан (1909). През този период са издадени близо 500 календарчета, около 200 песнопойки, около 40 съновници; зарегистрирани са серии: „Душеполезни книжки“, „Душеполезно четиво“; издадени са многобройни жития на светци, „сънища“ и „чудеса“ на св. Богородица, св. Никола и др. Между издателите на календари се намират отделни имена на писатели (П. Р. Славейков, Ил. Р. Блъсков), но останалите имена са съвършено неизвестни и отдавна забравени. Ако се анализират бюлетините на Народната библиотека в София през първите десетилетия на XX в., вероятно картината ще се обогати с нов тип издания, например криминалните и детективските брошури, които заливаха вестникарските будки между двете световни войни. През този период се увеличи и броят на малките книжки-песнопойки, които съдържаха песенния репертоар на многобройните певци по пазарите и панаирите, пеещи под раз-

гънати чадъри пред простолюдието. Тук трябва да се поставят и книжките с „шлагери“, които представят своеобразен градски фолклор.

Целият този огромен брой издания чака своя анализ — не само от гледище на литературата, но и от гледище на социологията, на социалната функция, която са изпълнявали като своеобразна масова култура. „Народните книги“ представят и голям теоретически интерес от гледище на историята на литературата като явление на границата между фолклор и литература.

Разгледани исторически, „народните книги“ не са единно явление; социалната им функция и естетическата им роля се менят. Ако хвърлим поглед върху репертоара на българската книга през епохата на националното възраждане, ще констатираме, че в него „народните книги“ заемат значително място, но те се вливат в общия поток на българската литература и играят изобщо просветителска и възпитателна роля. „Народните книги“ продължават една традиция, създадена през XVII и XVIII в. от „дамаскините“ — ръкописни сборници с проповеди на народен език (носят името си от Дамаскин Студит, гръцки писател от XVI в., чийто сборник „Съкровище“ намира широко разпространение в България). С традицията на дамаскините е свързан и Софроний Врачански. Софроний е използувал съчиненията и на друг гръцки писател — Агапий Критски (живял през XVII в.).[20] Последователят на Софроний И. Кърчовски превежда и издава книгата на Агапий „Чудесата на св. Богородица“, която претърпява на български четири издания (1817—1867).

В същност произведенията на Дамаскин Студит, Агапий Критски, Софроний Врачански и неговите последователи изпълняват ролята на „народни книги“, само че през XVIII и първата половина на XIX в. в България мъчно може да се направи разлика между „народни книги“ и „висока литература“.

Нуждите на националното развитие изискват масова дидактична литература. Общото културно равнище и особено естетическото равнище е ниско. Затова през XIX в. се издават популярни религиозни и просветителски книги. Формите на издателската дейност са примитивни; издателят твърде често е и автор, и редактор, и разпространител на книгата; това са обикновено пътуващи книжари. Типичен техен представител е Хаджи Найден Йоанович (1805—1862). Всичките му издания имат

[20] *Д. Петканова.* Из гръцко-българските книжовни отношения през XVII—XVIII в. — Год. на Соф. унив., т. 62, 1969.

характера на „народни книги“: „Книга нарицаемая светче или календар вечний“ (1843, 1853), „Месецослов или календар“ (1846, 1847, 1848), „Календар“ (1852, 1853, 1855), „Буквар“ (1846), жития на св. Димитър, св. Теодор Тирон, св. Варвара, св. Игнатий (1846—1852), „Чудеса на пресвета Богородица“, „Нови български песни“, „Сънотълкувател“ и др. Още в заглавната корица на своите книги издателят-автор обяснява тяхното предназначение — „за потреба на единородните православни братия“, „заради просвещението на православните християни“ и т. н.

Характер на „народни книги“ имат редица издания на П. Р. Славейков, особено неговите календари, получили голяма популярност поради хумористичното си съдържание и сатиричните си тенденции. Извънредно популярни са били и песнопойките на Славейков, които съдържат не само негови песни и стихотворения, но и преводи и преработки на сръбски, гръцки и турски творби (в „Нова песнопойка“ от 1857 г. са поместени песни на турски език). Поетът сам свидетелствува за необикновената популярност на своите песнопойки. В 1852 г. той отпечатва три книги: „Смесна китка“, „Басненик“ („Езопови басни“) и „Песнопойка или различни песни, сатири и гатанки на български език за увеселение на младите“. Във връзка с разпространението на тези книги Славейков пише: „Знаете ли какви са българите? Те купуват „Песнопойките“ на радо сърце по един цванец, а за „Смесните китки“ и половин не дават, нето се обръщат към тях. „Песнопойки“ досега са се разкупили до 1000 екземпляра, а „Смесните китки“, съвсем що имат 1000 спомощници, и двесте няма да са се раззели, а пак „Баснени-ци“ ни 50. Съдете и ви зачто ли е така.“[21] Днес не е трудно да си обясним широкото разпространение на песнопойките. При новите обществени условия в градската среда те трябва да заместят традиционната народна любовна песен, но тяхната обществена функция не се различава от функцията на фолклора; те се превръщат в своеобразен градски фолклор.

Трябва да припомним през този период и ролята на ръкописните сборници (особено сборници с песни), широко разпространени дори през втората половина на XIX в. Извънредно интересни са сборниците на народния учител и поет Бачо Киро Петров (1835—1876); ръкописен сборник с песни е притежавал и Васил Левски. В ръкописни сборници са били разпростране-

[21] *П. П. Славейков.* Писма от П. Р. Славейков. — СбНУ, XX, 1904, стр. 44—45 (писмо до Н. Х. Палаузов, от Трявна, 21. III. 1853).

вани патриотичните песни на Д. Чинтулов; той ги е диктувал в училище на своите ученици. Разпространението на поетически творби чрез ръкописи води до текстови изменения, които напомнят живота на фолклорните произведения.

Анализът на издадените български книги през средата на XIX в. може да доведе до много интересни изводи за ролята, която „народните книги“ играят в тогавашната българска литература. Диференциацията между „народни книги“ и „литература“ се извършва едва през 60-те и 70-те години. Това се вижда добре от острата реакция на литературната критика в лицето на Хр. Ботев, Л. Каравелов и Н. Бончев срещу „народните книги“ като изживян етап в културното развитие на българския народ; критиците разобличават техния псевдопросветителски и псевдохудожествен характер. С религиозния си консерватизъм, с ниското си естетическо равнище „народните книги“ вече се явяват пречка за прогресивното развитие на обществото. Това потвърждава и Зах. Стоянов в „Записки по българските въстания“: като юноша той е изпитал силното влияние на такива „народни книги“, които, вместо да просвещават, са затъпявали съзнанието му. Говорейки за невежеството и суеверията на котленските овчари, Зах. Стоянов пише: „Причината за това според мене може да бъде тая, че книгите, които четяха тия последните, написани от безсъвестни заслепители, наместо да ги просветят в пътя на истината, напротив — затъпяваха ги още повече. Между другите любими книги на овчарите първо място държаха: „Митарствата на блажена Тодора“, в която книга се разправя как тая развратна жена с молитвите на светаго Василия и с покаянието си можала да влезе в рая; „Камък падна от небето“ — малка книжка, написана от хитър калугер за заблуждение на християнството; „Ревизията на св. Богородица в ада“ — книжка, в която се описват мъките на грешните, които не са станали, когато минава свещеникът, които не давали за бог да прости и пр.; най-после „Чудесата (99) на пресв. Богородица“, написана от някого си Димча Великов, котленец, в предисловието на която книга тоя момък казва ,че „сия книга трябва да я има при себе си и оня, който не знае да чете, защото тя притежава такава сила, щото може да заварди човека от болест, от куршум, от лоша среща и пр.“

Имайки пред вид подобни издания, Н. Бончев заявява в статията си „Класичните европейски писатели на български език и ползата от изучаването на съчиненията им“ от 1873 г. „Нашата книжнина от ден на ден се пълни с измет книги, които се купуват и четат от простодушните българи без всякоя полза.

Издателите на ония книги и не радят за просвещението на народа, което чакат с жадни очи всичките честни родолюбци, а радят за кесиите си. Тежко е да гледаш това днешно книгобесие и отпада ти сила и ищах, и надежда за по-добър и по-людски, и по-честит живот за нашите единородци, кога видиш какви книги се обръщат днеска между жадните за четене и гладни за наука младежи."[22] Тъкмо затова Л. Каравелов, за да отстрани вредното влияние на традиционните „народни книги" и да издигне умственото равнище на народните маси, започва да издава серия от научно-популярни книги и създава Дружество за разпространение на полезни знания. Това са вече друг тип „народни книги", близки до научната пропаганда. Каравелов между другото превежда съчинения от тоя род на руския революционен демократ И. А. Худяков: „Разкази за старовременните хора" — „За старите индийци и египтяне" (1873); „За старите финикияне; асирияне и перси (1873); „За старите гърци" (1874); „За старите римляне" (1874); „За старите евреи и китайци" (1874). От подобен характер са и изданията „Разкази: за небето и земята" (1872); „За топлината и за светлината или що е живот" (1874). Каравелов поставя начало на научна и демократична пропаганда, която в края на XIX в. е продължена от писателите-народници и демократи и първите пропагандисти на социалистическите идеи.

Ако потърсим в нашето време явления на границата между фолклор и литература, ще ги открием преди всичко в онова, което наричаме съвременен фолклор. Това е сложно явление, в много отношения противоречиво, поради което е предмет на толкова много и понякога ожесточени научни дискусии. Тук няма да разглеждам подробно този въпрос. Ще изтъкна само следното. В тъй наречения съвременен фолклор могат да се разграничат три основни пласта: късни прояви на традиционно народно творчество; имитации на фолклора; литературни творби, които стоят на границата между фолклор и литература. Извънредно интересен нов момент е засиленото влияние на литературата върху фолклора. Постепенно се измества базата на народната художествена култура, което е съвсем естествено при условията на социалистическото развитие. Като оставим настрана псевдофолклора, представен от груби и бездарни имитации (те в случая не ни интересуват), безспорно заслужават внимание останалите форми на съвременния фолклор, създадени в Бъл-

[22] *Н. Бончев.* Литературна критика и публицистика. София, 1962, стр. 154—155.

гария особено в годините на антифашистката съпротива. В тях фолклорният и литературният принцип непрекъснато се преплитат. Това са творби, които имат несъмнено значение като показатели на творческата дейност, която се извършва сред народните маси и в по-широки обществени кръгове; наред със самодейността те дават интересна представа за развитието на съвременната народна култура, но едва ли могат да бъдат причислени към фолклора. Те са явления на границата между фолклор и литература и тепърва предстои да бъдат основно изследвани и теоретически осмислени, обосновани и категоризирани.

Разглежданите дотук явления са интересна страница от развитието на българската национална култура през последните векове. Не се касае само за значението, което тези явления имат от гледище на социологията. Те наистина показват пътищата, по които се движи културата, и социалните пластове, в които прониква. „Народните книги“ и всички сродни произведения, които се намират в обиход в народната среда, представят безспорен интерес за литературната история и фолклористиката. Като междинни преходни явления те разкриват движението на теми и сюжети, герои и образност, художествен език и поетика и могат да осветлят важни моменти както от историята на литературата, така и от развитието на фолклора. При анализа на тези явления изниква и въпросът за градския фолклор, чието начало се поставя у нас през XIX в., през епохата на възраждането. От гледище на системата на националната художествена словесна култура „народните книги“ представят нейната трета съставна част — наред с народното поетическо творчество и литературата („високата“, „ученатa“ литература). Тази постановка на въпроса, формулирана — както беше изтъкнато — от полския учен Ч. Хернас, разкрива интересни перспективи за по-дълбоко и по-пълно вникване в литературния процес. Но тази постановка подчертава и друг важен момент: потвърждават се с още по-голяма очевидност мястото и значението на фолклора в общонационалното културно развитие. Самите взаимоотношения между фолклор и литература излизат в нова светлина за научното изследване: те досега бяха разглеждани главно като проява на взаимни влияния; сега на първи план изпъква проблемът за тяхното съжителствуване.

ТЕКСТОЛОГИЯ И ЛИТЕРАТУРНА ИСТОРИЯ

Не е необходимо да се доказва връзката между текстология и литературна история. Въпросът е само в какви рамки се разбира и ограничава. Цели дялове от историята на литературата не могат да минат без помощта на текстологията. Такъв е случаят със старобългарската литература, стигнала до нас само в ръкописи, и то в огромното си множество по-късни преписи, в потока на времето претърпели промени, преправки, сериозни накърнения на първоначалния текст и т. н. При това голяма част от тези ръкописи са анонимни, без посочване на местопроизход и време. Към това трябва да се прибавят многобройните случаи на смесвания на писателски имена и погрешни приписвания на авторство. Съвършено очевидно е, че в работата на един историк на старата българска литература текстологическото изследване заема голямо място, то е съществена част от литературно-историческото изследване. Преди то да бъде извършено, не може да се предприеме никакво осветляване на епоха и литературен процес, на писателска личност и литературна творба, на идейна насоченост и поетика. Има такива периоди в развитието на литературната историография, когато главните усилия на учените падат върху текстологическите изследвания. (В случая към текстологията трябва да прибавим и палеографията.) Текстологическите изследвания са свързани с упорит труд и с всеотдайност. Те изваждат от мрака цели периоди от историята на средновековната култура, борят се срещу смъртта и забравата, възкресяват писатели и творби. За съжаление този изнурителен труд не винаги намира нашето признание. С лека ръка ние сме готови да наречем тези учени „педанти“ и „книжни червеи“, да ги оскърбим с пренебрежителни „ар-

хиварски“ епитети.[1] А без тяхната работа никакви сериозни научни обобщения не биха могли да бъдат осъществени. Безспорните успехи на историографията на старите славянски литератури в наше време станаха възможни само защото няколко предходни поколения текстолози и палеографи се бяха трудили и правили своите всекидневни открития.

Когато се касае за новата литература, обикновено отношенията между литературна история и текстология се свеждат до чисто практически задачи. Това се вижда добре от честото определяне на текстологията като „приложна филология“, като „техника за издаване на текстове“, като дисциплина, родена от практиката — изучаване на ръкописите на писателите във връзка с издаване на техните съчинения. Или, както я определя един съвременен автор: „Основната задача на текстологията се заключава в подготовката и публикацията на доброкачествен в научно отношение текст, който в най-голяма степен изразява истинските идейно-художествени възгледи на автора.“[2] Ясно е — практическото приложение излиза на първи план.

Не бива да се отрича или подценява огромната работа, която текстолозите са извършили и продължават да извършват за подготовка на издания, на художествени, научни или философски творби и съчинения. Можем да си послужим с примера на руската и съветската практика — от времето на П. В. Анненков, който подготвя в 1855—1857 г. седемтомното събрание на съчиненията на Пушкин, до многотомните образцови издания на руски и чужди писатели през последните десетилетия в Съветския съюз. Че текстологията в този случай не представя само сбор от практически правила, но изработва цяла теоретическа система за издаване на писатели (особено на класиците), показва и твърде значителният брой трудове, в които се разглеждат тези въпроси. Още В. Б. Томашевски в своя курс по текстология „Писатель и книга“ (1928,II изд. 1959) поставя два основни проблема: „единия, свързан с интересите на науката, а

[1] Трябва да отбележа, че и т. нар. „педанти“ не остават длъжни на своите противници; обвиняват ги в импресионизъм и ги назовават „заплеси, които не заслужават сериозно внимание“ („не заслуживающие серьезного внимания верхогляды“); вж. *В. Н. Перетц.* Из лекций методологии истории русской литературы. Киев, 1914, стр. 91—92; срв. също *С. А. Райсер.* Палеография и текстология нового времени. Москва, 1970, стр. 120.

[2] Редактирование отдельных видов литературы. Под редакцией проф. Н. М. Сикорского. Москва, 1973, стр. 266; вж. българското издание — „Редактиране на различни видове литература“, София, 1976, стр. 318.

другия — с интересите на практиката“, т. е. с издаването на писателите, с повишаването на качеството на книгата.[3] Д. С. Лихачов, който определя текстологията като самостоятелна научна дисциплина, не я откъсва от издателската практика: в „Текстология. На материале русской литературы X—XVII в.в.“ (1962) той отделя обширна глава, посветена на техниката на издаване на текстовете (с. 468—537), а в „Текстология. Краткий очерк“ (1964) разглежда този проблем в специално приложение. Като признава две основни цели на текстологичните проучвания — едната свързана с литературната наука, а другата — с техниката на издаването, Е. И. Прохоров все пак посвещава своята „Текстология“ (1966) изключително на втората, практическата задача, както това се вижда и от подзаглавието „Принципы издания классической литературы“. Видният полски литературен историк Конрад Гурски озаглави своя забележителен труд по текстология „Sztuka edytorska“ — „Издателско изкуство“ (1956). При все че това е един теоретически труд (подзаглавието му е „Zarys teorii“), той е изцяло посветен на едиционните („издателските“) проблеми. Наистина авторът предупреждава, че негова тема „не са въпросите на техниката за издаване на книги, а само научни проблеми, които се свързват с подготвянето на правилен текст за печат“ (с. 5), но в същност всички теоретически въпроси водят неизбежно към практиката. Издателската практика намира широко място в цяла редица трудове, излезли през последните години в Съветския съюз.[4] Обаче това „практическо“ определяне на текстологията не задоволява специалистите.

Отношенията между текстология и литературна история се разкриват не толкова в практическите задачи, които се поставят на текстологията, колкото в онова направление, което я определя като самостоятелна филологическа дисциплина. Д. С. Лихачов отхвърля делението на науките в наше време на помощни и основни — едни, които добиват материал, а други, които го използуват.[5] Изхождайки от особеностите и проблемати-

[3] *Б. В. Томашевский.* Писатель и книга. Очерк текстологии. Москва, 1954, стр. 30.

[4] Издание классической литературы. Из опыта „Библиотеки поэта“, М., 1963; Принципы издания эпистолярных текстов. Вопросы текстологии. Вып. 3. Москва, 1966; *М. П. Сенкевич.* Литературное редактирование научных произведений. Москва, 1970; Редактирование отдельных видов литературы. Под ред. проф. Н. М. Сикорского, Москва, 1973, и др.

[5] *Д. С. Лихачев.* Текстология. На материале русской литературы X—XVII в., Москва, 1962, стр. 3.

ката на старата литература, той се противопоставя на схващането, което свежда текстологията до „система от похвати за добиване на първоначалния текст, който следва да бъде издаден". Тази система представя само едно от практическите приложения на текстологията. Задачите на текстологията са много по-широки. Лихачов ги формулира по следния начин (с оглед на старата литература): „Текстологията си поставя за цел да изучи историята на текста на паметника във всички етапи от неговото съществуване в ръцете на автора и в ръцете на преписвачите, редакторите, компилаторите, т. е. в цялото протежение, докато се е изменял текстът на паметника."[6] Лихачов обстойно изяснява тая формулировка, изтъквайки, че историята на текста е широко понятие — тя обхваща не само генеалогията на преписите, но и идеологията на авторите и преписвачите. Историята на текста се превръща в история на създателите на различните преписи и редакции, а също и на техните читатели. „На първо място в текстологията излязоха човекът и обществото в онова ново тяхно разбиране, което дава историческият материализъм."[7] По този начин историята на текста се свързва с историята на обществото. Лихачов продължава: „Текстологът е длъжен да бъде историк в най-широкия смисъл на тази дума и историк на текста специално. В никакъв случай не трябва да се правят практически изводи (за издаване на текста, за неговата реконструкция, за класификацията на неговите преписи и т. н.), преди да бъдат изчерпани всички възможности за установяване на конкретната картина, как текстът реално се е изменял, от кого е бил изменян и защо, в какви исторически условия се е създавал авторският текст и са били правени неговите преработки от следващите редактори."... „Зад всяко произведение и зад всеки ръкопис авторът е длъжен да вижда живота, който ги е породил, длъжен е да вижда реални хора."[8] Разбира се, историческият подход не освобождава текстолога от внимателното сравняване на текстовете, създаването на генеалогически таблици и т. н., но с това не се ограничава неговата работа.

Задачата, която се поставя на текстологията, е твърде сложна; тя засяга съдбата на отделния паметник и на неговите редакции и по този начин се доближава до литературната история, до голяма степен се включва в нея.

[6] *Д. С. Лихачев.* Текстология. 1962, стр. 23, 27.
[7] Пак там, стр. 24—25.
[8] Пак там, стр. 43.

Онова, което Лихачов изтъква главно с оглед на специфичните особености на старата литература, бива пренесено и развито върху новата литература: „Текстът на произведението може да се изучава за изясняване на неговата история, за правилното и по-дълбоко разбиране (и по-нататъшно изтълкуване) на замисъла на автора, на съдържанието и формата на неговото произведение, за изясняване на творческия метод на писателя, психологията на неговото творчество, техниката на неговата работа и т. н.“[9]

Ето плоскостта, върху която трябва да търсим дълбоката вътрешна връзка между текстология и литературна история. Работата на текстолога става много по-трудна и много по-сложна. Задачите, които се поставят пред него, изискват не само общо филологическо образование, но и литературоведска подготовка. Касае се вече за познаване на цялостното дело на писателя, на литературната епоха и творческите процеси. Правилно извесната съветска текстоложка В. С. Нечаева изтъква: „Може би не всеки литературовед-изследовател е длъжен да бъде текстолог, но всеки текстолог е длъжен да бъде литературовед-изследовател, при това изследовател, който изучава определена историческа епоха, творчеството на определен писател.“[10]

Необходимо е, когато сочим близостта между текстология и литературна история и особено увеличаването на ролята на историзма в текстологията, още в самото начало да подчертаем и различаващите ги моменти, специфичните техни особености.

Твърде важни са общите постановки на Лихачов за отношението между текстология и история на литературата. Тяхното сближаване не означава сливане. „Ако историята на литературата се занимава с изучаване процеса на развитието на цялата литература, то текстологията трябва да се занимава с изучаване процеса на развитието на отделните паметници. Историята на текста дава онези „съставни елементи на движението“ (израз на Томашевски), от които се формира историята на литературата.“[11] И още едно съотношение: „Текстологическото изследване — това е фундаментът, на който се строи по-нататъшната литературоведска работа.“[12] Но Лихачов предупреждава, че близостта между текстология и литературна история има

[9] *Е. И. Прохоров.* Текстология. Москва, 1966, стр. 9—10.
[10] Вопросы текстологии. Москва, 1957, стр. 87.
[11] *Д. С. Лихачев.* Текстология. Краткий очерк, Москва, 1964, стр. 7.
[12] *Пак там.* стр. 26.

своите граници: „При изучаване историята на текста изследователят е длъжен непременно да види зад предела на самия текст всички причини, които обуславят неговите изменения. Ето защо историята на текста е свързана с множество историко-литературни, исторически, историко-битови и други въпроси. Това не значи, че текстологията няма собствен обект на изследване. Един и същи предмет често се явява обект за изучаване на няколко науки. Важен е зрителният ъгъл. Текстологията изучава текста от гледище на неговата история. Почти всичко онова, което изучава историята на литературата, се използува и в историята на текста, но от определено гледище — обяснение на измененията, които се извършват в текста.“[13]

Изхождайки от тези общи положения, можем да потърсим и някои по-конкретни области, в които се проявяват целите и насоките на съвременната текстология и се изразяват отношенията ѝ с литературната история. Ще се опитам да ги свържа с материал и проблеми от историята на българската литература. Разбира се, не може да става и дума за разгърнато решаване на въпросите, а само за набелязване на някои отделни страни. Поради различията, които съществуват в текстологични проучвания на новата и старата литература, налага се разграничение и в разглеждането на проблемите.

По отношение на старобългарската литература днес на текстологията се възлагат задачи, които далеч надхвърлят нейната някогашна функция — да издири и съпостави преписите (в редки случаи автографите), вариантите и редакциите и да подготви най-подходящия текст за печат — основен, критичен или реконструиран. Преди всичко през последните години, главно във връзка с изданията на Климентовите съчинения, сказанието на Черноризец Храбър, Азбучната молитва, беседата на Презвитер Козма, словата на Йоан Екзарх, похвалното слово за Евтимий на Григорий Цамблак и др., се измени нашата представа за разпространението на старата българска литература извън България и особено в Русия. Ще дам само няколко примера. От Климентовото похвално слово за Михаил и Гавриил в т. I от „Събрани съчинения“ на Климент (1970) са изброени 156 преписа, от които 126 са руска редакция. Похвалното слово за Илия е познато в 145 преписа (от тях 135 руска редакция), Поучението за Преображение в 120 преписа, Похвалното слово за Възкресение Лазарово в 115 преписа и т. н. К. М. Куев в своята монография „Черноризец Храбър“

[13] *Пак там.* стр. 7.

(1967) издири и публикува 73 преписа на Сказание за буквите (от тях 63 руска редакция), а в труда си за Азбучната молитва (1974) — 38 преписа (всички в руска редакция). Ю. К. Бегунов установи 25 пълни преписа на беседата на Козма, всички направени в Русия („Козма Пресвитер в славянских литературах", 1973). Няма да давам повече примери, само ще изтъкна, че много интересно е разпределението на този огромен брой преписи на старобългарски прозведения по векове. Забелязва се например едно такова явление на руска почва — необикновеното нарастване на преписите през XVI—XVII в.: 98 от Похвалното слово за Михаил и Гавриил (от 156 всичко), 103 от Похвалното слово за Илия (от 145), 91 от Поучението за Преображение (от 120), 53 от съчинението на Храбър (от 73), над 30 от „Азбучната молитва" (от 38), 15 от беседата на Козма (от 25) и т. н. Очевидно е, че се касае за едно закономерно явление. Тук няма да навлизам в него по същество. Искам само да изтъкна, че на текстологическото изследване в случая се поставя за задача не само да се анализират взаимоотношенията между съществуващите преписи (с оглед на установяване на основен текст за издание), но да се проучи и всеки препис сам за себе си във времето, обстановката и средата, в която се е явил, да се разкрие неговата обусловеност, да се проследи разпространението на литературните творби в различни епохи, а това значи да се навлезе в историята на литературата, да се осветлят литературният и творческият процес, да се обясни цялостно това изключително интересно явление — широкото разпространение на старобългарската литература в средновековна Русия. По този начин историята на текста — главна задача на текстологията — се превръща в история на литературата.

Интерес представя още едно явление — редакционните изменения, които настъпват в отделните преписи. Когато се касае за по-голяма творба, отделните редакции могат да се свеждат до компилации или откъси, които се появяват в различни времена, влизат в състава на други произведения или сборници, проникват в различни литератури. Такъв е случаят например с беседата против богомилите на Презвитер Козма. Историята на нейния текст през вековете се превръща от история на една творба в история на международните връзки на българската литература. Историческата съдба на беседата бе проучена обстойно от Ю. К. Бегунов. Тъкмо такава е задачата на посочения негов труд; в първите редове на своя увод авторът заявява: „Целта на настоящата книга е да се покажат върху примера на едно произведение на българския писател от X в. Козма

Презвитер дълбоките литературни връзки, съществуващи между българската, руската и сръбската литература в първите векове на тяхната история.“ В своя труд Ю. К. Бегунов изхожда от основните текстологически схващания на Д. С. Лихачов и проследява подробно историческата съдба на беседата в три литератури.

Ако специфичните особености на съществуване и разпространение на старобългарската литература дават възможност на литературния историк чрез текстологически изследвания да решава важни въпроси за съдбата на писатели и творби в широките рамки на литературния процес, при новата литература изпъкват на пръв план други проблеми. Тези проблеми се намират преди всичко в кръга на една творба, една писателска личност, едно литературно дело. Устойчивостта на авторския текст, правото на авторско вето спрямо текстови изменения, които могат да дойдат отвън, редуцирането на анонимността разграничават основно стара и нова литература, освен когато се касае за явления, които се намират на границата между двете литератури или на границата между литература и фолклор. Макар че и при новата литература могат да съществуват ръкописни преписи като форма на разпространение (в Русия през първата половина на XIX в. „Горе от ума“ на Грибоедов, у нас стихотворенията на Чинтулов и др.) и разнородни печатни публикации с едно или друго отношение към текста, все пак не върху тях се решава основно проблемът за историческата съдба на една литературна творба; много по-важен извор в случая са критиката и публицистиката, литературните дискусии, тиражите и читателските мнения, данните и оценките в писма и дневници, цензурата и т. н.

Историята на текста при новата литература означава преди всичко история на промените, които внася авторът в различните етапи от създаването и живота на литературната творба. Разбира се, текстологията се занимава и с промените, които идват отвън: от печатари, редактори, коректори, издатели и т. н.; тези промени се третират като грешки, отклонения, покваряване на авторовия текст. Но вътрешната динамика на творбата се разкрива именно в авторските изменения. Историята на текста хвърля светлина върху творческия процес, върху по-точното и пълно разбиране на замисъла, идейната насоченост и еволюцията на мирогледа, образите, поетиката, художествения метод и т. н., а това са проблеми, които влизат в литературно-историческото разглеждане. Текстологът борави, както с ръкописни, така и с печатни извори; в основата на неговия анализ са автографи-

те — чернови и белови, различните печатни редакции, понякога и чуждите преписи. Дори когато крайната цел е да се подготви основен или окончателен текст за издание, текстологът извършва работа, която има пряко отношение към литературното изследване.

Известният съветски текстолог-пушкинист Сергей М. Бонди, който има големи заслуги за правилното разчитане на Пушкиновите чернови и който смята, че от цялото литературознание текстологията стои най-близко до точните науки, още в първите две страници на своята книга „Черновики Пушкина“ (1971) изтъква необходимостта от „непосредно художествено чувство, от добре изработен литературен вкус у изследователя, особено когато става дума за ръкописи на голям поет“ (с. 3)... „Никакви „научно-обективни“ аргументи (исторически, биографични, лингвистични, стилистични и т. н.) не ще могат да опровергаят свидетелството на верния художествен вкус...“ (с. 4). Текстологическата работа изисква вътрешно „съпреживяване“, „субективно-естетически критерий“ — по израза на В. В. Виноградов (с. 210). Ето още един момент, който доближава работата на текстолога до литературното изследване. Бонди посочва примера с подправката на Пушкиновата „Русалка“, извършена в края на миналия век неграмотно от някой си генерал Зуев. Подправката обаче заблуждава видни учени тъкмо защото им е липсвал художествен критерий и своеобразна „проверка на практиката“.

Б. В. Томашевски отделя специално внимание на връзката между историята на текста и историята на литературата. Наистина той отбелязва, че историята на текста има ограничена област — преди всичко да изучи изменяемостта, движението, еволюцията на текста. Но достатъчно е да видим проблемите, на които се спира, за да се убедим в близостта на текстологията до задачите на литературната история. Историята на текста е история на художественото произведение. Томашевски набелязва следните стадии: I. Подготовка (замисъл, събиране на материали, планиране); II. Създаване на произведението (чернови наброски, първа редакция); III. Обработка на творбата (работа над „чистия“ текст — беловата, обработка при повторните издания). Към работата на автора се прибавят извънлитературни, странични причинители на промени в текста. В началото на нашия век В. Н. Перетц изтъкна необходимостта от изучаване на творческата история на художественото произведение. След него Н. К. Пиксанов подчертаваше значението на творческата история като основа за разбиране на литературната твор-

ба. По този начин, сближавайки се с литературното изследване, текстологията навлезе в изучаването на творческия процес. Тук, разбира се, не бива да забравяме нейната специфична гледна точка.

Изучаването на творческата история не само поставя в тесен досег текстологията с историята на литературата, но дава нов облик на нейните собствени задачи, освобождава я от нейния външен, механичен, „научно-безстрастен" характер — като сбор от статични правила и похвати. Текстологията се приближава до живата творба, до творческата личност. Литературното произведение престава да бъде затворен свят, съществуващ сам за себе си.[14] То е свързано с една личност, с биографията на един писател, с едно цялостно литературно дело, с едно време, с една литературна и обществена среда. Осветлявайки историята на текста като творческа история, текстологът се докосва до проблемите на структурата и композицията, до еволюцията на мирогледа, до езика и стила, до въпросите на поетиката. При това той борави с цялото литературно наследство — ръкописно и печатно, навлиза широко в биографията на писателя, използувайки дневници, писма, спомени, документи.

Тези моменти се откриват във всички етапи и съставки на текстологичното изследване. Това се вижда например много добре при проблемите на атрибуцията (установяване на авторството) и датирането. Съвременната текстология решава тези въпроси в светлината на цялостното дело на писателя. Тя използува както преки, документални доказателства, така и косвени доводи: вътрешна критика на текста. Във вътрешната критика на текста влизат идейният анализ на произведението, вникването в творческата личност, езиковият и стилистическият анализ. На анализа на стила и езика на писателя посвети многобройни изследвания, станали вече класически, В. В. Виноградов. Между тях трябва да бъдат отбелязани особено книгите „О языке художественной литературы" (1959) и „Проблема авторства и теория стилей" (1961).

Заниманията с атрибуцията и датировката като специфично текстологически задачи неизбежно водят и до резултати, които имат пряко отношение към литературната история: по-дълбоко вникване в литературната творба, по-пълно проучване на езика и индивидуално-художествения стил, изясняване случаите на литературни мистификации, подправки и преработки,

[14] Вж. критиката на механичната текстология у *Д. С. Лихачев.* Текстология, Москва, 1962, стр. 6—20.

погрешни приписвания на авторство, псевдоними, анонимни и апокрифни произведения, попълване и оформяне на циклизацията на творбите, уточняване на факти от биографията, личността и развитието на отделния писател и от общото литературно развитие. Тук трябва да прибавя, че и при други моменти на текстологическата работа се решават въпроси на литературната история. Такъв е случаят с критическият апарат и коментара при пълните събрания на съчиненията, научните и академичните издания. Пък и самите събрани и академични издания на отделни писатели оказват неоценима помощ на литературния историк като цяло и специално с онния свои части, където се публикуват писателски писма, дневници, чернови и ръкописни редакции.

Засегнатите тук проблеми могат да бъдат илюстрирани с примери от българската литература през XIX и XX в. Един от най-важните въпроси винаги е бил този за установяване на текста на творби на цяла редица видни български писатели — от Чинтулов и Ботев до Вапцаров и Фурнаджиев. Трябва да се признае, че в това отношение е извършена значителна текстологическа работа — и не само с оглед на издаване, а преди всичко за подготовка на текст, който да бъде стабилна основа за изследване делото на един или друг писател. Ботев е бил обект на най-голямо внимание — и това внимание продължава и до днес. Безспорно едни от най-ценните изследвания в това отношение са написани от Ив. Хаджов.[15] Интересен е случаят с Д. Чинтулов — при него въпросът се усложнява от обстоятелството, че стиховете му са се разпространявали предимно чрез преписи (той е дал за печат само три стихотворения в „Цариградски вестник“ през 1849 г.). Тук идва на помощ текстологическото изследване; въпреки извършената работа (главно от В. Пундев и Н. Табаков) все още редица конкретни въпроси чакат своето решение. Сложни въпроси съществуват при Петко Славейков. Те не идат — както при всички възрожденски писатели — само от примитивността на печатарската техника (тежки условия, непоследователност, небрежност, печатни грешки, липса на професионален опит), но и от следосвобожденските издания, направени без достатъчна текстоложка работа или при значителна субективна намеса (например в изданието от 1901 г., подготвено от Пенчо Славейков). Въпросът за установяването на текста се поставя дори и при такива писатели като Вазов и Елин Пе-

[15] Вж. особено *Ив. Хаджов.* Стихотворенията на Ботева. т. I. Поправки и преработки, София, 1974; т. II. Увод, дефинитивен нормализиран текст, езиковолитературен коментар. София, 1948.

лин. Вазов твори и печата повече от половин век; през това време се изменя и развива литературният език, а заедно с него и езикът на писателя. Напълно нормално е езикът на Вазов от седемдесетте години на XIX в. да се отличава от езика му след 50 години. Какви трудности за издателя представлява това развитие, проличава много ясно от 22-томното издание, което сега започва в изд. „Български писател". (Трябва да изтъкна, че изд. „Български писател", особено при издаването на българските класици, на практика извършва значителна текстологическа работа.)

Установяването на текста се затруднява особено в случаи, когато в края на живота си авторите са извършили поправки в своите творби — и вместо да бъде подобрен, текстът е покварен, лишен е от първоначалната свежест на емоцията, от образите и асоциациите, създадени от несдържаното младежко въображение. Такива случаи имаме при К. Христов, а в ново време — при Н. Фурнаджиев. Стремейки се към по-голямо идейно изясняване на образите, Фурнаджиев през 1959 г. внесе поправки в стихотворенията си от книгите „Пролетен вятър" и „Дъга". Ще дам пример с многоизвестното стихотворение „Конници". Стиховете:

Конници, конници, конници, кървави конници,
моя родино и пламнало родно небе...

във втората редакция звучат:

Конници, конници, конници, кървави конници,
втурнати лудо под нашето родно небе.

Стихът „Там изгоряха селата и пеят бесилките" е поправен: „Там изгоряха селата и *скърцат* бесилките" и т. н. И в двата посочени примера образите са обеднени и принизени. Затова редакторите на четиритомното издание на Н. Фурнаджиев — Г. Цанев и Хр. Радевски — правилно се върнаха към първата редакция. В същност самият Фурнаджиев скоро разбра погрешната си стъпка и през 1963 г. в редица случаи възстанови първоначалните редакции.

Твърде рано у нас започна изучаването на различните редакции на творбите на отделни писатели — преди всичко за изясняване на творческия замисъл, за изучаване на творческия процес и творческата история, за по-дълбоко вникване в съдържанието, за разкриване на особеностите на поетиката. Без да си поставям за задача да приведа цялата съответна литерату-

ра, ще отбележа само някои отделни проучвания: изследванията на В. Н. Златарски, Б. Пенев, В. Велчев, Б. Ст. Ангелов, Н. Драгова и други върху Паисиевата „История славеноболгарская"; работите на М. Арнаудов върху Яворовите драми, на С. Султанов върху Йовков; някои проучвания на Т. Боров, П. Русев, Кр. Генов върху текста на Елин Пелин; многобройни работи върху стихотворенията на Ботев (Ив. Хаджов, д-р Кръстев, М. Арнаудов, Цв. Унджиева, Ил. Тодоров и др.); студии върху „Под игото" (К. Ничева), Л. Каравелов (Ил. Конев, Цв. Унджиева, П. Тотев, Д. Леков), П. Р. Славейков (Б. Пенев, Г. Цанев, Цв. Македонска, С. Баева, Ел. Диловска), някои статии на Ст. Каролев върху съвременната ни белетристика и др. За да може тази изследователска работа да продължи успешно, необходимо е да се обърне повече внимание на запазването и публикуването на писателските архиви.

Далеч по-сложен е въпросът при проучване на побългаряванията през епохата на възраждането — не само в белетристиката, но и в поезията (у П. Р. Славейков). Но тук задачите надхвърлят кръга на текстологията и минават в друга важна област на литературното изследване. Сравнително малко са самостоятелните работи върху творческата история, но те излизат до голяма степен извън рамките на „класическата" текстология. Публикуваха богат материал Ив. Д. Шишманов за Ив. Вазов; М. Арнаудов за Яворов; Димо Минев за Йовков и др.

В развитието на българската текстология значително място заема проблемът за атрибуцията. И досега не е решен окончателно спорът за Ботевото и Каравелового литературно наследство: направени са многобройни изследвания във връзка с „Неизвестни съчинения" на Ботев, издадени от М. Димитров в 1924 г. (М. Димитров, Ив. Клинчаров, Г. Бакалов, Ал. Бурмов, Цв. Унджиева), фейлетоните от рубриката „Знаеш ли ти кои сме?" (М. Димитров, Ал. Бурмов, М. Арнаудов, Цв. Унджиева), публицистиката на Л. Каравелов (М. Димитров, Л. Ерихонов), статиите на Вазов в „Народний глас" (Ем. Стефанов, М. Цанева), драмата на Т. Пеев „Фудулеску" (Д. Леков) и др.

Текстологията и литературната история се докосват при документалните издания (писма, ръкописи, архивни материали, спомени). Тук публикациите са твърде много, но не са подчинени на никаква система. Ролята на център би могъл да играе „Литературният архив", издаван от Института за литература при Българската академия на науките. Тук не говоря за изданията на самите съчинения на писателите. След Освобождението поставя началото на тези издания Зах. Стоянов (със съчине-

нията на Хр. Ботев и Л. Каравелов). Значителни заслуги след това имат издателствата на Ал. Паскалев, Т. Ф. Чипев, „Хемус", Българската академия на науките и в последните години „Български писател". Заслужава да се отбележи и работата, която се извършва при издаване на научното и философското наследство (издателството на БАН, изд. „Наука и изкуство") и световната художествена класика (изд. „Народна култура). Достиженията не бива да се отричат, но издателската дейност в тази насока е необходимо да бъде поставена на по-здрави основи, съобразена с изискванията на съвременната текстология и с нуждите не само на читателя, но и на литературното изследване.

Тук не засягам два интересни въпроса: текстологията на фолклора и текстологията на превода. В тази област изследванията са оскъдни. Какви интересни въпроси могат да изникнат дори когато се касае за превода на научни и философски съчинения, показват встъпителните статии на проф. Ц. Торбов към неговия превод на „Критика на чистия разум" и „Критика на практическия разум" на Имануел Кант (1967, 1974). А що се отнася до текстологията на фолклора, достатъчно е да си спомним двата огромни тома на Ст. Веркович „Веда словена" (1874, 1881), чиито епически песни се оказаха мистификация. И тук се постави въпросът за атрибуцията и бе решен в един дълъг период от славистичната наука.

Приведените български примери потвърждават общите положения от взаимоотношенията между текстология и литературна история. Тук не бих искал да се застъпвам за важното изискване, което бележити учени (В. В. Виноградов, Б. В. Томашевски и др.) поставят пред текстолозите — да имат литературоведска култура. По-скоро бих поставил другия въпрос: необходимостта литературоведите да бъдат запознати с проблемите и принципите на текстологията. Че това не е излишно изискване, показва обстоятелството, че литературоведи и литературни историци често навлизат в текстологията. И това е неизбежно — самият характер на литературното изследване го налага. Текстологията ни учи на уважение към факта и на дисциплина на ума. Тя съвсем не пречи на полета на мисълта; тъкмо обратното — създава здравата почва, върху която трябва да се извърши този полет. Ако приемем, че литературните историци са космонавти, които търсят нови светове в безбрежното космическо пространство на мисълта, то текстологията може би е земната станция, която контролира техния път и ги предпазва от катастрофи.

ЗА АКАДЕМИЧЕСКИТЕ ИЗДАНИЯ НА БЪЛГАРСКИТЕ КЛАСИЦИ

Преди всичко трябва да изтъкна, че под названието „български класици“ ще разбирам писателите от втората половина на XVIII в. насам. Както се приема от българската наука, средата на XVIII в. е разделната граница между средновековната и новата българска литература. Тук не ще се занимавам с изданията на старобългарските писатели, защото тяхната проблематика е много специфична, а, от друга страна, методиката им е коренно различна в сравнение с методиката, използувана при издаването на новата литература.

Изданията на българските класици от XVIII—XX в. имат твърде разнороден характер. Твърде малко от тях отговарят на съществуващите норми за класически издания. До академическия тип се доближават главно издания на някои отделни произведения. Ще дам няколко примера.

Интересна е съдбата на творбата на Неофит Бозвели (ок. 1785—1848) „Плач бедния мати Болгарии“. Това е един диалог между майката (родината) и сина върху тежкото положение на българския народ през първата половина на XIX в. Съчинението е написано през последните години от живота на автора, в Атон, където Неофит Бозвели е заточен и където умира. Останало в ръкопис, съчинението бива публикувано за пръв път през 1874—1876 г. от В. Друмев в „Периодическо списание“. Но Друмев си позволява редица поправки и изменения в текста, като дори променя и заглавието — „Мати Болгария“. В тоя поправен текст творбата на Неофит Бозвели бе позната до 1942 г., когато оригиналният ръкопис бе намерен и издаден от М. Арнаудов („Непознатият Бозвели“).

Подобна е и съдбата на друго забележително произведение от епохата на българското възраждане — „Житие и страдания грешнаго Софрония“, автобиография на писателя и обществения деец Софроний Врачански (1741—1813), написана в началото на XIX в. и останала в ръкопис. Автобиографията би-

ва издадена за първи път от Г. С. Раковски във в. „Дунавски лебед“ (1861) и за втори път от В. Друмев в „Периодическо списание“ (1872), но и в двата случая със сериозни текстуални изменения. Първото точно издание на оригинала (той се намира в СССР) направи П. Н. Орешков в 1914 г.; то има до голяма степен академически характер. Ново научно издание подготвиха А. Н. Робинсон и Н. Дилевски (1976).

Много по-сложен е случаят с издаването на „История славеноболгарская“ на Паисий Хилендарски. Забележителният труд остава в ръкопис и за първи път бива издаден 82 години след написването му под заглавие „Царственик или История Болгарская“ (Буда, 1844) без името на автора. В същност не се касае за издание на автентичния текст, а за една твърде променена преработка, направена от Хр. Павлович. Изобщо трудът на Паисий се разпространява в преписи до 1885 г. (с изключение на напечатаната преработка на Хр. Павлович). Дори не е запазен оригиналният текст на „История славеноболгарская“, разнасян от автора из страната; до нас е достигнал текст-чернова (намира се в Зографския манастир, Атон).

„История славеноболгарская“ вече цял век привлича интереса на български и чужди слависти и има доста голям брой издания на отделни преписи: Тошковичев препис (А. В. Лонгинов, 1885, 1893); по това издание са направени нови издания от М. Москов и А. Т.-Балан (1893, 1898); Зографски препис (Йорд. Иванов, 1914); двата Софрониеви преписа (Ст. Романски, 1938); първият Софрониев препис (Б. Райков, 1972); Никифоров препис (Б. Ст. Ангелов, 1961); Рилска преправка (Б. Ст. Ангелов, 1966). Изданията на Й. Иванов, Ст. Романски, Б. Ст. Ангелов и Б. Райков имат ценни качества като издания на отделни преписи, но с тях не се решава проблемът за академично издание на Паисиевия труд.[1]

Твърде интересно е състоянието на многобройните издания на Хр. Ботев (1847—1876). Първото издание на неговите събрани съчинения в един том, направено от З. Стоянов в 1888 г., вече показва трудностите да се събере литературното му наследство, пръснато в тогавашния революционен печат, най-често без подпис. Тези трудности продължават и до днес и са отразени в най-добрите му издания: в два тома под редакцията на М. Димитров (1958), в един том под редакцията на Ал. Бурмов

[1] Вж. *Ил. Тодоров*. Въпросът за критическото издание на „История славеноболгарская“, сп. „Литературна мисъл“, XV, 1971, кн. 4.

(1940), в два тома под същата редакция (излезе само първият том, 1948). Основната слабост на тези издания е въпросът за техния състав: от една страна, те не са пълни, защото не е издирено цялото Ботево литературно наследство, а, от друга, те са претоварени с творби, чието Ботево авторство е съмнително (М. Димитров). Въпросът за атрибуцията при Ботев е един от най-тежките. Дори да вземем само серията фейлетони, печатани без подпис в рубриката „Знаеш ли ти кои сме“ във вестниците „Свобода“ и „Независимост“ (1871—1874): огромната част от тези фейлетони принадлежат на перото на Л. Каравелов, но Ботевото участие в рубриката е несъмнено.[2] Напоследък отново се поставя въпросът за отношението на Ботев към в. „Тъпан“. През 1924 г. М. Димитров в книгата „Неизвестни произведения“ на Хр. Ботев извлече от „Тъпан“ твърде голям брой материали, които приписа на Ботев. От този момент в българската наука започна една голяма дискусия, която още не е завършена.[3]

Към обстоятелствата, които затрудняват издателската работа при съчиненията на Ботев, трябва да се прибави и липсата на архива на писателя; притежаваме само един негов ръкопис: джобното му тефтерче с наброски на стихотворението „Обесване на В. Левски“.

От досегашните редакции на Ботевите съчинения най-близо до академическия тип стои двутомното издание на Ал. Бурмов от 1948 г. с обширен и изчерпателен коментар, който заедно с показалците дори надхвърля Ботевия текст.[4]

Интересът към личността, общественото дело и творчеството на Хр. Ботев винаги е бил твърде голям, поради което и няколко пъти е било предприемано пълно издание на неговите съчинения. Но изобщо в България трудно се създава традиция за пълни издания на българските класици. Паралелно с първото издание на Ботевите съчинения започва и издаването на съчиненията на Л. Каравелов; излезли са първите осем тома (1886—1888). От началото на XX в. се правят опити да се издадат по-

[2] Вж. изследванията на *М. Арнаудов* и *Цв. Унджиева* в Известия на Института за българска литература, кн. VII, 1958; кн. XVIII, 1959.

[3] Вж. *Ив. Клинчаров.* Мистификация с произведенията на Хр. Ботев, 1925; *Г. Бакалов.* Христо Ботев, 1934; *Ал. Бурмов.* Въпроси около книжовното наследство на Хр. Ботев. (Съчинения на Хр. Ботев, 1940, стр. 643—659); *М. Димитров.* За литературното наследство на Хр. Ботев, 1941; *Цв. Унджиева.* Христо Ботев и в. „Тъпан“, Сборник М. Арнаудов, 1970, стр. 158—178 и др.

[4] Току-що излезе ново, тритомно издание под редакцията на Цв. Унджиева, Ст. Таринска и Н. Жечев (1976—1977).

пълни съчинения на Ал. Константинов, П. Р. Славейков, К. Величков, Ив. Вазов. За по-сериозна дейност в това отношение обаче може да се говори едва след първата световна война, когато се появяват събрани съчинения на Ив. Вазов (в 28 тома), на Пенчо Славейков (в 7 тома), на П. К. Яворов (в 5 тома), на Т. Г. Влайков (в 6 тома), на Ем. Попдимитров (в 15 тома) и др. През 1942 г. започва ново издание на Ив. Вазов в 22 тома.

Явно е, че българската общественост все повече чувствува нуждата от пълни издания на класиците. Без да имат характера на академически издания, все пак някои от тези издания се отличават с големи достойнства. Обаче все още рядко се използуват авторските ръкописи и архивно-документални материали. Добър опит в това отношение е направен от Ал. Бурмов и Ст. Стойков при съчиненията на Бачо Киро Петров (в един том, 1937).

Нов етап в издаването на българските класици може да се сметне дейността на издателство „Български писател“ от 50-те години нататък. Тази дейност се налага от нуждите на бързо развиващата се българска социалистическа култура. Издателство „Български писател“ предприема няколко вида издания: еднотомници, избрани в няколко тома и събрани. По този начин бяха издадени съчинения на Ив. Вазов, Л. Каравелов, П. Р. Славейков, Ал. Константинов, В. Друмев, Ст. Михайловски, Зах. Стоянов, Пенчо Славейков, П. К. Яворов, К. Христов, А. Страшимиров, П. Ю. Тодоров, Елин Пелин, Йорд. Йовков, Т. Г. Влайков, Д. Дебелянов, Д. Полянов, Чудомир, Хр. Смирненски, Гео Милев, Н. Райнов, Н. Вапцаров, Г. Бакалов, Д. Димов и др. Между тях особено внимание заслужават изданията на Вазов (в 20 тома) и Каравелов (в 9 тома), защото в редица отношения се доближават до академическия тип.

Издателство „Български писател“ трудно би могло да предприеме академически издания за научни цели; неговата задача е да задоволява широките читателски нужди. С изданията за научни цели трябва да се заеме специално подготвен апарат от литературоведи-текстолози. Българската академия на науките би могла да изпълни подобна задача. Досега са направени няколко опита в това отношение — със съчиненията на Хр. Смирненски и П. Р. Славейков.

Напълно е узряла необходимостта от пристъпване към академически издания на българските класици; това може да бъде извършено само при наличността на добре подготвени текстолози. Литературно-историческата подготовка не се покрива с изискванията на текстологическата работа.

Академическите издания могат да се осъществят само при добро състояние на ръкописните, печатните и помощните извори.

В последните години са събрани в България голям брой ръкописни и архивни материали на българските писатели. Те не са централизирани, защото не съществува Централен литературен архив, а едва сега се създава Централен литературен музей. Не всички ръкописни и архивни материали са обработени; липсват и подробни каталози-описи, което затруднява изследователската работа. Някои извори са съвършено пренебрегнати, напр. издирването, събирането и съхраняването на авторски и редакторски коректури.

Използуването и изучаването на печатните извори се затруднява от липсата на пълна библиография на българската литература. Народната библиотека „Кирил и Методий" в София издава няколко библиографски бюлетина; отпечата „Български периодичен печат, 1844—1944"; подготвя и многотомен корпус на българската книга. Институтът за литература при БАН подготви тритомен „Речник на българската литература" (първият том излезе в 1976 г.), но все още за основен библиографски извор служи едно съвсем популярно библиографско издание — „Български писатели" (от Г. Константинов, Цв. Минков и Ст. Великова, 1961).

Публикациите, които улесняват работата върху академическите издания на българските класици, могат да се разделят на няколко групи:

а) Новоиздирени творби. — М. Димитров положи големи усилия за издирване и събиране на публицистиката на Л. Каравелов, която издаде в два тома (1958, 1965). Изданието предизвиква доста силна полемика с оглед на неустановеното авторство на голяма част от поместените материали. Ал. Бурмов издаде серията фейлетони „Знаеш ли ти кои сме" (1947), около чието авторство също се натрупа значителна критична литература. Ценно издание представят двата тома „Публицистика" на Р. Жинзифов (под редакцията на Цв. Унджиева, Д. Леков и Ил. Конев, 1964). За първи път бе публикуван от Хр. Кодов в оригинал и български превод ръкописът на поемата на Гр. Пърличев „Скендербей" (1967). Излязоха два тома неизвестни Вазови творби: „Из живота и поезията на Ив. Вазов" (М. Арнаудов, 1958) и „Неизвестни произведения" (М. Стоянов, 1968). Твърде ценно е автентичното издание на Ботевите съчинения в два тома (Ал. Бурмов — Ст. Божков, 1950—1960).

б) Издания на архиви. — Институтът за литература при

БАН започна издаването на „Литературен архив“, от който са излезли шест тома (ръкописи, писма, документи на П. Р. Славейков, Гео Милев, Пенчо Славейков, В. Друмев, Елин Пелин, Неофит Рилски). Много ценно е изданието „Из архива на Л. Каравелов“ (Д. Леков, Цв. Унджиева, Л. Минкова, 1964).

в) Литературни анкети. — В българската наука са познати две големи литературни анкети — на М. Арнаудов върху Яворов[5] и на Ив. Д. Шишманов[6] върху Вазов. Към тях трябва да се прибави и книгата на Сп. Казанджиев „Срещи и разговори с Йордан Йовков“ (1960). Богати изворни материали съдържа и книгата на Д. Минев „Йордан Йовков — документи и свидетелства“ (1947). В сп. „Литературна мисъл“ Г. Найденова публикува ценни анкети върху Д. Талев и Л. Стоянов.

г) Публикации на писма. — От литературата на Възраждането най-важните публикации на писма са: архивът на Г. С. Раковски (четири тома), преписката на Д. и К. Миладинови (Н. Трайков, 1964), Р. Попович (Ив. Снегаров, 1951) и др. В пълното издание на съчиненията на Ив. Вазов, Пенчо Славейков, П. К. Яворов, П. Ю. Тодоров, Елин Пелин и др. се публикува почти цялата им кореспонденция. В отделни книги бяха публикувани писма на Вазов, Пенчо Славейков и Яворов. Г. Константинов публикува множество писма от архива на Н. Лилиев (вж. особено последната му книга „Николай Лилиев сред своите приятели“, 1971).

д) Летописи и речници. — Съвсем ново явление в българската научна литература са летописите на писателите. Досега са излезли два летописа: на П. К. Яворов, подготвен от Г. Найденова (1959), и на Хр. Смирненски от Н. Иванова. Направен бе първият опит за издаване на речник на езика на български писател — двутомен речник на езика на Хр. Ботев (излезе т. I под редакцията на З. Генадиева и Ст. Божков).

е) Мемоари. — Най-ценното издание е серията книги при издателство „Български писател“ — „В спомена на съвременниците си“; излезли са 13 тома със спомени за български писатели (от Ботев и Вазов до Н. Вапцаров). Серията продължава; за нея даде образец книгата на Ал. Бурмов „Хр. Ботев през погледа на съвременниците си“ (1945).

Голям интерес представят спомените на писатели и критици: Т. Г. Влайков, А. Страшимиров, С. Чилингиров, Конст.

[5] Последна публикация в книгата „П. К. Яворов — личност, творчество, съдба“, II изд., 1970.

[6] *Ив. Д. Шишманов.* Иван Вазов — спомени в документи, 1930 (II изд. 1976).

Константинов, К. Гълъбов, С. Радев, Малчо Николов, Г. Караславов, Хр. Радевски и др. Ценни са спомените за Вапцаров от неговите близки (майка, сестра, съпруга), за Д. Дебелянов (от Т. Геров) и др. Но трябва да се изтъкне, че спомените на писатели и за писатели са все още недостатъчни; твърде малко се издават писателски дневници.

Когато говорим за подготовка на академични издания на българските класици, изниква с цялата си сложност въпросът за езика и правописа.

Развитието на новата българска литература (от средата на XVIII в. насам) съвпада с важни моменти от живота на българския книжовен език. Най-напред през XIX в. се формира съвременният български език. Около неговия характер се водят обширни дискусии, докато най-сетне побеждава становището, че в основата на новия литературен език трябва да легне живата, говоримата реч. Обаче дискусиите продължават по въпроса, как да се използуват двата главни диалекта — източнобългарският и западнобългарският. В началото и двата диалекта са равностойни, защото се появяват твърде голям брой писатели и от западните предели на страната. Но през средата на XIX в. вече се налага източното наречие, защото в Източна България, главно в балканските градчета, бързо напредващи икономически, се създават важни културни средища и от тях излиза интелигенция, която ръководи просветно-културния, политическия и литературния живот. Писателите от западните краища (напр. Р. Жинзифов) през 60-те и 70-те години поставят въпроса за съчетаване и обединяване на двата диалекта в литературния език.

Очевидно е, че при изданията на възрожденските писатели ще се срещнат големи трудности, защото не могат да се правят нормализации на езика, а правописът в много отношения не ни дава възможност да установим особеностите на авторовия език. Това важи най-вече за случаите с употребата на буквата ѣ, която имаше двоен гласеж в българския правопис — както от гледището на двата главни диалекта (в западните диалекти тя гласи е), така и в зависимост от позицията ѝ в думата (е — я).

Втората особеност е липсата на установен правопис през епохата на възраждането. През XVIII в. това е традиционният правопис на черковнославянската писменост (разбира се, с множество нарушения в системата). През XIX в. в новосъздаващия се литературен език съществува значителен правописен хаос, като едва в средата на века започват да се оформят правописни школи.

В правописа на възрожденските писатели не могат често пъти да се различат правописните от езиковите явления, което затруднява не само нормализацията, но и транскрипцията и транслитерацията (напр. при употребата на съкратени членни форми при прилагателните и местоименията; при окончанията на преки и косвени допълнения, където не е ясно дали се касае за падежни форми или за редукция; при употребата на букви и буквени съчетания с неустановен гласеж и др.).

Третата особеност засяга графиката. През XVIII в. в ръкописите и печатните издания е задължителна черковната кирилица; това продължава и през първите десетилетия на XIX в. От 40-те години нататък постепенно се налага гражданската кирилица. Оттук и трудностите при съвременните издания на възрожденски творби, където често механичното заменяне на черковната кирилица с гражданската е невъзможно.

Четвъртата особеност е свързана с промените в българския правопис през 1945 г. Бяха извадени от азбуката буквите ѫ, ѣ; премахна се употребата на ъ, ь в края на думите; ъ получи нови функции (замести навсякъде ѫ); ь се превърна само в знак за смекчение. Промяната в правописа създаде огромни затруднения в транскрибирането на текстовете от XVIII и XIX в. След Втората световна война при издаване на автори и материали от преди 1945 г. в България бе приета съветската практика за нормализиране на правописа. Но ако руският литературен език през XIX в. е установен, то новият български литературен език тъкмо тогава се формира и правописният проблем за него е от огромно значение. Тъкмо затова практиката за нормализация на правописа на възрожденските текстове има своите противници, и то не без основание; въпросът подлежи на ново разглеждане и решаване.

Във връзка с поставените въпроси около езика и правописа при академическите издания на българските класици могат да бъдат направени редица конкретни предложения и практически изводи, но поради принципния характер на настоящата статия тук ги изоставяме. Те засягат графиката, нормализацията на правописа от преди реформата в 1945 г., специфичните особености на езика и правописа на възрожденската книжнина и т. н.

Правилното решение на поставените въпроси е предварително условие за академическия тип издания, които тепърва ще влязат в по-широки размери в българската издателска практика.

ПРОБЛЕМИ НА МНОГОТОМНАТА ЛИТЕРАТУРНА ИСТОРИЯ

I

Не трябва да се смята, че проблем за жанрове може да съществува само в художествената литература и в изкуството изобщо. Жанрове съществуват и във всички области на литературознанието: литературната студия, монографичното изследване, литературното изворознание, литературната критика и т. н. За жанрове може да се говори и в областта на цялостните истории на литературата. Следователно, когато говорим за многотомна история на литературата, не става дума само за количествено увеличение на обема, но за особен тип литературна история. Иначе би означавало просто да вземем четирите тома на подготвената от Института за литература при Българската академия на науките „История на българската литература" (и четирите тома вече излязоха от печат) и да ги разширим количествено, като удвоим или утроим обема на отделните глави и очерци.

Бих желал да посоча главните типове литературни истории:

1. Основен тип — проследяване на цялостното развитие на една национална литература, като се обхващат всички епохи, периоди и литературни направления, всички значителни писатели и творби в хронологичен ред. Това е най-често срещаният тип. Той може да има няколко разновидности: история на цялостното развитие; история на отделна епоха („История на новата българска литература" на Б. Пенев; „Historia literatury niepodległej Polski" от И. Хшановски, 1908; „Русская литература конца XIX в. Девяностые годы", М., 1968; „Омладина и њена књижовност" от И. Скерлич, 1906, и др.; история на отделни направления („Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII в.)" от

Милорад Павич, Београд, 1970; илюстрована история на литературата („Littérature française", Librairie Larousse, т. I, 1948; т. II, 1949).

Всички тези разновидни литературни истории могат да бъдат обширни или кратки, изчерпателни или прегледи на основните направления, няколкотомни или еднотомни, в по-голяма или по-малка степен научни или научно-популярни.

2. История на отделните литературни жанрове: поезия, роман, разказ, драма изобщо, комедия, литературна критика, поема, балада и т. н. (например „История русского романа в двух томах", т. I, 1962; т. II, 1964; „История русской критики", I—II, 1958, и др.).

3. Сравнителна история на литературата. Няма да се спирам на сложната проблематика на сравнителните литературни изследвания. Написването на сравнителна история на две или няколко литератури е извънредно трудно. Рядко се използува *паралелното изложение* на литературното развитие, като това развитие се проследява по периоди или направления (например д-р О. Карасек. История на славянските литератури. Преведе В. Йорданов. София, 1919 [?]; Fr. Wollman. Slovesnost slovanů. Praha, 1928); развитието се проследява по национални литератури последователно; литературите могат да бъдат групирани по племенно или народностно родство или просто може да се касае за сборни литературни истории („Обзор истории славянских литератур" от А. Н. Пипин и В. Д. Спасович, 1879; „История индийских литератур", М., 1964; „История зарубежной литературы XVII в." от С. А. Артамонов и Р. М. Самарин, 1958, и др.). Като примери на сравнително проучване на отделни епохи и направления можем да посочим три интересни книги: „Светът на славянския барок" на Ендре Ангиял, 1961 (полско издание, 1972); „Итальянское возрождение и славянские литературы XV—XVI веков" от И. К. Голенищев-Кутузов, 1962 (италианско издание от 1973 г.) и „Увод в южнославянския реализъм", на Б. Ничев, 1971. Особен интерес представлява историята на съветската многонационална литература. Тук се касае за национални литератури, които се развиват паралелно и могат да се изучават сравнително, но също така и за специален тип литература — многонационална, но единна в своя исторически път. Построяването на история на съветската литература е многократно обсъждано в съветската наука. Най-сериозно постижение в методологическо отношение представя издадената неотдавна шесттомна история на съветската многонационална литература. Твърде интересни са историческите цялостни проуч-

вания на литературното развитие паралелно с развитието на другите изкуства (например „Социална история на изкуството и литературата“ от Арнолд Хаузер, 1958 (полско издание от 1974 г.)). Този тип трудове се доближават до историята на културата.

4. Теоретична история на литературата. Това е най-интересният тип литературна история — история на проблемите, свързани с литературното развитие. В тази област работи Д. С. Лихачов („Человек в литературе древней Руси“; „Поэтика древнерусской литературы“, „Развитие русской литературы X—XVII вв.“). Характер на теоретична история имат някои трудове върху произхода и развитието на социалистическия реализъм. Ще отбележа и два труда върху историята на българската литература: „Ускоренное развитие литературы (На материале болгарской литературы первой половиной XIX в.)“ от Г. Гачев, 1964, и „Увод в южнославянския реализъм“ от Б. Ничев, 1971. „Панорама на българската литература“, т. I—V, на П. Зарев съдържа известни елементи на теоретическо разглеждане. Авторът заявява в уводните думи към първия том: „Тази „Панорама“, при все че включва значителен фактически материал и следва хронологията, по жанр и композиция не е литературна история, а критико-оценъчно изследване“ (т. I, 1966, с. 5).

През последните години твърде често се обсъждат теоретичните проблеми на историята на литературата като особена област в литературознанието. Известният френски литературовед Р. Барт изказва схващането, че историята на литературата е възможна само като социология на литературата, като на първо място се поставя функцията на литературата. Говори се за „авторска“ история на литературата и за история на литературата от перспективата на читателя. Обсъжда се възможността за написване на „История на шедьоврите“, „История на поетическото въображение“, „История на литературата като специална история“ и т. н.[1]

II

Многотомната история на българската литература, която Институтът за литература при Българската академия на науките замисля да напише, по принцип принадлежи към първата и най-разпространена група литературни истории: ця-

[1] Вж. интересната статия на *M. Janion*. Jak możliwa jest historia literatury. — В: Humanistyka. Poznanie i terapia. Варшава, 1974.

лостно изложение на националното литературно развитие в хронологичен вид. Тя би могла да се състои от 12 тома и да обхваща историята на българската литература от наченките на писменост у българите (прабългари и славяни) до нашата съвременност. Най-общо разпределението по томове трябва да изглежда така: три тома за българската литература през средновековието, два тома за възрожденската литература, два тома за литературата от Освобождението до края на Първата световна война, два тома за литературата между двете световни войни, два тома за литературата след 9 септември 1944 г.; последният том може да съдържа обширен очерк за литературната историография и за развитието на българското литературознание заедно с библиография. Касае се за едно най-общо предложение; разпределението по томове може да претърпи изменения както в групирането на материала, така и в периодизацията — един извънредно важен момент в предварителната подготовка. Без решаването на този основен въпрос — периодизацията — не може да се пристъпи към писане на многотомната история. Тогава ще се реши и въпросът за наименованията на отделните периоди.

Многотомната история трябва да се отличава не само в количествено, но и в качествено отношение; тя трябва да получи своя собствена методична физиономия. Отличителните й качества могат да се обединят в следните моменти:

1. Богатство на материала. Това не означава само увеличаване на фактите за осветляване на отделните периоди, направления, писатели и творби, но широко застъпване на литературни проблеми, явления, които са били пренебрегвани или недостатъчно разглеждани и изследвани в досегашните цялостни истории на българската литература. Такива явления са: развитието на литературната теория и критика (с дискусиите, споровете, полемиките); литературата за деца и юноши; преводната литература (нейното място в панорамата на националната литература е подценявано); литературният печат и изобщо мястото на литературата в печата; отношенията между фолклор и литература в историческа перспектива; факти и проблеми от социологията на литературата (обществената среда, в която литературата живее — в нея се ражда, разпространява и приема; отношението между литературата и обществото, ролята на потребителя на литературата — проблем, който може да обясни много интересни моменти в литературния процес) и т. н.

Обогатяването трябва да дойде не само чрез събиране на нови факти и поставяне на нови проблеми, но и в разширяването на географския обсег на българската литература. Българ-

ската литература се създава не само в държавно-политическите и етнографските граници (там, където има компактно българско население), но навсякъде, където са живели българи, където е имало български книжовници. Това значи да се издирят и проучат всички български културни и литературни центрове през цялото историческо развитие на нашия народ. Това са преди всичко центровете на българската емиграция през XVIII—XIX в. в Русия, Румъния, Австро-Унгария, различни градове на турската държава (Цариград, Смирна, Солун и др.), преселническите поселения в Банат, Румъния, Бесарабия, Украйна, Южна Русия. Някои от тези центрове са дейни и през XX в. Български периодични издания са излизали и извън пределите на Европа — в Канада, Съединените щати и другаде. Те трябва да се проучат, за да се установи доколко на техните страници са намирали отражение творчески литературни прояви, литературни оценки и дискусии и т. н. Много по-широко внимание заслужават средновековните български културни средища във Византия (особено в Света гора), Русия, Сърбия, Влашко и Молдова, във връзка с разпространението на богомилството — във Франция и Италия. Трябва да се проучи сериозно българската католишка литература през XVII, XVIII и XIX в. с нейните центрове в България и извън България.

2. Многотомната история като своеобразен жанр литературна история дава възможност развитието на българската литература да се постави върху широк обществено-исторически, културен и литературен фон. В този фон трябва да влязат: историята на обществената мисъл, историята на интелигенцията, развитието на науката и философията, развитието на сродните изкуства, развитието на писмеността, книгата, книгоразпространението и книгоиздаването, развитието на периодичния печат. Това не значи, че историята на литературата трябва да се превърне в история на културата, но в края на краищата в една многотомна литературна история не може да не се оглежда цялата култура на нацията с най-специфичните си прояви и с най-високите постижения. Написването на такъв тип литературна история ще бъде много трудно; то ще изисква не само широка научна култура, но и авторско, писателско майсторство.

Във фона, за който говорим, влизат не само явленията от национален мащаб, но — така да се каже — и международното обкръжение на българската литература: антично (като наследство от земите, в които живеем), балканско, славянско и общоевропейско; в ново време може да се говори за социалисти-

ческо и световно обкръжение. Това означава решаване на спорни сравнителни, генетични и типологични проблеми, изучаването на основните литературни направления в средновековието и в ново време — във византийската и европейските литератури. Това ще ни помогне да видим, от една страна, българската литература като част от големия световен литературен процес, а, от друга, да разкрием нейните специфични и самобитни особености, защото сравнителното проучване не означава заличаване на различията между явленията и унищожаване на националната самобитност на литературното развитие.

3. Многотомната литературна история дава възможност за поставяне и решаване на важни теоретични въпроси — без да се превръща в теоретична история. Трябва да бъдат изследвани широко проблемите за периодизацията, възникването и развитието на жанровете, историческата поетика, литературните направления и художественият метод, формирането и развитието на художественото съзнание, социологията на литературата и т. н. Задачата е да се разкрият вътрешните закономерности на литературния процес. При изясняване на тези проблеми в изложението трябва да се дадат не само крайните резултати, научните решения, но и цялата теоретическа мотивировка, дискусионните моменти, перспективите за решаване на нерешените въпроси. В композицията на отделните томове могат да съществуват чисто теоретически глави.

Своеобразното развитие на българската литература (особено в средновековието и Възраждането) изисква решаването на редица теоретически и методически въпроси, засягащи критерия за художественост, отношението между оригинална и преводна литература, езика, текстологията и т. н.

4. Многотомната история дава възможност да се постави въпросът за философия на българското литературно развитие, за история на идеите. Тук не се касае само за обобщителна глава, в която да бъде разгледан този проблем, а за разширяване проблематиката на самото изследване, за проникване на тази проблематика при анализа и характеристиката на цялото историческо развитие. Философия на историята на българската литература — ето една тема, която може да привлече и най-амбициозните изследователи, а като подход — да предизвика нови теоретически и методически търсения.

В една обобщителна част, която може да намери място евентуално в последния том, трябва да се направи задълбочена характеристика на хилядолетната история на българската литература. Става дума да се посочат основните особености на бъл-

гарската национална литература, да се разкрият нейните върхови постижения, да се очертае нейната роля в историческата съдба на българския народ, да се намери нейното място в балканския, славянския и европейския литературен процес, да се изтъкне нейното историческо значение като най-стара славянска литература, дори да се направи опит да се видят перспективите на нейното бъдещо развитие.

5. По своя характер многотомната литературна история налага особена структура на цялото, на отделните томове и глави. В строежа на цялото това означава: широко използуване на библиографския апарат, разширяване на коментара извън основния печатан текст, снабдяване с разнообразни показалци, разширяване и обогатяване на илюстрациите, предвиждане на глави приложения (когато се касае за специфични въпроси, които не могат да бъдат включени в основното изложение; такива приложения има например в „История на българската държава през средните векове" на В. Н. Златарски).

Много по-важни са структурните разширения при отделните глави и очерци: разширяване на биографията, творческия път и художествения анализ, вникване в психологията на творчеството и в творческата история, по-широко отбелязване на изворите, решаване на текстологическите въпроси (при старата литература — проблеми на палеографията, правописните школи, разпространението на преписите, установяването на авторството и т. н.), проследяване на историята на научното изследване, разглеждане на дискусии и полемики, по-широко място на въпросите за значението и общественото въздействие на литературните творби.

Не бива да се стига до схема в композиционно-структурните изисквания при отделните глави и очерци; проблемната пълнота трябва да бъде задължителна.

III

Очевидно е, че многотомната история поставя огромен брой въпроси и ще представя извънредно сериозно изпитание за българската литературна наука. Две неща се изискват: внимателна, сериозна, солидна във всяко отношение теоретична и изследователска п о д г о т о в к а и правилна, добре обмислена и още по-добре осъществена о р г а н и з а ц и я.

Въпросите на планирането и организацията излизат на първи план. Съвсем естествено с тях е свързан и въпросът за научните кадри. Тук няма да засягам всички въпроси, които мо-

гат да изникнат по планирането, организирането и кадрите. Мисля, че най-важните от тях са следните:

1. Разделянето на цялата работа по многотомната история на *два етапа*: предварителен и написване. Безспорно проектът за многотомна история не сварва българските литературоведи неподготвени, цяла редица въпроси на литературното ни развитие са решени или се решават. Но все пак проблемите са извънредно много, една част от тях са нови за нашата наука. Следователно не е мислимо да се пристъпи незабавно и веднага към писане на отделните томове. Налага се един етап на предварителна научноизследователска работа за издирване на нов материал в България и чужбина, за решаване на методологически и теоретически проблеми, за дискусии и обсъждания на основните въпроси на историята на българската литература в научни конференции и симпозиуми, за написване на специални студии и монографии, за техническа подготовка.

Колко време трябва да трае този предварителен, научноизследователски етап — това е практически въпрос, който тук не поставям. Той ще се реши на заседанието на Научния съвет на Института за литература, когато ще се приема проектът за многотомната история, изработен от специално избраната комисия.

Искам да изтъкна тук само принципа — и още нещо: този период не може да бъде много кратък. Това не означава, че научноизследователската работа ще спре от датата, когато ще започне писането на отделните томове. Естествено тя ще продължи, още повече, че томовете няма да бъдат писани едновременно, но най-важните методологични и теоретични въпроси трябва да бъдат решени и основният материал трябва да бъде издирен и събран.

Тук няма да изреждам също проблемите, които се налага да бъдат разглеждани и решавани в предварителния етап, изданията, които трябва да бъдат предвидени, организационната работа, която трябва да бъде извършена (установяване на редакционните колегии и авторските колективи, командировките у нас и в чужбина, конференции и обсъждания, създаване на информационно-библиографски отдел и т. н.) — по всички тези въпроси ще бъде изработен специален план. Предварителният етап е особено важен — както с дискусиите по основни методологични и други въпроси, така и с издирването на нов изворен материал, специалните изследвания и монографиите върху отделни проблеми и писатели.

2. Във връзка с втория етап — *написването* на мно-

готомната история — ще поставя само един въпрос: изискването за единство на погледа и стила. Многотомната история не бива да бъде конгломерат от различни виждания, методически решения, стилови особености. Разбира се, за някакво пълно и абсолютно единство не може да става и дума, а само за най-общо и относително. Това означава ограничаване на авторския колектив. Ограничаването крие друга опасност: съсредоточаване на работата върху малък брой специалисти, което ще доведе колектива на Института за литература до дезинтересиране от тази важна задача на българското литературознание. С количеството на лицата, които ще пишат историята, неизбежно ще бъде свързан и въпросът за сроковете. Този въпрос също не разглеждам, защото ще бъде предмет на специално обсъждане. Във всеки случай намираме се пред следните възможности при написването на многотомната история:

а. Възлагане на отделните томове на двама или трима автори — за постигане на по-голямо единство.

б. Увеличаване на авторския колектив за всеки том, така че всеки въпрос, период, писател да бъде представен от най-добрия тесен специалист. Очевидно е, че в тоя случай принципът за колективността ще бъде спазен в много широка степен, но ще бъде накърнен принципът за единството.

в. Реализиране на принципа за колективност при първия предварителен етап, като се възлагат задачи от научноизследователски характер на широк колектив; въвеждане на рецензентския институт — всеки том се рецензира от няколко специалисти, като техните имена на активни рецензенти и в известна степен съавтори се отбелязват в началните заглавни страници на тома; широко колективно обсъждане на отделните томове.

По набелязаните въпроси за авторския колектив може да има различни мнения. Аз съм за намален авторски колектив. Мисля, че заслужава да се проучи опитът на Института за литературни изследвания при Полската академия на науките, където излезлите досега томове от голямата, академическа история на полската литература са написани от един отделен специалист; те са посветени на отделни литературни периоди и направления: Ренесанс (Й. Зьомек), Барок (Ч. Хернас), Просвещение (М. Климович).[2]

[2] *J. Ziomek.* Renesans. Warszawa, 1973; *Gz. Hernas,* Barok. Warszawa 1973; *M. Klimowicz.* Oświecenie. Warszawa, 1972. Общото название на труда е: Historia literatury polskiej. Pod redakcja Kazimierza Wyki.

IV

Проектът за многотомната история на българската литература ни поставя пред изключителна задача, извънредно сложна, изискваща голямо напрежение. Боя се, че ако не я изпълним добре, ако се спънем насред път при нейното реализиране, тя може да погребе Института за българска литература. За 20 години ние едва успяхме да подготвим една четиритомна история (дори четвъртият том не е още напълно готов), а как ще се справим със задача, която е два или три пъти по-голяма? Ще чакаме ли нови 40—50 години, за да бъде осъществена? Очевидно с досегашните темпове и с досегашните организационни похвати, с досегашната дисциплина на духа и на труда не може да се стигне до успешен край. Това ще рече — необходимо е сериозно преустройване на всекиго поотделно и на институтския колектив в цялост; това ще рече — трябва да се извърши сериозен подбор на кадрите.

Но все пак не в това е може би най-голямата беда. Или по-точно да се изразя: не това е най-важната задача. Подготовката и написването на многотомната история изисква преди всичко високо научно равнище, теоретическа висота, която да отговаря на съвременното състояние на литературната наука. В наше време литературознанието е динамична научна дисциплина, бързо развиваща се теория, която търси нови пътища, по нов начин се старае да осмисли своите задачи. Съдя за това преди всичко по литературознанието в социалистическите страни — в Съветския съюз, в Полша, в Чехословакия, в Унгария, в Румъния, в ГДР. Касае се за литературознанието, което се изгражда върху широката основа на марксизма. Безспорно не може да не ни интересува и литературознанието в западните страни, защото там то има и своите прогресивни представители. Не бива да се смята, че става дума за някаква отделна школа или направление, а за целия комплекс и цялото многообразие от проблеми, които се поставят, дискутират и решават. Провинциализмът е явление, което не може да не ни тревожи. Това не ще рече, че ние сме съвсем чужди на големите, актуалните проблеми на съвременното литературознание. Но всяко самоуспокояване е трагедия, всеки застой е смърт.

И още нещо: научното равнище не е само в усвоените специални знания, но в широтата на културата, в солидността на общата подготовка (в нея никак не бива да се подценява въпросът за езиците), в смелостта на мисленето, във волята за системен труд, без страх от черната работа, която има във всяка наука.

Преди известно време прочетох писмото, което проф. Ив. Д. Шишманов е отправил през март 1899 г. до младия М. Арнаудов, който тогава се е намирал на специализация в Лайпциг.[3] Това писмо е великолепно, забележителен документ преди всичко за своя автор, но документ и за ученика, който е заслужил честта и доверието да получи такова писмо. Начертаната програма за научни занимания е толкова интересна и така дълбока, че още веднъж изпитах безпределното възхищение, с което винаги ме е изпълвала личността на проф. Шишманов, и искрено съжалих, че ние като че ли все още сме далече от широтата на неговия поглед, от културата на неговото сърце.

Не казвам тези думи, за да поучавам някого. Искам да изтъкна само едно: всички следващи поколения трябва да надминат предишните. Иначе няма развитие.

Многотомната история на българската литература ще бъде дело на младите поколения. И макар че сега и няколко години по-нататък всички заедно ще обсъждаме и решаваме въпросите, които тя повдига, ще я пишат ония, на които годините не са размътили яснотата на мисълта. Те трябва да бъдат във всяко отношение по-добри от своите предходници, защото задачата, която им се възлага, ще бъде достатъчно тежка.

Многотомната история на българската литература трябва да бъде изградена и написана по принципи, които ще бъдат актуални през 80-те години на XX в.; тя трябва да отразява научната мисъл в началото на втория век, в който ще навлезе развитието на нашия народ след Освобождението. Многотомната история по концепция и методология, по проблематика и стил трябва да бъде с ъ в р е м е н н а, да отговаря на съвременните научни търсения и идеи. Тя трябва наистина да представя нова стъпка в развоя на българското литературознание, да преодолее инерцията, с която то все още в много отношения продължава да се движи. Разбира се, високо трябва да ценим традициите на нашата наука и култура, но едва ли можем да се възхищаваме от традиционализма — той задушава развитието. Многотомната история на българската литература — в сравнение с всичко, което я предхожда в това отношение, включително и четиритомната академична история, която завършваме, трябва да бъде н о в а. Нужно е ония, които ще я пишат, добре да се замислят върху това изискване. Редица прояви на нашето литературознание през последните десет години ме обнадеждват и ме изпълват с вяра. Тези положителни прояви трябва да ни послужат за изходна точка.

[3] *М. Арнаудов.* Две приятелски изповеди. Из историята на бълг. фолклористика. — Български фолклор, 1975, кн. II, стр. 3—15.

СЪДЪРЖАНИЕ

Историческата мисия на старобългарската литература 5
Търновската книжовна школа в развитието на българската литература 25
Народни легенди и предания в старата българска литература 40
Българо-руски литературни паралели в средновековието 46
Преводите в историята на българската литература (Стара литература. Възраждане) 54
Дамаскините и езикът на българската възрожденска литература . 69
Човекът в „История славеноболгарская“ 73
Великото сърце на Светогореца 92
Паисий Хилендарски и Доситей Обрадович (Една историческа аналогия) 100
Необикновената личност на Паисий Хилендарски 107
Делото на Вук Караджич и българската филологическа култура през втората половина на XIX век 115
Христо Ботев в развитието на българската литература 135
Иван Вазов на прехода между две епохи 161
История и съвременност в литературата 174
При изворите на българската култура 192
Още веднъж за българския език 203
Славянската наука през XIX век и проблемите на българския фолклор 210
Фолклорът в историческата съдба на българския народ 225
От фолклорна към национална култура 240
Някои проблеми на съвременното състояние на българския фолклор . . 252
Между фолклора и литературата 260
Текстология и литературна история 274
За академическите издания на българските класици 288
Проблеми на многотомната литературна история 296

ПРИ
ИЗВОРИТЕ
НА
БЪЛГАРСКАТА
КУЛТУРА

акад. Петър Динеков

Рецензенти
проф. Боньо Ангелов
ст. н. с. Надежда Драгова
Редактор
Димитър Кирков
Художник
Атанас Василев
Художествен редактор
Таня Николова
Технически редактор
Надежда Минчева
Коректор
Райна Тонева

Дадена за набор на 17. II. 1977 г.
Подписана за печат на 25. VI. 1977 г.
Излязла от печат на 30. VI. 1977 г.
Формат 60/84/16 Печатни коли 19,25
Издателски коли 17,96. Изд. № 23449
КОД 02 $\frac{9535372411}{5058\text{-}3\text{-}77}$. Лит. група III-8
Тираж 6122. Цена 2,59 лв.

ДИ „Наука и изкуство“ — София
ДП „Александър Пъшев“ — Плевен